

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

**ЮРИДИЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ.
ВІД НАВЧАННЯ ДО ПРАКТИКИ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ
КОНДОР
2019

УДК 340(075.8)
Ю70

Рецензенти:

С. Д. Гусарєв, доктор юридичних наук, професор;
Ю. О. Рега, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

*Рекомендовано до друку редакційно-видавничою радою
Національної академії Служби безпеки України
(протокол № 3 від 31.10.2017 року)*

Авторський колектив: канд. юрид. наук *Л. В. Радовецька*;
д-р істор. наук, доцент *С. П. Лясковська*; канд. юрид. наук, доцент
О. О. Тихомиров; канд. юрид. наук *А. В. Ватраль*; канд. юрид. наук
К. О. Буряковська; канд. юрид. наук, доцент *О. К. Тугарова*

Юридична деонтологія. Від навчання до практики :
Ю70 навч. посіб. / [Л. В. Радовецька, С. П. Лясковська, О. О. Тихоми-
ров та ін.]. – Київ : Видавничий дім «Кондор», 2019. – 296 с.

ISBN 978-617-7729-93-7

Навчальний посібник підготовлено відповідно до навчальної програми підготовки юристів. У ньому враховані сучасні досягнення юридичної науки, зокрема в контексті становлення і розвитку інформаційного суспільства в Україні. Поряд із традиційними, він містить теми, зумовлені необхідністю підготовки юристів-фахівців у забезпеченні інформаційної безпеки.

Для студентів, курсантів, котрі вивчають юридичні науки, а також викладачів, аспірантів, науковців та практичних працівників.

ISBN 978-617-7729-93-7

УДК 340(075.8)

© Л. В. Радовецька,
С. П. Лясковська,
О. О. Тихомиров та ін., 2019
© Національна академія Служби
безпеки України, 2019
© Видавничий дім «Кондор», 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ЧАСТИНА 1	
ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
Розділ I. Становлення юридичної професії	
Походження терміна «юрист».....	7
Оратори Стародавньої Греції.....	8
Формування професійної верстви юристів у Стародавньому Римі.....	11
Розвиток професії в Середньовічній Європі.....	14
Юрист у нові часи.....	21
Значення юристів за радянських часів.....	31
Професія юриста в незалежній Україні.....	32
Розділ II. Загальна характеристика юридичної діяльності	
Юридична діяльність у сучасному суспільстві.....	35
Форми і зміст професійної діяльності юриста.....	37
Юридична практика і правнича професія.....	41
Розділ III. Юридична освітня діяльність	
Болонський процес у закладах вищої освіти.....	45
Система та структура вищої юридичної освіти в Україні.....	49
Суб'єкти та учасники освітнього процесу.....	59
Освітній процес у закладах вищої юридичної освіти в Україні: поняття та основні елементи.....	68
Розділ IV. Юридична практична діяльність	
Поняття та загальна характеристика юридичної практичної діяльності.....	75
Ознаки юридичної практичної діяльності.....	77
Характеристика змісту практичної діяльності юристів.....	79
Основні види юридичної практичної діяльності.....	81
Основні юридичні дії.....	83
Розділ V. Юридична наукова діяльність	
Місце науки в професійній діяльності правника.....	92
Поняття і структура юридичної науки.....	95
Інструментарій юридичної науки.....	99
Наукова діяльність майбутніх правників під час навчання.....	104
Розділ VI. Юридична професія у сфері міжнародного права	
Загальні положення підготовки правників у сфері міжнародного права в Україні.....	109
Основні вимоги, що висуваються до юристів-міжнародників.....	112
Сфера реалізації компетентностей правників у сфері міжнародного права.....	117

ЧАСТИНА 2

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВНИКІВ

Розділ VII. Конфлікти у праві та роль правників при їхньому вирішенні

Поняття, види і причини виникнення юридичних конфліктів ...	123
Суб'єкти та учасники юридичних конфліктів. Роль правників при вирішенні конфліктів	125
Медіація і медіатори як прогресивний та ефективний спосіб вирішення конфліктів	130

Розділ VIII. Професійна культура правників

Поняття професійної культури правника	136
Характеристика окремих складових професійної культури правника	138
Характеристика інформаційної культури правника. Сучасний інструментарій майбутнього правника в контексті інформатизації.....	144
Поняття професійної деформації та шляхи її подолання.....	150

Розділ IX. Соціальне регулювання юридичної практичної діяльності

Поняття соціального регулювання юридичної практичної діяльності.....	156
Корпоративне регулювання юридичної практичної діяльності. Роль деонтологічних кодексів у діяльності юристів	159
Професійна відповідальність правників	166
Європейські та міжнародні стандарти професійної правничої діяльності.....	169

Розділ X. Професійні комунікації правників

Особливості правничої комунікації	173
Мова правничої професії.....	177
Сучасні аспекти роботи з правовою інформацією	181

Розділ XI. Професійна таємниця у праві

Поняття професійної таємниці юриста	186
Характеристика професійних таємниць окремих видів юридичної практичної діяльності.....	189
Юридична відповідальність за правопорушення у сфері обігу професійних таємниць окремих видів юридичної практичної діяльності.....	196

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	203
---------------------------------------	------------

ДОДАТКИ	212
----------------------	------------

ПЕРЕДМОВА

Стан сучасної юридичної освіти в Україні, її якість є індикатором втілення права в суспільному житті, а правова система окремої країни є безпосереднім відображенням її розвитку, а також тих соціальних змін, що відбуваються в «молодих» демократіях. Саме тому роль правників в утвердженні суспільних трансформацій важко переоцінити, а до професії правника, як ключової у зміцненні принципу верховенства права, пред'являються особливі стандарти та високі вимоги. Вони повинні відображати насамперед характер якісних демократичних перетворень у країні, що посилюються інтеграційними процесами в Україні під впливом європейських та міжнародних стандартів з прав людини, зокрема в галузі освіти та науки, у контексті глобалізації та інформатизації.

Усе це потребує певного переосмислення теоретичних і практичних засад юридичної діяльності загалом, запровадження нових стандартів юридичної професії для фахової підготовки правників, здатних ефективно адаптуватися до нових суспільних змін, викликів нового часу.

Ці зміни безпосередньо повинні стосуватися й підготовки сучасних правників, що потребує на практичному рівні перегляду й адаптації програм з належним переосмисленням їхнього наповнення відповідно до концепції студентоцентрованого навчання здобувачів вищої освіти, запровадженням поряд із традиційними формами навчання інноваційних, посиленням практичної складової навчальних програм тощо.

Автори навчального посібника відштовхувалися від ідеї того, щоб майбутній правник, перебуваючи на початку навчання свого фаху і фактично не будучи знайомим з особливостями професійної практичної діяльності правника, міг визначити своє місце і роль у цій діяльності. Тому функціональним призначенням навчальної дисципліни «Юридична деонтологія» є насамперед визначення місця та ролі правників у суспільному житті, оцінювання правильності та значущості вибору своєї спеціальності (фаху).

Саме така концепція стала вихідною для авторського колективу як на етапі задуму цієї ідеї, так і безпосередньо під час її реалізації, що відобразилося не лише на змісті навчального посібника, а й на формі його викладу. Зокрема, поряд із традиційними для

навчальної дисципліни «Юридична деонтологія» темами викладено й нові, дотепер непритаманні їй, які частково вивчалися в межах інших дисциплін, наприклад, особливості становлення й розвитку юридичної професії, професія юриста-міжнародника та підготовка юристів у сфері міжнародного права, соціальна медіація та роль медіаторів, правова комунікація, професійна таємниця у праві, особливості інформаційної культури правників у контексті інформатизації, соціальне регулювання юридичної практичної діяльності.

Практичну спрямованість навчального посібника автори намагалися реалізувати через форму подачі навчального матеріалу (запитання-відповідь) та його змістовий компонент, який, як вбачається, буде актуальним, доцільним та доречним для фахівців-правників.

Під час підготовки начального посібника авторським колективом було використано роботи фундаторів юридичних деонтологічних знань, а також праці сучасних флагманів української правової науки, провідних українських учених у галузі юридичної деонтології, загальної теорії права, окремих галузевих наук. Це, зокрема, С. С. Алексєєв, О. М. Бандурка, І. В. Бенедик, І. В. Бризгалов, В. М. Горшенєв, С. Д. Гусарєв, О. М. Карпов, М. В. Коваль, М. І. Козюбра, О. І. Осауленко, С. С. Сливка, О. Д. Тихомиров та багато інших.

Автори навчального посібника висловлюють слова щирої вдячності його рецензентам – докторові юридичних наук, професору С. Д. Гусарєву і кандидату юридичних наук, старшому науковому співробітнику Ю. О. Резі за підтримку, виявлену до навчального посібника увагу, надані цінні зауваження та пропозиції.

ЧАСТИНА 1

ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розділ I

Становлення юридичної професії

Походження терміна «юрист»

Оратори Стародавньої Греції

*Формування професійної верстви юристів
у Стародавньому Римі*

Розвиток професії у Середньовічній Європі

Юрист у нові часи

Значення юристів за радянських часів

Професія юриста в незалежній Україні

Походження терміна «юрист»

Звідки походить і що означає термін «юрист»?

Із давніх часів у людському суспільстві виникала потреба регулювати свої стосунки. Завжди хтось, кому довіряли члени спільноти і вважали розумнішим, мудрішим, авторитетнішим за інших, повинен був тлумачити норми звичаєвого права, слідкуючи за порядком та розв'язуючи конфліктні ситуації, що виникали між членами громади. Спочатку ці функції виконували старійшини роду, племені, служителі релігійних культів (жерці, волхви, шамани та ін.). Поступово почала виокремлюватися група осіб, яка регулювала дотримання норм співіснування і правил поведінки, а також визначала ступінь їхнього порушення й міри покарання. Кожна історична епоха й кожна країна висували свої вимоги до таких осіб, визначаючи їхні права та повноваження. Так формувалася професійна група людей, яких пізніше почали називати «юрист».

Термін «юрист» походить від німецького «*jurist*», що є похідним від латинського «*jus*» (*право*) – фахівець з правознавства, юридичних наук, практичний діяч у галузі права.

Кожна історична епоха, як і кожна країна, пред'являли свої вимоги до осіб, що діяли у сфері правничої діяльності та мали певні владні повноваження.

У пантеоні давньогрецьких богів усі правителі вищого рангу були так чи інакше наділені функціями нагляду за дотриманням норм поведінки в суспільстві та здійсненням правосуддя. Так, біля верховного правителя *Зевса*, коли він чинив суд, завжди була його друга дружина *Феміда* (Темида, Темис) – богиня правосуддя, законного порядку, яка охороняла морально-етичні норми та правила суспільного життя. Поруч стояла і їхня донька *Дике* (Дика) – богиня справедливості. Це є символічним, оскільки, вочевидь, греки розуміли, що законність не завжди є справедливою, і навпаки, – дотримання справедливості може суперечити законності.

Водночас у світі, де поряд зі справедливістю існує й несправедливість, у богині Дике була сестра *Адікія* – богиня безправ'я. Богинею людської долі, покровителькою суспільного порядку, уособленням кари богів була Немезида (Немезіда). Отже, питання співвідношення добра і зла, законності й справедливості покарання хвилювали людей і в найдавніші часи.

Оратори Стародавньої Греції

Яку роль відіграли софісти Стародавньої Греції у становленні професії юриста?

У Стародавній Греції юриспруденції як окремої галузі суспільної діяльності ще не існувало. Прототипами юристів певною мірою можна назвати *давньогрецьких ораторів*. Красномовці повинні були аргументовано переконувати опонентів у правдивості позиції, яку вони відстоювали, виходячи не лише з фактів, а й впливаючи на почуття та емоції. Право давньої Греції не знало інституту представництва. Тому в суді кожен повинен був сам особисто відстоювати свої права. Красиво та правильно проголосувати промову було почесно. Відбувалися цілі словесні баталії. Оратори виголошували по черзі, не перебиваючи один одного, а переможця визначала публіка.

«Юридичні консультації» надавали особи, які займалися розумовою діяльністю. Найбільш відомими були філософи, мудреці школи так званих *софістів*. Виходячи з ідеї, що об'єктивної істини немає, може бути тільки суб'єктивне судження про істинність, вони проголосили, що істинною буде та думка, яка переконливіша. Найголовнішим при вирішенні будь-яких дискусійних питань вони вважали не пошук істини, а словесне доведення правильності своєї позиції, не знання наявних у суспільстві норм поведінки

та їхнє тлумачення, а вміння переконувати слухачів. Для того, щоб досягти успіху, необхідно було досконало володіти двома основними методами: *мистецтвом міркування (діалектикою)* та *майстерністю спілкування (риторикою)*. Саме той, хто зможе за допомогою послідовного логічного викладу положень і красивих, емоційно забарвлених мовних зворотів переконати аудиторію, той не лише перемагав у дискусії, а й домагався успіху в тогочасному суспільстві так званої рабовласницької демократії. Зосередженість на тому, що об'єктивна істина перебуває в площині переконання, призвела ораторів школи софістів до абсолютизації ідеї щодо можливості доведення чи спростування будь-чого, виходячи з інтересу, обставин та мети.

Виступаючи на судових процесах, оратори Стародавньої Греції не мали права офіційно брати плату за захист інтересів громадян. Вони також не тлумачили норми права, не давали рекомендацій щодо їхнього застосування, не створювали судових прецедентів. Ці обмеження стали на перешкоді формування з їхнього числа професійної групи юристів із притаманними саме їй зовнішніми атрибутами та наділеної певними функціями, правами, зв'язками та ознаками.

Основні ідеї ораторів, зокрема школи софістів, щодо вміння підбирати та створювати логічні ланцюжки із фактів, а також складно й красиво викладати свої думки перед публікою і досі є в арсеналі деяких категорій юристів, наприклад, прокурорів та адвокатів.

Кому належало право знати та тлумачити закони у Стародавньому Римі?

На відміну від Греції, у Стародавньому Римі прототипами юристів вважалися жерці, існував навіть вищий спеціальний інститут жерців, так звана «*Колегія понтифіків*» (лат. *Collegium Pontificum*), яка зберігала *сакральне право (ius pontificium)*, виробляла *правила його тлумачення (commentarii pontificum)*, фіксувала *юридичні прецеденти* та надавала *юридичні поради*. Особливе місце в їхній діяльності належало нагляду за дотриманням родових та сімейних традицій: обрядів усиновлення, поховання, оголошення заповітів, укладання шлюбів за обрядом конферраціо (одна з форм шлюбу серед багатих патриціїв, за яким дружина потрапляла в повну залежність від чоловіка) тощо. Жерці зберігали в таємниці свої знання щодо тлумачення законів, оберігаючи їх від сторонніх.

За яких обставин знання про зміст законів стали доступними для всіх громадян?

Водночас знання з юриспруденції намагалися отримати абсолютно всі особи для того, щоб мати можливість правильно складати та підписувати юридичні документи й позовні заяви. На цьому ґрунті нерідко виникали конфліктні ситуації. Так, у період Римської республіки плебеї вимагали від патриціїв зробити публічними знання про порядок ведення *легісакційного процесу (legis actio)*.

У Стародавньому Римі, як і в Греції, при виникненні суперечки особа могла через суд звернутися до іншої сторони, сформулювати свої претензії у вигляді *позову*. Позови розбиралися під час судового процесу. На думку відомого римського юриста *Гая (Gaius)*, легісакційний процес відрізнявся від інших тим, що був уведений законом і передбачав формулювання позовних вимог у суворій відповідності до записаних у законі слів; становив складний обряд, що складався з дій ритуального характеру. Усі слова і жести сторін під час дискусії повинні були точно відповідати встановленим законом приписам і мали вирішальне значення. Будь-який відступ від встановлених законом фраз означав поразку у справі. Тому знання про порядок ведення такого процесу були надзвичайно важливими для всіх громадян.

Гней Флавій (Gnaeus Flavius, IV ст. до н. е.), син рабавільновідпущеника, який працював секретарем при консулі Аппії Клавдії та знав усі тонкощі римського права, оприлюднив інформацію про легісакційний процес. Таким чином, було покинчено з монополією жерців. Крім того, у 451 р. до н. е. на вимогу плебеїв римське право було кодифіковане у вигляді *законів XII таблиць*. Це зробило знання щодо змісту законів доступними для всіх громадян. Проте інтерпретація законів, як і раніше, залишалася прерогативою суддів-патриціїв.

Ситуація змінилася завдяки консулу *Тиберію Корунканію (Tiberius Coruncanius, помер у 243 чи 241 р. до н. е.)*, який особисто надавав публічні консультації громадянам стосовно їхніх юридичних суперечок. Він же першим почав і викладати право для всіх охочих, у тому числі й людям простого походження (плебеям).

Коли виник термін «юриспруденція»?

Тоді ж, наприкінці IV – на початку III ст. до н. е. виник термін «юриспруденція» (лат. *jurisprudencia* – знання права). Відтоді, з III ст. до н. е. почався новий етап у розвитку юриспруденції – вона набула світського й більш демократичного характеру.

Формування професійної верстви юристів у Стародавньому Римі

Коли правотворча діяльність юристів отримала формальне визнання?

Римські патрони (*patronus*) або оратори (*oratorus*), на відміну від грецьких, стали першими промовцями, які здобули законне право не лише представляти інтереси громадян на судових процесах, а й отримувати за це платню. Імператор *Тиберій Клавдій Друз* (10 р. до н. е. – 54 р. н. е.), у межах проведення судової реформи, легалізував захист як професію. У збиранні матеріалів, які оратори використовували у виступах, їм допомагали родичі і друзі осіб, інтереси яких вони представляли (пізніше – спеціально найняті помічники), яких називали *адвокатами* (*advocatus* від *advoco* – запрошую). Пізніше адвокатами стали називати й промовців на судових процесах.

Володіючи даром красномовства, оратори не завжди були знайомі із законами, на підставі яких вони збиралися відстоювати права своїх підзахисних. У підготовці виступів їм надавали допомогу (консультували), крім адвокатів, особи, які, не володіючи ораторським мистецтвом, добре розумілися на законах – *юрисконсульти* (радники з правових питань, *iurisconsultus*) або *законники* (прагматики). Спочатку їхня діяльність не була професійною, скоріше – улюбленим заняттям авторитетних мужів, «окрасою» поважного віку. Юрисконсульти, як правило, належали до найбільш освічених привілейованих верст – патриціїв, користувалися особливим авторитетом у суспільстві.

Із часом увійшло в традицію виплачувати законникам винагороду за допомогу, проте це було не обов'язковим, залежало від волі довіртелів.

Які форми діяльності мала юриспруденція у Стародавньому Римі?

Відомими римськими юристами були *Панініян*, *Павлюс*, *Ульпіан*, *Модестин*, *Гай* та деякі інші. Серед них відрізнявся ораторським мистецтвом *Марк Туллій Цицерон* (*Marcus Tullius Cicero*) (106 р. до н. е. – 43 р. до н. е.). Його перша судова промова була провокаційною і могла коштувати йому життя. Він виступив проти улюбленця диктатора *Сулли* (*Lucius Cornelius Sulla (Felix)*; 138 – 78 рр. до н. е.), який широко застосовував *метод залякування* – страту тих, хто наважився виступити проти нього. Вигравши

процес, Цицерон змушений був виїхати за межі республіки. Згодом, повернувшись додому, він ще деякий час не насмілювався виступати в суді. Проте ораторське мистецтво перемогло. Відомо близько сотні його промов на судових засіданнях. Цицерон надавав перевагу захисту над обвинуваченням, хоча тріумфальною для нього стала саме обвинувачувальна промова, коли він у 70 р. до н. е. виступив проти *Вереса*, сицилійського намісника, який проводив політику здирництва та грабунків.

У творах Цицерона згадуються деякі форми діяльності римських юристів, які визначені такими термінами: *respondere* – консультування громадян з правових питань; *cavere* (використовувався й термін *scribere* – писати) – надання допомоги при оформленні текстів договорів чи інших ділових паперів, коли юрист пропонував додати або, навпаки, викреслити деякі не вигідні умови; *agere* – скеровування процесуальними діями сторін (але не в ролі адвоката).

Пізніше, у період імперії, професії «адвокат», «юрисконсульт» отримали корпоративне оформлення, їхній склад визначався спеціальними імператорськими списками.

Спочатку римські юристи не мали права законодавчої ініціативи. Водночас, надаючи консультації з тлумачення законів, вони наповнювали чинні правові норми певним сенсом, впливали на розвиток права. Фактично, їхня діяльність мала самостійні форми *правотворення*.

Правотворча діяльність тодішніх юристів отримала формальне визнання за часів монархії у формі так званого *принципату* (27 р. до н. е. – 284 р. н. е.). Принцепси (представники пануючих верств) потребували допомоги з боку юристів при розв'язанні складних колізій, що виникали у зв'язку із загостренням класових протиріч у суспільстві, а також для творення нових правових норм, які б відповідали процесам, що відбувалися в політичному та економічному житті.

Із часів *Августа* (*Octavianus Augustus*, 63 р. до н. е. – 14 р. н. е.) принцепси почали надавати найбільш видатним юристам право здійснювати *офіційні консультації* (*ius publice respondendi*). Висновки таких юристів спиралися на авторитет принцепса, який надав їм це право (*ex auctoritate principis*), а отже, були обов'язковими для врахування суддями. Таким чином, правотворчість юристів отримала офіційне визнання.

Особливістю діяльності римських юристів цього періоду, як зазначалося вище, був тісний зв'язок їхніх теорій і гіпотез із вирішенням практичних проблем, які виникали в житті громадян та в окремих інститутах влади. Римські юристи стали засновниками цивільного права: вони першими виписали *правила роботи з позовами та угодами*.

Основу класичної юриспруденції (I-III ст.) становили дві юридичні школи, які заснували й очолили *Марк Антістій Лабеон (Marcus Antistius Labeo)* – прокуліанська школа (за іменем Прокула Ліцінія, учня Лабеона) і *Гай Атей Капітон (Gaius Ateius Capito)* – сабіанська школа (за іменем Массурія Сабіна, учня Капітона).

Водночас юристи навчали молодих людей, які бажали присвятити себе юридичній професії. З одного боку, учні прослуховували теоретичний курс права (instituere (від цього підручники з права почали називатися інституціями)); з іншого – вони були присутні під час консультацій, які надавали їхні вчителі (instruere). Тоді ж, як прийнято вважати, з'явився й перший у світі підручник з юриспруденції – *«Інституції» (Institutiones – «настанови») Гая*.

Отже, діяльність юристів у ті часи полягала в:

- консультуванні громадян із правових питань;
- наданні допомоги при оформленні текстів договорів чи інших ділових паперів;
- скеровуванні процесуальними діями сторін;
- редагуванні формальних актів;
- підготовки кадрів юристів.

Якими були основні принципи класичного римського права?

У цей період зазнали подальшого розвитку норми цивільного права; з'явилися коментарі до преторського права, збірники праць юристів, що об'єднували цивільне і преторське право, підручники права – інституції; збірники казусів тощо.

Саме в цей період утвердилися *принципи*, що стали визначальними для класичного римського права.

Основний принцип римського права, на якому базується республіканська форма правління влади, полягає у твердженні, що держава є результатом домовленості між громадянами з метою вирішення всіх правових питань на підставі загальноприйнятих правил.

Загальновизнаними є принципи «доброї совісті», «рівності сторін», «справедливості» тощо. «*Jus est ars boni et aequi*» («Право є мистецтво (наука) добра й рівності»).

Римський юрист Ульпіан вищим принципом права вважав *справедливість*: «*Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*» («Призначення права є: чесно жити, не нашкодити іншому, кожному надати за його заслуги»).

Таким чином, відбулося оформлення *юриспруденції* як професії та як науки.

Проте, починаючи з IV ст. н. е. юристів починають використовувати не як творців права, а як чиновників. Вони втратили право тлумачити правові норми, повинні були лише посилатися на своїх попередників. Цитати з творів Гая, Папініяна, Павла, Ульпіана та Модестина були визначальними при прийнятті рішення, мали силу закону (*Закон про цитування (Lex citationis)*, 426 р.). Існує традиційний погляд, що з переходом до абсолютної монархії розвиток римської юриспруденції втратив елементи творчості.

Розвиток професії в Середньовічній Європі

Які обставини спричинили подальший розвиток класичних правових норм?

Германські держави, створені наприкінці V ст. після розпаду Західної Римської імперії, перейняли римське право, використовуючи класичні правові норми останнього та поєднуючи їх із нормами звичаєвого права й едиктами монархів варварських королівств. Інтенсивний розвиток торгівлі й судноплавства, економічне зростання призвели до появи нових верств населення (лицарів, міщан, ремісників, духовенства), чий світогляд уже не вкладався в рамки усталених звичаїв. Їм потрібні були нові форми закріплення й захисту своїх майнових та інших інтересів від свавілля феодалів. Загострилося протистояння між світською владою й церквою, яка намагалася втручатися в державні справи.

Хто такі легісти, каноністи, глосатори і яку роль вони відіграли в розвитку правових норм середньовічної Європи?

Теоретичну підтримку королям і новим верствам населення надавали середньовічні юристи – *легісти* (від франц. – *légiste*, лат. – *lex*). У суперечках імператорів і церкви легісти завжди підтримували світську владу. Посилаючись на традиції Римської імперії,

де воля імператорів уважалася непохитною, вони доводили, що головним джерелом права є закони, встановлені світською владою імператорів, королів, міст.

На протипагу школам легістів у XII ст. католицькою церквою була створена школа *каноністів*, представники якої систематизували папські декрети і булли, рішення церковних соборів, висловлювання пап, положення Біблії.

В університетах, де викладалося римське право, заняття відбувалися у формі читання текстів *Дигестів імператора Юстиніана* (*Digesta* – «зібрання», систематизований збірник цитат із праць авторитетних римських юристів, VI ст.). У процесі *лекції* (*lectio* – читання) викладач глосировав (пояснював, тлумачив) текст, а студенти записували *глоси* (*glossa* – пояснення) вчителя між рядками. Урешті, глоси набули такого ж авторитету, як і самі глосовані тексти. Так з'явилися професори римського права та їхні учні – *глосатори* (від «глоса» – зауваження, пояснення), які не лише вивчали право, а й займалися кореляцією юридичних норм до реалій Середньовічної Європи.

Невідомо, як довго продовжувалося б таке автономне життя професорів та їхніх учнів, якби у 1158 р. імператор *Священної Римської імперії Фрідріх I Барбаросса* (нім. *Friedrich I Barbarossa*) напередодні Ронкальського сейму не звернувся до професорів *Болонського університету* (Італія) з проханням допомогти йому врегулювати стосунки з містами (по суті позбавити їх права самоврядування й самостійного обрання консулів), посилаючись винятково на чинні норми права. Болонським професорам вдалося задовольнити інтереси імперії.

Імператорська влада стала активно залучати професорів з юриспруденції до обґрунтування законності їхньої політики. Особливою прихильністю до легістів відрізнявся французький король *Філіп IV Красивий* (*Philippe le Bel*, 1285-1314 рр.). Його радники, виховані в традиціях римського права, завжди намагалися віднайти «законні» підстави для вимог і домагань короля, розглядаючи найважливіші суперечки на судових процесах.

Великі феодалі, прагнучи зберегти спокій у підвладних їм землях, також залучали юристів як *незалежних арбітрів* для об'єктивного розгляду справ щодо спірних територій їхніх васалів. Згодом думки болонських глосаторів стали найавторитетнішими в усіх судах, де застосовувалося римське право.

Ідеї середньовічних юристів щодо універсалізму та єдності латинського Заходу, спрямовані на відродження Римської імперії, знаходили відгук не лише з боку світської, а й папської влади. Імператори почали фінансувати Болонський університет, дарували йому низку привілеїв, захищали від утисків муніципалітету. Зі свого боку церква надавала професорам бенефіції й відраховувала кошти з доходів церковного майна, а студентів забезпечувала гуртожитком. На початку XIII ст. у Болоньї щорічно з усієї Європи збиралося до десяти тисяч слухачів лекцій з права.

Поступово в усіх перших університетах Європи (Падуї, Парижі, Кембриджі, Саламанці) було відкрито юридичні факультети, де готували кадри юристів відповідно до обсягів і змісту правових норм суспільства та країни. Завдяки фінансовій підтримці юридична освіта в університетах Європи стала більш доступною для бідних прошарків суспільства. Тому юристи, вихідці із середніх класів, які розбирали справи на рівні графств, герцогств або навіть королівств, були зацікавлені у зміцненні центральної влади. Згодом вони змогли службовими сходинками піднятися до влади, посівши місця у Вищих радах країн поряд зі знатними вельможами. Юристи почали отримувати великі гонорари. Володіючи автономією на знання законів і вміння їх застосувати, у них з'явилася певна влада над суспільством, яке потребувало їхнього професіоналізму. Таким чином, *юристи Середньовічної Європи стали іншою верствою, ніж юристи Стародавнього Риму.*

Пізніше, у XIV ст., виникли школи *постглотаторів*, або *консиліаторів*¹, у творах яких тексти Дигестів доповнювалися чинними на той час правовими нормами, тобто римське право вони пристосовували до нових умов.

Професія юриста стала надзвичайно затребуваною в середньовічній Англії, по суті саме ця країна стала спадкоємицею Риму в плані популярності професії. *Велика хартія вольностей* (лат. *Magna Carta, або Magna Charta Libertatum*) 1215 р. захищала юридичні права й привілеї вільного населення: недоторканність приватної власності, свободу та недоторканність особистості від абсолютизму, право залишити країну та повернутися до неї тощо; використовувала низку прогресивних принципів: відповідності дій посадовців вимогам закону, співмірності діяння й покарання, визнання винним тільки в судовому порядку тощо. Проте прого-

¹ Консиліаторами почали називати радників, які консультували з широкого кола питань.

лошені норми могли стати реальними лише за умов їхнього професійного подання.

Заплутане земельне законодавство також вимагало втручання професіоналів, які б могли зібрати документальні підтвердження, знайти свідків, встановити логічні ланцюжки й довести відповідність зібраної ними інформації чинним юридичним нормам, щоб забезпечити права осіб, інтереси яких вони захищали. У XV ст. кожна більш-менш забезпечена людина користувалася послугами особистого юриста, якому платила чималі гроші.

Водночас у свідомості бідних прошарків суспільства часто юрист асоціювався з людиною, яка на законних підставах могла позбавити його засобів до існування. Недаремно німецький лицар-гуманіст XIV-XV ст. *Ульріх фон Гуттен* писав: «У наш час є чотири види розбійників – це лицарі, купці, священники та юристи». Нерідко доведені до відчаю селяни, чії права легісти не змогли відстояти, чинили над ними самосуд.

Коли і з якою метою з'явилися перші корпоративні об'єднання юристів у Європі?

За таких умов з метою захистити себе і свої права юристи стали об'єднуватись у корпорації. *Корпорації юристів* являли собою щось середнє між клубом, коледжем та трейд-юніоном (профспілкою). Організації мали власну печатку, володіли землями та нерухомістю (у містах скуповували готелі або будинки, як правило, в одному кварталі чи на одній вулиці, де розташовувалися контори, а також проживали юристи та їхні помічники – члени корпорацій), володіли жорсткою внутрішньою монополією на сферу діяльності: встановлювали правила ведення справ, приблизні норми гонорарів тощо.

Відомою юридичною корпорацією юристів в Англії стало так зване *Судове подвір'я (Inns of Court)*, розташоване між Лондоном та Вестмінстером. За думкою видатного англійського історика права кінця XIX – початку XX ст. *Ф. У. Мейтленда*, виключним правом ведення справ у судах користувалися лише старші юристи та їхні помічники, які входили до корпорацій. Для того, щоб стати повноправним членом корпорації, необхідно було не лише мати диплом юриста, а й багато років пропрацювати помічником юриста, здобуваючи досвід і маючи на своєму рахунку виграні справи. Між окремими корпораціями існувала жорстка конкуренція не лише за клієнтів, а й за кількість виграних судових процесів і складність розглянутих справ.

Що собою представляли інститути права на українських землях у княжю добу?

У Середньовічній Русі, як і в Стародавній Греції, тривалий час роль захисників і представників на судових процесах виконували родичі та приятелі позивачів, а також послухи (свідки добropорядного життя обвинуваченого) і видоки (свідки події). Зокрема, у давньоруських пам'ятках права (договорах із греками, «Правді Руській» та ін.) немає жодної згадки про інститут представництва чи захисту. Участь у судовому процесі зазначених осіб мала характер, скоріше, моральної підтримки, а не професійного захисту. Пов'язано це також було з існуванням у Русі *«принципу особистої явки»*.

Функції суддів у державі спочатку виконували общини, пізніше – князі, які часто доручали замість них це робити державним урядовцям: посадникам і тіунам. Ці особи чинили судочинство, так би мовити, за сумісництвом. Оскільки це не було їхнім прямим обов'язком, вони не мали відповідної підготовки, а винними визнавали, як того вимагав звичай і тогочасне право, тих осіб, які не пройшли випробування страхом або тортурами.

У Галицько-Волинському князівстві суд теж не був відокремлений від влади, а тому суддями виступали представники адміністративної влади.

Отже, професійного інституту суддів та захисників на Русі у княжю добу також ще не існувало.

Як відбувалося становлення юридичних професій на українських землях за часів Великого князівства Литовського?

У період Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), XIV-XV ст., на українських землях відбувається поступовий розвиток професійної адвокатури, що зумовлювалося поширенням магдебурзького права та утворенням міських судів. Обов'язки судових захисників та представників, окрім родичів позивачів, могли виконувати всі громадяни, за винятком осіб, наділених владою, а також жінок, дітей, ченців і черниць, людей похилого віку й глухих. Тоді ж були встановлені й норми щодо кількості справ, які можна було представляти в судах: не більше двох за день. Таким чином, з'явилася *категорія найманих захисників*.

У той час термін «адвокат» не мав чітко визначеного поняття. Осіб, які представляли інтереси підзахисних у судах у господарських, кримінальних і цивільних справах, називали *«прокураторо-*

рами» або «послами». Крім того, для позначення осіб, на які також покладалися захисні функції, у судочинстві ВКЛ уживався й термін «приятель». Приятель набував статусу захисника чужих інтересів у суді лише за домовленістю, оформленою між підсудним та його захисником спеціальним письмовим документом. Захищати права в суді міг не лише підданий ВКЛ, а й іноземець. Проте чужоземцю дозволялося захищати клієнта лише у справах щодо приниження честі. Щодо соціального статусу захисників, то ними могли бути як шляхтичі, так і простолюдини. Так поступово почав формуватися інститут професійних захисників та представників.

Розвиток правових відносин на українських землях набув особливого піднесення з другої половини XVI ст. У Другому Литовському Статуті (1566 р.) встановлювалася й юридична відповідальність адвокатів за зраду своєму клієнту. Зокрема, за передачу іншій стороні цінної інформації свого клієнта передбачалося покарання у вигляді позбавлення честі для шляхтичів-адвокатів та смертної кари – для простолюдинів-адвокатів. За те, що адвокат скористався печаткою клієнта на користь особи, що хотіла спричинити шкоду підзахисному адвоката, передбачалася смертна кара через повішання («горлом має бути караний»).

Інститут адвокатури розвивався й надалі. Зокрема, у Третньому Литовському Статуті (1588 р.) держава гарантувала надавати безкоштовну допомогу на захист у суді людям «убогим», вдовам і сиротам. У документі були прописані й обмеження щодо здійснення адвокатської діяльності. Заборонялося виступати в суді в ролі захисників суддям, підсудкам¹, писарям, а також особам духовного звання.

Верховна влада ВКЛ надавала областям/землям уставні земські грамоти для законодавчого забезпечення внутрішніх відносин, проте литовський уряд не володів необхідною інформацією про право, котре діяло в окремих областях. Таким чином, стало обов'язковим залучення до судових процесів інших осіб, так званих «князів, панів та зем'ян», яких обирали не державні урядники, а позивачі та відповідачі. Ці особи *de facto* виконували функції адвокатів, які повинні були не лише представляти інтереси сторін та забезпечувати їхній юридичний захист, а й слідкувати за судовим процесом та відповідністю вироку праву тієї чи іншої землі.

¹ Земський чин, інколи – помічник судді, який міг виконувати його функції.

Той факт, що своїх представників мали обидві сторони (позивач і відповідач), свідчить про становлення в цей час інститутів як адвокатури, так і прокуратури.

Останньою інстанцією у винесенні судового вироку в маєткових справах виступав великий князь. Утім низка процесуальних процедур покладалася на великокнязівських *суддів*, а також *панів раднів*, які були присутні під час винесення вироку великим князем. Для ефективного вирішення поземельних спорів господар практикував направляти на місце суперечки *великокнязівських урядників*, яких уповноважував розсудити суперечки за нормами чинній у тій чи іншій місцевості права.

Отже, у період ВКЛ знайшов подальший розвиток інститут суддів та судового представництва й захисту, встановлювалися й уточнювалися правовий статус адвокатів (*умоцованих, прокураторів, приятелів*, пізніше – *пленіпотентів*) в Україні, обмеження на здійснення адвокатської діяльності, визначалася юридична відповідальність за зраду адвокатами інтересів підзахисних тощо.

На тих українських землях, що опинилися під владою Польського королівства, пізніше – Речі Посполитої, діяв польський судоустрій. Отже, спостерігалось поєднання адміністративної й судової влади в руках шляхти, пізніше – старшинської верхівки. Тому суддів як окремої професійної верстви ще не існувало.

Водночас поряд із воєводами, старостами та бурмистрами в земських (розглядали цивільні справи), гродських (розглядали кримінальні справи), підкоморських (справи щодо розмежування земельних володінь шляхти) судах усе частіше головували, відповідно, *земські та гродські судді* (призначалися з числа освічених шляхтичів), яким допомагали *підсудки, писарі та судові виконавці (возні)*, а також *підкоморії*. Усі особи, котрі належали до судової ланки, повинні були знати право, бути освіченими, мати гарну репутацію, зберігати таємницю. Проте зазвичай судова влада дісталася заможним міщанам, котрі не завжди відповідали тим критеріям, які громадськість висувала до суддів.

Якими були особливості юридичної професії на Запорозькій Січі?

На Запорозькій Січі судив козаків *військовий суддя*. Він обирався військовою радою з-поміж найбільш достойних козаків, яких товариство вважало чесними і справедливими. До того ж суддя повинен був бути освіченою людиною. Він складав присягу, в якій брав на себе зобов'язання розглядати справи неупереджено,

керуватися законами, а якщо право не регулювало конкретних відносин – совістю. Судді доводилося розглядати як цивільні, так і кримінальні справи. Це вимагало від нього досить високого рівня професіоналізму й моральності. Проте основним заняттям для суддів, кошових, курінних отаманів і полковників, які також чинили правосуддя на Січі, все ж таки була військова, а не судова справа. Тому говорити про формування на Запоріжжі професійної групи правників не доводиться.

Юрист у нові часи

Що спричинило розвиток юридичних професій у нові часи? Які вимоги висувало суспільство до юристів?

Нових імпульсів для розвитку юридичної професії дали Нідерландська і наступні буржуазні революції в країнах Європи. Юридичні акти, що з'явилися внаслідок революцій, такі як Петиція про права (Велика Британія, 1628 р.), Білль про права (Велика Британія, 1689 р.), Декларація незалежності США (1776 р.), Конституція США (1787 р.), Декларація прав людини та громадянина (Франція, 1789 р.) тощо, ідеалізуючи право, сприяли формуванню юридичного світогляду в буржуазному суспільстві.

Розвиток товарно-грошових відносин, збільшення злочинності, поступове ускладнення тогочасних правових систем, а також посилення боротьби за права особи підвищили значення юридичної професійної групи. Почали з'являтися нові вимоги, які громадяни висували до юристів. Зокрема, зростала їхня відповідальність не лише перед державою та правителями, а й перед суспільством, громадянами. Водночас зростав й авторитет юриста.

У чому полягали особливості розвитку правових інститутів і відповідних юридичних професій в Україні в XVII-XVIII ст.?

В Україні, територія якої була поділена між *Росією* і *Польщею*, у різноманітних формах проявлялися багатовладдя та поліцентризм. Це стосувалося й судової системи, яка увібрала в себе особливості польського, а пізніше – австрійського та російського судоустроїв.

Намагання різних суспільних груп відстояти свої станові права призвели до появи станових судів. В Україні у XVII-XVIII ст. функціонувало близько двадцяти видів різних судових ланок. Це явище в історичній науці отримало назву «судова мозаїка». Однією

з ознак судової системи України цього періоду було виконання судовими органами повноважень адміністративних органів, нотаріату та поліції.

На середину XVII ст. сформувалася група *професійних правників*, які представляли в судах справи впливових політичних та духовних осіб держави. Відстоюючи їхні права, захисники поступово самі починали відігравати помітну роль у суспільно-політичному житті Речі Посполитої, козацької України, Гетьманщини.

Як правило, репрезентуючи в судах інтереси міщан та козацько-старшинських верств, *адвокати* перебирали на себе *роль захисників прав і свобод української нації*. За рівнем освіти й своїм походженням адвокати належали до спадкової еліти суспільства. Так, у другій половині XVII ст. професійно займалася адвокатською практикою *родина Верещаків, Бруяків, Гуляницьких, Бобривичів* та інших, для яких захист інтересів клієнтів у суді став своєрідним «сімейним бізнесом». Адвокатура стала «родинним ремеслом» також для окремих представників роду *Виговських* – родичів українського гетьмана. Відомі й деякі методи, якими користувалися українські захисники для того, щоб перемогти в судах, зокрема затягування процесів на підставі порушення судової процедури. Нерідко адвокати з обох сторін намагалися досягти компромісу між клієнтами шляхом їхніх взаємних поступок.

У Росії, до складу якої входила більшість українських земель, робилися спроби виділити право в самостійний напрям навчання, починаючи з XVI ст. Проте виокремлення професії стрімко розвивається лише в часи правління *Петра I (1672-1725 рр.)*. Реформи, ініційовані царем, призвели до появи численних розрізаних нормативно-правових актів і розпоряджень, які часто суперечили Соборному Укладенню (рос. *Соборному Уложению* – зводу законів Російської держави, прийнятому Земським Собором у 1649 р.) та потребували їхнього упорядкування. Юристи приводили законодавство у відповідність до нових соціально-економічних і політичних умов, сприяючи не лише подоланню протиріч у правовому розвитку країн, а й усуваючи конфлікти між різними суб'єктами суспільних відносин. Із цією метою Петром I були запрошені спеціалісти з Європи. Із 1703 р. німецькі юристи почали викладати юриспруденцію в Наришкінському училищі в Москві, а найбільш успішних учнів відправляли продовжувати навчання в європейських університетах.

Петро I першим у Росії спробував виокремити *суди* від влади: у 1713 р. в губерніях була введена *посада судді*, що дало підстави для формування категорії осіб, які б професійно займалися такою практикою.

Саме в ті часи в Росії вперше були створені й органи, спеціально призначені для контролю та наглядом за дотриманням законності. Спочатку це був «*інститут фіскалів*», пізніше – *прокуратури*.

Із 1711 р. при всіх центральних і місцевих органах (колегіях, канцеляріях, судах) існували посади *фіскалів*. Їхнім основним завданням було «таємно доносити і викривати» про всі порушення законів, зловживання та інші справи, які завдавали шкоди «державним інтересам».

У 1722 р. при *Сенаті* (вищому органі державної влади та законодавства, який підпорядковувався імператору) була введена посада *генерал-прокурора* (першим прокурором в імперії став граф *П. І. Ягужинський (1683-1736 рр.)*, а при надворних судах засновано посади *прокурорів*. Прокурори, на відміну від фіскалів, повинні були не стільки фіксувати, скільки здійснювати контроль за дотриманням законності й попереджувати порушення законів (передусім протидіяти казнокрадству, хабарництву, свавілля чиновників і місцевої бюрократії). Для цього вони були наділені спеціальними повноваженнями призупиняти справи.

Посади прокурорів виникли й на тих землях України, що опинились у складі Російської імперії. Зокрема, «государевим оком» у межах губернії ставали *губернські генерал-прокурори*, які повинні були вести нагляд за дотриманням визначеного законом порядку. При губернських прокурорах з'явилися урядовці – так звані «*спряпчі*», які здійснювали *судовий нагляд* у повітах імперії. Пізніше, у XIX ст. «*спряпчими*» називали осіб, допущених до адвокатської практики в комерційних судах.

В Україні внаслідок судової реформи 1763 р. склалася нова система загальних судів: земські, гродські, підкоморські та Генеральний військовий суд. До складу земських судів, які вирішували справи повітової шляхти, входили *земський суддя, підсудок і земський писар*. Посади *підкоморських суддів* уважалися більш престижними, ніж земських, оскільки вони одноосібно ухвалювали рішення в земельних спорах. Посади земських і підкоморських суддів були довічними. Судді обиралися з-поміж шляхетних кандидатів на полкових зборах. Ними могли стати освічені, сумлінні,

обізнані з правом, народжені в законному шлюбі, стійкі в словах і вчинках, помірковані особи віком від 21 до 70-75 років. За Магдебурзьким правом, до цих якостей додавалися: правдивість, вимогливість, страх перед Богом. А в Універсалі наказного гетьмана Полуботка 1722 р. ішлося, що судді мають судити «по совісті й по правді», як того вимагає закон і необхідність, неупереджено, «не п'яним, а тверезим розумом». Обрані судді складали присягу, в якій давали обіцянку сумлінно виконувати свої обов'язки, що визначалися законами і практикою: судити без гніву, ненависті, милості, приязні, страху; свої рішення виносити, дотримуючись закону.

Проте найбільш впливовою була посада генерального судді. До нас дійшли прізвища найбільш впливових генеральних суддів, які працювали на благо людей і держави: *Самійла Богдановича-Зарудного* (? .. 1648-1664 .. ? рр.), *Василя Кочубея* (1640-1708 рр.), *Михайла Забіли* (? .. -1740 ? рр.), *Федора Лисенка* (? ..-1751 ? рр.), *Федора Чуйкевича* (1684-1760 рр.).

На жаль, серед генеральних суддів, як, до речі, суддів нижчих інстанцій, було й чимало таких, які зловживали своїми повноваженнями задля власного збагачення. Крім того, справедливість тодішніх суддів обмежувалася вигодами тих станів, які вони представляли. Таким чином, порушувався баланс інтересів між соціальними станами суспільства (селянами, міщанами, козаками, козацькою старшиною).

У XVIII ст. при судах у ролі юрисконсультів почали формуватися групи захисників. П. Рум'янцев, який певний час очолював Другу Малоросійську колегію (1764-1781 рр.) увів посаду *урядовців-адвокатів* при Генеральному військовому суді. Отже, *адвокати* ще не були об'єднані в професійну спілку, вони вважалися урядовцями. Проте ці особи отримали право займатися й приватною практикою.

Популярність професії «юрист» на теренах Російської імперії, у тому числі й на українських землях, зростає з початком *кодифікаційних робіт*. В Україні діяли різні джерела права, зокрема правові норми, інкорпоровані з правових систем Литви, Польщі, Німеччини, Росії, у яких було досить складно розібратися. Юристи приводили законодавство відповідно до нових соціально-економічних і політичних умов, чим сприяли не лише подоланню протиріч у правовому розвитку Гетьманщини, а й усували конфлікти між різними суб'єктами суспільних відносин.

Ця професія стала надзвичайно популярною, зростав престиж і значимість представників юридичної професії, від яких вимагали не тільки тлумачення, а й інших навичок, пов'язаних з упорядкуванням і систематизацією чинних правових норм.

У Росії займатися підготовкою професійних юристів почали лише з 1758 р. у Московському університеті, де був створений юридичний факультет. Викладали там запрошені професори з Європи, оскільки своїх спеціалістів у країні ще не було. В Україні осіб, причетних до юриспруденції, передусім суддів, готували монастирі Києва та Чернігова. Пізніше підготовкою юридичних кадрів займалися Харківський (засн. у 1804 р.) та Київський (засн. у 1835 р.) університети.

Які події і як вплинули на зростання престижу професії «юрист» у Російській імперії в XIX ст.?

Водночас дослідники зазначають, що в Російській імперії до судової реформи 1864 р. серед суддів було дуже мало освічених людей. Це спричинено тим, що в законодавстві не були встановлені вимоги навіть щодо загальної освіти, не кажучи вже про юридичну. Чимало суддів сприймали свою посаду як засіб отримання наживи і вимагали хабарів у всіх, хто звертався до суду. Показовим є той факт, що навіть В. Панін, міністр юстиції імперії в 1841-1862 рр., змушений був через довірену особу дати хабара одному з петербурзьких суддів, щоб нарешті розглянули справу його доньки.

На новий рівень російську юриспруденцію та професію юриста в XIX ст. вивели дві події: підготовка й видання *Повного зібрання законів і Зводу законів Російської імперії* та проведення *судової реформи 1864 р.* Цей період подарував історії покоління юристів, які призвели до подальшого розвитку *юриспруденції як науки*.

Судовими статутами були закладені якісно нові морально-правові вимоги до кандидатів на судові посади: неприпустимість вчинення дій, що містять ознаки злочину, «непорочність у суспільній думці». Усі судді складали присягу, у якій божилися берегти вірність Його Імператорській Величності, свято виконувати закони імперії, судити за совістю, неупереджено, завжди пам'ятати про відповідальність перед Богом і законом. Суддями могли стати лише заможні особи чоловічої статі, які досягли 25-річного віку і мали вищу чи середню освіту, а за її відсутності, – стаж не менше трьох років у судовому відомстві.

Завданнями *прокурорів* залишалися нагляд за дотриманням законів, порушення кримінальних справ, участь у кримінальному і цивільному судочинстві. Прокурори репрезентували інтереси режиму і мали активно протидіяти всіляким спробам використати демократичні інститути судової реформи в інтересах революційного руху, що наростає.

Концептуальною ідеєю реформи стало розуміння того, що справжнє правосуддя не може бути без *інституту адвокатури* (або *присяжних повірених*, як він тоді називався). Як і в попередні роки, *професійна етика* забороняла їм представляти в суді інтереси їхніх родичів, а також розголошувати таємниці довірительів як під час ведення справи, так і після її закінчення. За навмисне порушення цієї норми присяжні повірені могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Тоді ж були закладені підвалини моральних та етичних якостей, якими повинен був володіти адвокат – мужність, сміливість, наполегливість, чесність, достоїнство, професіоналізм. Саме повага й довіра з боку навколишніх забезпечували адвокату успіх у професійній діяльності та підняли престиж професії захисника.

Наприкінці XIX ст. у Росії почали створюватися юридичні професійні товариства, яких на початку XX ст. уже нараховувалося близько двадцяти. В Україні діяли *Київське* та *Харківське юридичні товариства*. Юристи різних регіонів шукали форми спілкування для обміну досвідом, обговорення дискусійних теоретичних і практичних проблем розвитку юриспруденції тощо. Їхнє прагнення було реалізовано в скликанні в 1875 р. першого з'їзду російських юристів. У роботі з'їзду брали участь викладачі юридичних факультетів університетів і ліцеїв, представники судової верстви, магістратури, прокуратури та адвокатури з багатьох міст країни. На з'їзді обговорювалися надзвичайно актуальні й найболючіші проблеми в російській юриспруденції. При всій важливості форуму, це був перший й останній з'їзд професійних юристів Російської імперії. Влада, яка сповідувала принципи поліцейської держави і була неспроможна оцінити значення подібних заходів, не бажала допустити широкий вияв громадської самоорганізації й заборонила проведення другого з'їзду професійних юристів.

На жаль, наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. почалося відхилення від важливих принципів судової реформи, а служіння правосуддю деформувалося у важку і з невеликим матеріальним забезпеченням службу в судовому відомстві. Відповідно,

знижувалися й морально-професійні вимоги до суддів. До них додавався низький рівень професійної підготовки в університетах.

На думку публіциста й політичного діяча початку ХХ ст. *О. Ізгоєва*, який закінчив Новоросійський університет в Одесі, студенти Російської імперії прослуховували лекцій удвічі менше, ніж за кордоном. Із них тільки одиниці конспектували професорські лекції (чим викликали насмішки своїх колег), інші ж перемовлялися, читали книжки, газети. Вчитися вони починали лише перед сесією, опрацьовуючи короткі, пристосовані до програми посібники. Таким чином, 95 % студентів закінчували навчання, навіть не переглянувши інших книг, крім підручників, що не давало змоги здобути фундаментальні, глибокі знання. Іспити ж ставали формальністю.

Водночас саме в цей період були підготовлені десятки блискучих юристів. До того ж університети формували у студентів юридичних факультетів потребу брати участь у громадському житті суспільства.

Отже, юристи зазначеного періоду мали різний рівень особистісного потенціалу і діаметрально протилежні вектори спрямованості світогляду, соціально-психологічних настанов діяльності.

На західноукраїнських землях, які з кінця ХVІІІ ст. опинилися у складі Австрійської імперії, також відбулися прогресивні зміни в юриспруденції. Зокрема, завдяки *австрійській судовій реформі (1782 р.)* сільські громади на українських землях дістали право мати адвокатів – так званих «*пленіпотентів*». Вони складала присягу, у якій божилися вести справу «за совістю».

Під впливом революційних подій 1848-1849 рр. і переходом до дуалістичної монархії відбулися відповідні зміни й у судово-устрою: замість станових утворилися *територіальні й колегіальні суди*, які відокремлювалися від адміністрації. Відтоді всі ланки юриспруденції почали обіймати особи, які мали належну освіту й займалися цим на професійній основі.

Проголошувалися буржуазні принципи судочинства, зокрема гласність, самостійність і незалежність суддів. *Суддею* міг стати австрійський громадянин чоловічої статі, який мав вищу юридичну освіту і після трирічної практики успішно склав письмовий та усний судові екзамени. Вводився принцип незмінюваності суддів (довічно призначались імператором). Наразі українці допускалися до судової практики переважно в судах нижчих інстанцій.

У ті роки почав формуватися й *інститут державних обвинувачів*. Вища державна прокуратура, створена у Львові (1855 р.), повинна була від імені держави вносити обвинувачення в територіальних судах, наглядати за дисциплінарними проступками судових чиновників і тюрмами. При Верховному судовому й касаційному трибуналі діяв *генеральний прокурор*, відповідно, при вищих крайових судах – *старші прокурори*, при окружних і повітових судах – *державні прокурори та заступники державних прокурорів*.

Наразі почалася й *спеціалізація прокуратури*. Так, у 1852 р. у Львові була створена Галицька фінансова прокуратура (її компетенція поширювалася й на територію Буковини), яка повинна була захищати матеріальні інтереси держави в судах усіх інстанцій. Для вступу на службу до фінансової прокуратури, крім знання юриспруденції, необхідно було скласти три державні іспити, визначені міністерством фінансів.

У всіх коронних австрійських землях із 1850 р. при судах запроваджувався *нотаріат*. Починаючи з 1871 р., він почав діяти як окремий самостійний інститут: в округах чи краях створювалися нотаріальні колегії (нотаріальні палати). Нотаріуси призначалися міністром юстиції з осіб, які мали юридичну освіту, 4-річну практику, володіли крайовими мовами і склали відповідний теоретичний екзамен або мали ступінь доктора права. Необхідною умовою було також досягнення 24-річного віку.

Ще за часів освіченого абсолютизму, у 1781 р., у Галичині й Буковині була започаткована *адвокатура*. *Рух за «повернення» свободи адвокатури* призвів до появи *Постійного положення про адвокатуру (1868 р.)*, що діяло фактично до кінця існування Габсбурзької монархії. Для управління справами адвокатури у Львові, Станіславі та Чернівцях були створені адвокатські палати. Дисциплінарний нагляд за професійною діяльністю адвокатів здійснювала президія, що обиралась як орган самоуправління на три роки. До адвокатів пред'являлися дуже високі вимоги. Крім вищої юридичної освіти й 7-річної практики, претенденти повинні були мати ступінь доктора права.

Уводилися суди присяжних, на розгляд яких покладалися тяжкі злочини, політичні справи, а також питання про пресу.

Стрімке зростання освітнього рівня суспільства, збільшення запиту на інтелектуальну й кваліфіковану працю ставили в центр суспільної уваги нову освічену верству – інтелігенцію, яка посту-

пово перебирала на себе функції еліти суспільства. Водночас в умовах політизації суспільства, появи нових конфліктів зростали й вимоги до самої інтелігенції. Освічена людина вже не обмежувалася лише виконанням професійних обов'язків, вона виявлялася втягнутою у вир громадського життя, ставала невід'ємною частиною внутрішнього світу суспільства. Юристи також почали відігравати помітну роль у житті суспільства.

Деякі дослідники, щоб підкреслити це, навіть визначають період кінця XIX – початку XX ст. як «адвокатську добу» українського національного руху. І дійсно, парламентська діяльність, місцеве самоврядування, участь у роботі політичних партій, національно-культурних, громадських та економічних товариств – це далеко не повний перелік сфер суспільної самоорганізації, де активну участь брали особи юридичної професії. Високоосвічені, а нерідко й творчі особистості, серед яких були М. Жученко (? - ? рр.), М. Гоняєв (1849-1891 рр.), О. Гольденвейзер (1855-1915 рр.), С. Зарудний (1821-1887 рр.), О. Кістяківський (1835-1885 рр.), Є. Олесницький (1860-1917 рр.) та ін. долучалися до суспільно-політичного життя Російської й Австро-Угорської імперій.

Серед громадськості утвердилася думка про зобов'язання адвоката перед своїм народом: брати участь у політичних акціях і протестах, здійснювати просвітницьку роботу, бути меценатом. Якщо адвокати «не відповідали» цим вимогам, то їх звинувачували в «невдячності» та відступництві від національних інтересів.

Натомість адвокатське середовище тяжіло до корпоративної замкнутості й консерватизму, що неминуче призводило до виникнення низки суперечностей при поєднанні професійної та громадської (національної) діяльності. А пов'язаність адвокатів між собою етичними нормами, приписами, корпоративними правилами часто не давала змоги окремим особам розгорнути широку громадську діяльність.

Яку участь брали українські юристи в національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр.?

У буремних революційних подіях 1917-1921 рр. в Україні активну участь брали й представники юридичної професії. Серед юристів зазначеного періоду були особистості, які, незважаючи на надзвичайно важкі часи, мали громадянську мужність залишатися чесними, відповідальними, принциповими.

Харківський адвокат **М. Міхновський** (1873-1924 рр.) став не лише ідеологом і лідером українського руху кінця XIX – початку XX ст., одним із засновників першої політичної партії у Наддніпрянщині – Революційної Української партії (РУП), лідером Української народної партії, а й організатором українського війська, ідеологом державної незалежності України.

Адвокат **К. Левицький** (1859-1941 рр.), один із найвизначніших політичних діячів Галичини кінця XIX – першої половини XX ст., очолював Державний секретаріат ЗУНР.

Юрист-науковець **Ф. Тарановський** (1875-1936 рр.), один з організаторів юридичного факультету в Катеринославі, академік першого складу Української Академії наук відділення соціальних наук (1918 р.).

Український правознавець, доктор кримінального права, професор **М. Чубинський** (1871-1943 рр.) із травня до серпня 1918 р. був міністром судових справ в уряді гетьмана П. Скоропадського, із липня обіймав посаду міністра юстиції і водночас виконував обов'язки заступника голови Ради Міністрів.

Юрист **О. Гольденвейзер** (1890-1979 рр.) – член Центральної Ради, громадський діяч.

Адвокат, член Революційної української партії **М. Ткаченко** (1879-1920 рр.), був членом Центральної і Малої Рад, генеральним секретарем судових справ, із березня 1918 р. – генеральним секретарем внутрішніх справ. Від імені Української Центральної Ради вів переговори з головнокомандувачем арміями Південно-Західного фронту генералом О. Брусилівим щодо українізації військових частин.

Значення юристів за радянських часів

Яке значення відігравали юристи за радянських часів?

У перші роки радянської влади існував класовий підхід при доборі кадрів у державні установи. Усі особи, які отримали вищу освіту до революції і займали відповідальні посади в державному механізмі, вважалися «класово чужими елементами». Водночас брак професіоналів у правоохоронних органах та інших радянських організаціях спонукав владу звертатися за допомогою до так званих «старорежимних» правників. Юристи вважалися носіями важливих знань, а тому влада оголосила про їхню загальну мобілізацію «для потреб державного будівництва». У травні 1920 р. Раднарком РСФРР ухвалив постанову щодо обов'язкової реєстрації протягом трьох днів усіх осіб з юридичною освітою, які підлягали так званій трудовій мобілізації. Затримання з реєстрацією розцінювалося як дезертирство.

Водночас, розглядаючи право й суд як інструмент класової боротьби, для роботи в судових установах (народних судах) допускалися особи, які мали робітничо-селянське походження та належали до більшовицької партії. Юридична освіта була не обов'язковою.

Класовий принцип (соціальне походження) діяв і при доборі абітурієнтів до юридичних факультетів. Тому й особливістю формування кадрів професійних юристів також було дотримання класового підходу. Зменшилася й кількість навчальних закладів, де готували юристів. У 1933 р. дипломи юристів отримали лише 300 осіб.

У радянські часи була заборонена юридична приватна практика, що призвело до руйнування так званої «буржуазної» адвока-

тури та її кращих традицій. Багато адвокатів було знищено фізично як представників ворожого пролетаріатові класу, інші опинилися в концтаборах, треті, що залишилися на волі, – позбавлені права виступати в судах, і лише небагатьом вдалося емігрувати за кордон. Чисельність адвокатів у Росії скоротилася з 13 тис. (у 1917 р.) до 650 осіб (у 1921 р.). Згодом правозаступництво оголошувалося громадською функцією, під якою розумівся захист інтересів трудового народу.

У ті роки до захисту підсудних у межах так званої трудової повинності притягалися юристи, які часто не мали необхідного рівня знань та кваліфікації, а тому такий захист, по суті, мав формальний характер. Не доводиться говорити про престиж адвокатів і в наступні роки, оскільки в державі потурналися принципи демократії, порушувалися права людини, законодавчі акти мали здебільшого декларативний характер.

Натомість професійні юристи брали участь у державному управлінні. Таким чином, за своїм соціальним статусом вони почали належати до верстви управлінської інтелігенції.

Професія юриста в незалежній Україні

На які основні групи поділяються професійні юристи в сучасній Україні?

Сьогодні професія юриста стала більш досконалою та багатограннішою. З огляду на зміст праці всіх *сучасних* юристів-практиків можна диференціювати на такі основні групи: *судді, прокурори, слідчі, юрисконсульти, нотаріуси, адвокати* тощо. Окремо виділяють *учених-юристів і викладачів права*, яких відносять, відповідно, до наукової чи педагогічної інтелігенції. Проте варто визнати, що між юристами-практиками, ученими та викладачами не існує суттєвих відмінностей, оскільки одна особа може бути як практикуючим юристом, так і викладачем відповідної галузі права. Їх усіх можна об'єднати одним терміном – *правник*.

У сучасному світі правнича професія стала надзвичайно популярною. Унаслідок розмаїття напрямів діяльності, у тому числі державних, з'явилися вузькопрофільні юристи, які спеціалізуються лише в одній галузі права, наприклад, у кримінального, цивільного, господарського тощо. Актуальними стали юридичні послуги з різних питань оподаткування та митного регулювання, зокрема корпоративного. Підвищення рівня міждержавних відносин вима-

гає знань і застосувань норм міжнародного права. Теоретичні основи права в сукупності з практичними навичками, знанням правових колізій надзвичайно затребувані на сучасному ринку праці.

Сьогодні в Україні професійні правники працюють як в державних, так і в приватних структурах; зросла кількість спеціалістів, які займаються приватною практикою. Професія правника стала надзвичайно популярною в нашій країні. Цьому сприяло й введення 8 жовтня професійного свята знавців права та служителів закону. Учені припускають, що саме в цей день у 1016 р. Ярослав Мудрий видав звід законів «Руська правда», що згодом став правовою основою для розвитку централізованої держави Київська Русь.

Запитання для самоконтролю та роздумів

Що означає термін «юрист»?

Хто такі софісти? Які їхні ідеї стають у нагоді для сучасних юристів? Коли і за яких обставин знання щодо змісту законів стали доступними для всіх громадян?

Кого в Стародавньому Римі називали адвокатами та юрисконсультами?

Коли правотворча діяльність юристів отримала формальне визнання?

Які основні принципи класичного римського права Ви знаєте?

Коли відбулося оформлення юриспруденції як професії та як науки?

Хто такі легісти, каноністи, глосатори?

Чим юристи Середньовічної Європи відрізнялися від ораторів Стародавнього Риму?

Які обставини і коли спричинили потребу юристів об'єднуватись у корпорації?

Коли на українських землях з'явилися інститути професійних суддів та захисників?

Яку юридичну відповідальність адвокатам за зраду інтересів клієнтів встановлювали Литовські статuti?

Чому у XVII-XVIII ст. захисники відігравали значну роль у суспільно-політичному житті Речі Посполитої, козацької України, Гетьманщини?

Якими спеціальними повноваженнями були наділені прокурори на українських землях, які входили до складу Російської імперії в XVIII ст.?

Які якості повинні бути притаманні суддям за гетьманськими універсалами XVIII ст.?

Які події вплинули на зростання престижу професії «юрист» у Російській імперії в XIX ст.?

Які вимоги до моральних та етичних якостей адвокатів і суддів висувало суспільство в XIX ст.?

Чому період кінця XIX – початку XX ст. називають «адвокатською добою» українського національного руху?

Які принципи при доборі юристів існували в різні періоди радянської доби?

На які основні групи поділяються юристи в сучасній Україні?

Розділ II

Загальна характеристика юридичної діяльності

Юридична діяльність у сучасному суспільстві *Форми і зміст професійної діяльності юриста* *Юридична практика і правнича професія*

Юридична діяльність у сучасному суспільстві

Розуміння ролі, яку відіграє діяльність юристів у суспільстві, має античне коріння та тісно пов'язане з поняттям «*юриспруденція*» (від лат. *juris* – право, *prudentia* – знання).

Цікаво, що на початкових етапах свого історичного розвитку юриспруденція не володіла якостями наукового знання і мала суто практичний, прикладний характер. Вона полягала в тлумаченні законів, складанні позовних формул, навчанні праву. Пізніше, під час своєї еволюції, пов'язаної зі змінами в соціальному і політичному житті суспільства, юриспруденція набула, зокрема, властивостей науки про право.

В епоху Давнього Риму, коли почався розквіт юридичної професії, сформувалося розуміння *юриспруденції* як особливого вміння, майстерності користуватися при здійсненні та захисті права юридичними нормами. Особи, котрі володіли цим мистецтвом і знали про право більше ніж інші, називалися *juris prudentes* (знавці права). Професія юриста перестала бути ремісництвом і набула ознак особливої інтелектуальної праці.

Вочевидь, давньоримські юристи не створили юридичної науки в сучасному значенні цього слова, але розробили прийоми і способи оброблення правового матеріалу, а також принципи юридичного мислення, які в подальшому стали підґрунтям розвитку правової науки як невід'ємної частини професійної діяльності юриста.

Таким чином, навіть у давні часи чітко простежується нерозривне поєднання практики і науки в професійній юридичній діяльності. Саме тому юристів римляни називали «знавцями права», а в наш час юридичну спеціальність нерідко називають *правознавством*.

Історія свідчить, що на основі римського права сформувалися правові системи більшості прийдешніх цивілізацій. Саме римська юриспруденція стала школою виховання раціонального мислення,

яка передала правознавцям інструментарій для наукового оброблення права – чітку термінологію, правові конструкції, принципи класифікації та систематизації правових норм тощо.

Юриспруденція і суспільна свідомість.

Юриспруденція, будучи однією з найважливіших складових духовної культури суспільства, завжди відображала процеси суспільної свідомості. Її зміст наповнений не лише етикою та філософією, а й зазнає впливу політичної ідеології, а також інших сфер знань – логіки, філології, історії тощо. Характер такого зв'язку залежний від розвитку цивілізацій, від змін, що відбувалися в результаті переходу від однієї епохи до іншої, але, навіть у межах однієї епохи, юриспруденції кожної країни властиві свої унікальні риси¹.

У наш час, сповнений глобалізаційними та інтеграційними процесами, що ведуть до певної залежності та зближення різних культур зі своїми системами цінностей, традицій, поглядів на людські стосунки та вирішення конфліктів, право виконує роль загально визнаного достатньо гнучкого й універсального мірила, за допомогою якого людство намагається підтримувати мир і злагоду.

Так, сучасні європейські спільноти розвиток європейської інтеграції базують передусім на «принципах свободи, демократії, поваги до прав людини і основних свобод, правопорядку»². В європейському праві домінують людиноцентричність, повага до людської гідності, ідея верховенства права, вимоги забезпечення загальної та індивідуальної безпеки, доступного правосуддя тощо. Право з його ідеалами стало невід'ємним компонентом світогляду об'єднаної Європейської спільноти, формуючи таким чином європейський правовий простір із притаманною йому юриспруденцією. Поряд із нею узгоджено існують і національні юриспруденції європейських країн.

Слід зазначити, що глобалізація світу суттєво змінює потреби ринку праці професійних юристів. Тепер від юриста високої кваліфікації вимагається не тільки компетентність у національному праві, а й знання особливостей права інших країн, навички вико-

¹ Калюжний Р. А., Шапенко Л. О. Юриспруденція: від витоків до сучасності. Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Київ: НАУ, 2016. № 3(40). С. 32-39.

² Договір про Європейський Союз, Маастрихт, 7 лютого 1992 р. URL: <http://www.rada.gov.ua>

ристання міжнародних правових механізмів захисту прав та інтересів суб'єктів, володіння іноземними мовами з урахуванням їхньої специфіки у сфері юриспруденції.

Отже, юридична діяльність сьогодні беззаперечно сприймається як необхідна й незамінна, що надає їй особливого значення не тільки для існування окремих суспільств, а й людської цивілізації в цілому. *Основна мета юридичної діяльності* – впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення і дотримання меж можливостей різних суб'єктів, захисту їхніх прав, відновлення порушеного становища тощо. Досягнення високих цілей права, втілення правових ідей у реальному житті кожної людини – основне завдання різних представників юридичної професії.

Форми і зміст професійної діяльності юриста

Зрозуміло, що особливості юридичної діяльності зумовлюються завданнями, які покладаються суспільством на юристів у той чи інший історичний період. Соціальний прогрес постійно змінює юридичну діяльність у бік розширення змісту, ускладнення структури, виникнення нових форм та юридичних засобів. Разом із тим простежуються і достатньо стійкі, глибинні за своєю природою, тенденції розвитку юриспруденції.

Зважаючи на це, юридична діяльність як явище соціального життя і правової дійсності стала предметом численних наукових юридичних досліджень. У контексті вироблення саме деонтологічних знань вагомий внесок у розвиток теорії юридичної діяльності зроблено відомими українськими теоретиками права – С. Д. Гусаревим і О. Д. Тихомировим, наукові здобутки яких покладено в основу цього розділу навчального посібника.

Які історичні витoki мають форми юридичної діяльності?

У період активного розвитку римської юриспруденції з'явився досить значний клас юристів, чия діяльність здійснювалася, за словами Цицерона, у трьох формах:

а) *cavere* – вироблення найкращих формул для різних юридичних актів (договори, заповіти тощо), тобто допомога приватним особам у здійсненні договорів;

б) *respondere* – відповіді на запитання приватних осіб з приводу різних юридичних сумнівів;

в) *agere* – надання порад щодо подання позовів та процесуального ведення справи.

Але не тільки практична діяльність римських юристів склалася як форма юридичної діяльності. Одночасно з розвитком практики починає розвиватися римська юридична освіта. Основним її методом стало практичне навчання майбутніх юристів шляхом участі в судових процесах, але згодом з'явилися юридична навчальна література та навіть спеціальні заклади юридичної освіти.

З ускладненням законодавства виділяється окремії напрям юридичної роботи – консультування (200 р. до н. е.). Наприклад, збереглися відомості про книгу під назвою *Tripertita*, що складалася з трьох частин: а) Закони XII таблиць; б) коментар до них; в) позовні формули – *legis actiones*.

Усе це свідчить про те, що римські юристи вже не обмежувалися суто практичною діяльністю, а почали на теоретичному рівні осмислювати питання юридичної практики, розвивати юридичну освіту, закладати основи науково-теоретичного мислення.

Таким чином, із розвитком римської юриспруденції вже в період II-I ст. до н. е. відбулося об'єктивне розмежування **трьох основних форм юридичної діяльності** – практичної, навчальної та наукової¹.

Форми сучасної юридичної діяльності.

У юриспруденції нашого часу ці три форми є відносно самостійними сферами правової роботи, які існують та розвиваються за специфічними закономірностями, виконують свою соціальну роль, зокрема як елементи інших систем соціальної діяльності – системи освіти, системи науки.

Проте між практичною, навчальною і науковою юридичною діяльністю існує тісна взаємодія, зумовлена спільним походженням і загальними завданнями юриспруденції в суспільному житті. Тому розглядати їх слід комплексно, взаємозалежно. Так, якщо конкретні життєві ситуації (спори, реалізація прав та обов'язків тощо) вирішуються у формі практичної діяльності юристів, то їхня фахова підготовка до такої роботи можлива лише у формі освітньої юридичної діяльності. У процесі навчання майбутні юристи набувають необхідних компетентностей, формують професійну правову свідомість, формально-логічне мислення. Водночас отримання і майбутніми, і вже практикуючими юристами нових професійних знань неможливе без узагальнення юридичної прак-

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. Київ: Знання, 2005. С. 50-52.

тики, виявлення тенденції її розвитку, без вироблення й обґрунтування правових теорій і концепцій, пояснення окремих правових понять, тлумачення термінів, що здійснюється у формі наукової юридичної діяльності.

Поряд із класичним розподілом на практичну, навчальну й наукову юридичну діяльність можна розглядати з різних позицій, виділяючи інші форми, зокрема: правотворчу, правозастосовну, правоохоронну, профілактичну. Слід також зазначити, що юридична діяльність здійснюється як у правових, якими є всі згадані вище форми, так і неправових, спільних з іншими видами діяльності формах – інформування, виховання, фінансування, співробітництво, організація взаємодії тощо.

Яке змістове наповнення має професійна діяльність юриста?

У кожному окремому випадку *зміст юридичної діяльності* становить комплекс конкретних дій юриста, необхідних для виконання певного професійного завдання.

Укотре звернемося до римської юриспруденції. Як вже згадувалося, професійна діяльність знавців римського права поділялася здебільшого на складання позовів та угод (*cavere*), ведення справ у суді (*agere*), надання відповідей (*respondere*). Найтиповішою функцією юрисконсультів було *respondere* – висловлювання компетентних думок щодо запитів приватних осіб або їхніх представників. Авторитет відомих римських юристів, набутий у судових засіданнях, був настільки значним, що їхні думки впливали на волю суддів навіть без особистої участі цих юристів у судовому розгляді справи. У зв'язку з тим, що за консультаціями зверталися переважно оратори-адвокати, Цицерон порівнював роль юрисконсульта в суді з роллю латинського флейтиста, який супроводжував виступ актора на сцені.

Із часом, відповідно до нових вимог соціального прогресу, юридична практика зазнавала істотних змін, зберігаючи при цьому свої основні первинні завдання. Тому на сучасному етапі до змісту юридичної практики (діяльності) відносять не тільки складання документів, консультування та участь у судовому засіданні, а й багато інших юридично значущих дій. Юриспруденція, зокрема, поповнилася діями із запобігання, припинення та розслідування правопорушень, притягнення до юридичної відповідальності, виконання покарань, підготовки та прийняття нормативно-правових актів, здійснення правовиховної та науково-

дослідницької діяльності, реєстрації та статистичного обліку правових явищ і результатів юридичної діяльності тощо.

На цій підставі можна визначити перелік найбільш важливих дій, які становлять основу юридичної діяльності, вимагають від юриста спеціальних юридичних знань, навичок та професіоналізму:

- *ведення юридичної справи* як здійснення певного комплексу процесуальних юридично значущих дій, пов'язаних із вирішенням конкретної життєвої ситуації (винесення рішення про провадження, обшуку приміщення, допиту підозрюваного; проведення експертного дослідження, перевірка доказової інформації, формування версії щодо справи тощо);

- *складання юридичних документів*, у яких відображається або посвідчується інформація, що має правове значення (позовна заява, протест прокурора, нотаріальне посвідчення договору та ін.);

- *юридичне консультування*, що передбачає надання юристом порад, рекомендацій, визначення обсягу повноважень, роз'яснення правового статусу, перспектив судового вирішення справи тощо;

- *виступи в юридичних установах*, у яких в офіційній формі оголошують заяви, клопотання, вимоги, висновки аналітичної та експертної роботи, що мають безпосереднє значення для вирішення юридичної справи;

- *тлумачення текстів нормативно-правових актів* та інших юридичних документів, за текстуальною формою яких криється істинний зміст норми або воля законодавця;

- *правове виховання, правова агітація та пропаганда правових знань*, що є необхідним для здійснення бажаного впливу на свідомість суб'єктів права, а отже, і на їхню поведінку, яка таким чином спрямовується в русло правомірних дій;

- *правове навчання в юридичних навчальних закладах* як окремий вид дій, пов'язаних із процесом набуття професійних правових знань, навичок практичної діяльності, формування юридичного світогляду та інших компетентностей, необхідних юристу, правнику для ефективного здійснення професійної діяльності, очікуваної від нього суспільством¹.

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. Київ: Знання, 2005. С. 37-45.

Юридична практика і правнича професія

Юристи, правники – хто вони?

Сучасна юридична професія має багато проявів. Юристи здійснюють юридичну діяльність на професійній основі, чим і виконують свою соціальну функцію. Результат їхньої роботи – подолання соціальних конфліктів, створення атмосфери взаємної поваги і домінування загальнолюдських цінностей, усвідомлення кожною особою власних можливостей та обов'язків перед іншими.

Але що ж конкретно належить до завдань різних юристів? Звичайно, як і в багатьох соціально значущих професіях, у юриспруденції існують певні професійні спеціалізації. Усім відомі такі юридичні професії, як суддя й адвокат, проте існують і інші. Зокрема, юристи здійснюють представництво, консультування, медіацію (посередництво в позасудовому вирішенні спорів), проектування правових актів, юридичну експертизу, наукову й освітню діяльність.

Натомість основу юридичної професії в усьому світі становить діяльність передусім учасників судового процесу – судді, адвоката, прокурора. Найчастіше саме цих представників юрпрофесії називають *правниками*, тобто тими юристами, які беруть безпосередню участь у вирішенні спорів за допомогою права (правосуддя) і при цьому мають можливості самостійного прийняття правових рішень. Хоча слід визнати, що абсолютної однозначності у виокремленні правників серед інших юристів немає. Зазвичай вважається, що юрист є правником, якщо він має допуск до судових процесів. Стверджувати можна тільки те, що робота правника становить основний зміст практичної юридичної діяльності.

Для з'ясування розмаїття в юридичній професії звернемо увагу на найбагатші правовими традиціями країни – США і Велику Британію. У Великій Британії існує дворівнева структура юрпрофесії, у якій виділяються *баристери* (barrister) – юристи, що мають право представляти і захищати інтереси клієнтів у всіх судах і судових процесах, і *соліситори* (solicitor) – які діють переважно як радники поза судами, але мають право вести справи в судах нижчих інстанцій.

В американській юриспруденції для позначення професійних практикуючих юристів використовуються слова *lawyer* (лойер), *counsel* (коунсел), *attorney* (атторней). Отримання права займатися юрпрактикою у США можливе тільки за умови обов'язково вступу, за певними встановленими правилами, до організації правни-

ків – *bar*¹. Тобто прийняття до *bar* – це рубікон, після переходу якого юрист вважається правником і може розпочати власну правничу кар’єру², а слово *barred*, навпаки, означає заборону займатися практикою, кінець правничої кар’єри.

Така регламентація допуску до правничої професії має свій особливий сенс, оскільки серед інших видів практичної діяльності саме в діяльності правників максимально проявляється соціальна відповідальність юридичної професії, там, де застосування правової норми в неоднозначній ситуації залежить винятково від уявлень, високого професіоналізму, етичних і моральних якостей юриста.

В Україні органи адвокатського самоврядування об’єднує *Національна асоціація адвокатів України* (НААУ), яка діє відповідно до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» через такі організаційні форми, як З’їзд адвокатів України, ради адвокатів, конференції адвокатів, кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури, ревізійні комісії. Кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури НААУ утворюються з метою визначення рівня фахової підготовленості осіб, які виявили намір отримати право на зайняття адвокатською діяльністю, та вирішення питань щодо дисциплінарної відповідальності адвокатів.

Водночас активно розвиваються незалежні професійні організації юристів, зокрема *Асоціація суддів України* (АСУ), *Асоціація правників України* (АПУ, Ukrainian Bar Association), які опікуються проблемами юриспруденції, беруть участь у саморегулюванні юридичної професії, а також суттєво впливають на процеси реформування у сферах практичної юридичної діяльності і професійної освіти юристів.

Як уже зрозуміло, юридична діяльність багато в чому за своїми ознаками відповідає вимогам організаційно-управлінської, творчої, інтелектуальної праці. Для загальної характеристики професії юриста визначимо низку важливих ознак, які висвітлюють те особливе, що відрізняє її від інших професій.

➤ **Доступність юридичної професії.** На сьогодні юридична робота здійснюється численною «армією» професійних юристів, які розглядають і вирішують сотні тисяч юридичних справ. Стати юристом може кожен, хто отримав необхідні професійні знання у

¹ Від англ. *bar*, що в цьому випадку означає перегородки, якими обставлений зал судових засідань.

² Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. Київ: Видавнича організація «Юстініан», 2006. С. 32-35.

відповідних закладах юридичної освіти та належним чином підтвердив свою компетентність. Юридичні навчальні заклади відкриті для вступу на загальних засадах для всіх бажаючих. Водночас останніми роками в Україні сформувалася чітка потреба у високому рівні професіоналізму юристів й особливо правників, що відображається у підвищенні вимог до освітніх закладів, покращанні системи перевірки кваліфікації майбутніх і вже практикуючих правників, створенні системи доступу до правничої професії, удосконаленні юридичної освіти в цілому.

➤ **Елітність, престижність.** Натомість юридичну роботу виконують не всі, хто забажає, а лише особи, які змогли пройти нелегкий шлях теоретичної і практичної професійної підготовки та володіють необхідними знаннями й навичками. Справжній юрист, яких сьогодні не вистачає в нашій країні, є інтелектуалом, людиною з високо розвинутими розумовими здатностями, загостреним відчуттям справедливості і поваги до людської гідності. Усе це зумовлює високу соціальну цінність і престижність юридичної освіти і правничої професії.

➤ **Інтелектуальність.** Будь-яка кваліфікована робота потребує від виконавця певного рівня інтелекту (професійних знань, оцінних критеріїв, аналітичного мислення, професійного етикету). Однак робота юриста в переважній більшості випадків є роботою суто інтелектуальною. Її результат – вирішення справи, у процесі якого юристу доводиться застосовувати загальні вимоги правової норми до конкретної життєвої ситуації шляхом прийняття відповідного рішення. Це передбачає необхідність прогнозування подальшого розвитку подій, моделювання можливих ситуацій, визначення засобів впливу на них, що свідчить про інтелектуальне напруження юридичної роботи.

➤ **Особлива відповідальність.** Від поради або рішення юриста багато в чому залежать доля людини, добробут сім'ї, її майновий стан, економічний розвиток суспільства. Ступивши на шлях практичної діяльності, юрист бере на себе відповідальність перед суспільством за якість своєї роботи, за той вклад в упорядкування суспільних відносин, який ним професійно здійснюється. Помилки в діяльності юриста – це безпосередня загроза охоронюваним правом суспільним інтересам, за них кожен юрист несе особисту відповідальність.

➤ **Конфліктність умов.** Суть роботи правника нерозривно пов'язана з умовами протидії інтересів різних суб'єктів: позивач –

відповідач, обвинувачений – потерпілий, правопорушник – співробітник правоохоронного органу тощо. Тому в більшості випадків юридична діяльність здійснюється на основі компромісу із суспільством та його представниками, що вимагає від правників не тільки професійних суто юридичних компетентностей, а й таких людських якостей, як емоційна стійкість, терпіння, розуміння, толерантність. Водночас подолання конфлікту і є соціальною функцією юриспруденції, тож зазначені якості варто розглядати як обов'язкову вимогу до професіоналізму юристів.

➤ **Поєднання індивідуальності і колективності праці.** Поряд із принципами самостійності, індивідуальної відповідальності, процесуальної незалежності робота юристів багато в чому має колективний характер. Значна кількість кінцевих юридичних рішень приймається не від імені конкретного виконавця, а від імені органу держави або всієї держави, що свідчить про колективність вироблення, прийняття та забезпечення реалізації рішення. Наприклад, рішення суду у кримінальних справах базується на результатах спільної праці багатьох учасників процесу – суддів, слідства, адвокатів, прокуратури, оперативних служб, експертів.

➤ **Саморегульованість юридичної професії.** У всіх провідних країнах професія юриста базується на самоврядності. Усвідомлюючи особливу соціальну відповідальність своєї професії, юристи за допомогою різноманітних форм самоорганізації і самоконтролю здійснюють управління доступом до правничої професії (до юридичної практики), забезпечення дотримання вимог етики юриста, удосконалення професійної юридичної освіти та розвиток юриспруденції в цілому.

Запитання для самоконтролю та роздумів

- Як виникла і розвивалася професія юриста?
- Який зв'язок має юриспруденція із суспільною свідомістю?
- Що спільного між юриспруденцією і мораллю?
- Який вклад римських юристів у розвиток юриспруденції?
- У яких формах здійснюється юридична діяльність?
- Що становить зміст професійної діяльності юриста?
- Яких юристів називають правниками?
- На яких засадах здійснюється доступ до правничої професії?
- Які є відмітні ознаки юридичної професії?

Розділ III

Юридична освітня діяльність

Болонський процес у закладах вищої освіти
Система та структура вищої юридичної освіти в Україні
Суб'єкти та учасники освітнього процесу
Освітній процес у закладах вищої юридичної освіти в Україні:
поняття та основні елементи

Болонський процес у закладах вищої освіти

Домінуючими тенденціями розвитку в другій половині – кінці ХХ ст. є не лише створення і запровадження якісних технологій, а й подальше поглиблення процесів, пов'язаних з укріпленням людського інтелекту та його безпосереднім використанням у всіх без винятку сферах суспільного життя, основою якого є знання. Саме знання стають головним ресурсом у контексті розвитку сучасного інформаційного суспільства.

Знання, як відомо, накопичуються і передаються з покоління в покоління, а місцем, де вони акумулюються, мають бути національні університети як провідні методологічні центри – оплоти свободи мислення, думки, творчості і, відповідно, розвитку. Тому ця ідея стала рушійною силою для консолідації зусиль європейської університетської спільноти щодо реалізації пропозиції Болонського університету, що оформилось у подальшому у Велику хартію університетів, відому Magna Charta Universitatum¹ (січень 1988 р.).

Ключовими положеннями-принципами Великої хартії щодо діяльності університетів стали: свобода дослідницької та викладацької діяльності; самостійність, незалежність діяльності університетів усередині суспільства від будь-якої політичної та економічної влади; гармонійне поєднання викладання та науково-дослідної роботи відповідно до актуальних потреб та запитів суспільства; гарантування традицій європейського гуманізму передусім шляхом досягнення універсального знання, яке не має географічних, політичних, культурологічних кордонів і задовольняє потребу взаємного пізнання.

18 вересня 1988 р. під час урочистостей з нагоди 900-ої річниці створення Болонського університету (оплоту європейської

¹ Див. додаток 1 «Велика Хартія університетів (Magna Charta Universitatum)».

вищої освіти) відбулося підписання ректорами 430 університетів Великої хартії, яка стала, фактично, передумовою та фактором подальших процесів гармонізації освітніх процесів на теренах Європи, зокрема й болонського процесу, до якого долучилася згодом Україна.

Що таке болонський процес та звідки він бере свої витoki?

Болонський процес – процес зближення, гармонізації та об'єднання національних систем освіти, що здійснюється у формі структурної реформи вищої освіти в європейському просторі. Цей процес започаткований 19 червня 1999 р. підписанням Болонської декларації (угоди) і здійснюється в її межах країнами-підписантами задля створення єдиного європейського простору вищої освіти шляхом:

- формування спільного освітнього та наукового простору;
- розроблення та запровадження уніфікованих критеріїв і стандартів у сфері освіти та науки.

На сьогодні цей процес є відкритим для приєднання країн-не членів Болонської угоди.

Інтеграційні процеси в Європі в ХХ ст. почали динамічно розвиватися, що безпосередньо відобразилося й на європейській вищій освіті. Започатковані ще в середині 1970-х рр. з прийняттям Радою Міністрів Європейського Союзу Резолюції про першу програму співробітництва у сфері освіти, вони знайшли своє логічне продовження та юридичне оформлення на святкуванні 800-річчя паризького університету в Сорбонні у 1998 р., коли міністри освіти Франції, Великої Британії, Німеччини та Італії підписали Сорбонську декларацію (англ. Sorbonne Joint Declaration, 1998 р.). Рішення брати участь у процесі створення Європейського простору вищої освіти (ЄВВО) було оформлено в Болоньї рік по тому, 19 червня 1999 р., підписанням уже Болонської декларації представниками 29 країн. На сьогодні в цьому процесі беруть участь 48 країн-учасниць, він є відкритим для інших зацікавлених потенційних учасників.

Що таке болонський процес сьогодні?

Болонський процес сьогодні – це, фактично, унікальний, досить динамічний процес послідовних структурних реформ національних систем вищої освіти, що став флагманом процесів євроінтеграції, консолідації зусиль освітніх процесів у вищій освіті в європейському співтоваристві. Він спрямований передусім на створення Зони європейської вищої освіти, яка охоплюватиме нау-

ковий та освітній простори, сприятиме підвищеній мобільності випускників закладів вищої освіти (далі – ЗВО) з різних країн, підвищеній конкурентоспроможності, формуванню гармонійно наповненого ринку праці на теренах об'єднаної Європи, підвищить можливості для їхнього працевлаштування.

Коли було започатковано Болонський процес в Україні та які наслідки він спричинив?

Для України цей процес започаткував у 2005 р. на той час міністр освіти Станіслав Ніколаєнко після підписання в м. Берген Болонської декларації. У зв'язку з цим необхідно реалізувати низку завдань, а саме:

- збільшення конкурентоспроможності, доступності та привабливості європейської освіти;
- підвищення мобільності студентства;
- сприяння працевлаштуванню студентів шляхом впровадження системи оцінювання знань за єдиними стандартами, яка дозволяє легко визначити рівень та ступінь підготовки випускників;
- незмінно високе забезпечення якості освітнього процесу;
- загалом формування та зміцнення інтелектуального, культурного, соціального та науково-технічного потенціалу Європи;
- підвищення престижності європейської вищої школи у світовому просторі;
- підвищення ролі університетів у передачі та розвитку європейських культурних цінностей, роль яких зводиться до безпосередніх носіїв європейської свідомості.

Так, у зв'язку із зазначеними цілями-завданнями у процесі тривалих переговорів було розроблено низку ключових положень для консолідації зусиль щодо формування єдиного, зрозумілого і певною мірою уніфікованого освітнього процесу для європейських країн. Принциповою новелою стало положення щодо поділу учасників освітнього процесу – здобувачів вищої освіти – за кваліфікаційними ступенями з акцентом на результатах навчання. Також було запроваджено концепцію громадського контролю.

У чому полягають основні ідеї втілення концепції Болонської декларації?

Основні ідейні положення Болонської декларації зводяться до моментів, які передусім пов'язані з якістю навчання і передбачають за необхідне запровадити ефективні системи діагностики знань студентів:

– запровадження системи порівнянних ступенів, технічна складова реалізації яких полягає у включенні до диплому додатка, який у подальшому надасть змогу працевлаштуватися кожному окремому випускникові європейського закладу вищої освіти й водночас підвищить у цілому міжнародну конкурентоспроможність системи європейської вищої освіти;

– впровадження двоциклового навчання – 1) попереднього (*pregraduate*) і 2) випускного (*graduate*). Перший цикл повинен бути тривалістю не менше 3-х і не більше 4-х років, і за підсумками навчання студент отримує кваліфікаційний рівень «бакалавр». Водночас навчання на другому (випускному) рівні передбачає отримання ступеня магістра через 1-2 роки навчання після одержання 1-го ступеня або докторського ступеня (доктора філософії, що прирівнюється в Україні до наукового ступеня кандидата наук) за умови загальної тривалості навчання 7-8 років;

– запровадження єдиної європейської системи трансферу (зарахування) залікових одиниць трудомісткості з метою підвищення студентської мобільності, якої можливо досягти шляхом побудови навчального процесу, ґрунтованого на системі кредитів. Ця система також передбачає можливість самостійного вибору студентом дисциплін. За основу прийнято систему ECTS (European Credit Transfer System), яка передбачає накопичення балів із можливістю його здійснення за принципом «навчання упродовж усього життя»;

– суттєве підвищення мобільності здобувачів вищої освіти, педагогічних працівників шляхом зарахування того періоду часу, який було затрачено на роботу в європейському регіоні;

– встановлення єдиних стандартів транснаціональної освіти;

– сприяння європейському співробітництву в забезпеченні якості освіти шляхом участі у заходах, пов'язаних з розробкою порівняльних критеріїв та методик;

– впровадження систем контролю якості освіти в закладах вищої освіти, що ґрунтуються на залученні до зовнішнього оцінювання діяльності ЗВО здобувачів вищої освіти та роботодавців;

– сприяння передачі та розвитку встановлених традиційних для європейців підходів у вищій освіті в галузі формування освітніх програм, мобільності студентів, спільних програм навчання, практичної підготовки, проведення наукових досліджень, міжінституційного співробітництва тощо.

Які можна виокремити домінуючі тенденції в галузі освіти в контексті Болонського процесу на сьогодні?

Концепція запровадження громадського контролю, основні ціннісні надбання європейських освітніх тенденцій, «дух» європейської системи освіти офіційно оформлені і закріплені на нормативному рівні в Україні в Законі України «Про вищу освіту» (2014 р.). Наступним кроком у цьому напрямку стало прийняття довгоочікуваного Закону України «Про освіту» (2017 р.), який закріпив основи державної політики в галузі освіти, її модернізації загалом, став логічним продовженням реформи освіти в Україні в контексті інтеграції вищої освіти України до Європейського простору шляхом: безпосередньої реалізації положень та принципів Болонського процесу; забезпечення якості вищої освіти і науки шляхом розвитку незалежної системи забезпечення якості вищої освіти; інтеграції освіти, науки та інновацій; автономії вищих навчальних закладів; співпраці ЗВО та бізнесу.

Система та структура вищої юридичної освіти в Україні

Що охоплюється поняттями «освіта», «юридична освіта»?

За чинним вітчизняним законодавством *освіта* є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави. А її метою визначено всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей, необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, здатних до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалів Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення стійкого розвитку України та її європейського вибору¹.

Юридична освіта є необхідною складовою кожного громадянина держави, це один із чинників стабільності функціонування

¹ Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII.

та розвитку правової системи будь-якої країни і розглядається в декількох значеннях, а саме:

– складова більш широкого та загального поняття правової освіти;

- галузь вищої освіти;
- фундамент юридичної (правничої) професії;
- передумова і запорука професійної компетентності правника;
- середовище формування нового покоління правників;
- один із інструментів реалізації соціальної функції права;
- критерій соціальної стратифікації¹;
- специфічний вид підприємницької діяльності;
- шлях розбудови політичної кар'єри;
- спосіб реалізації особистих амбіцій.

Передбачає певний освітній рівень, який здобутий у результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння системи правових знань, поглядів, переконань, умінь і навичок, формування особи як громадянина, здатного до професійно-правової діяльності.

Звідки бере свій початок юридична освіта в Україні?

Розвиток системи вищої юридичної освіти в Україні бере свій початок із юридичних факультетів, що існували у складі університетів, і припадає переважно на ХІХ ст. Це юридичні факультети у Харкові (1805 р.), Києві (1835 р.), Одесі (1865 р.), Чернівцях (1875 р.), за винятком Львівського університету (1661 р.), порівняно з юридичними факультетами Західної Європи, де їхнє формування припадає на значно раніші часи – Середньовіччя.

На сьогодні система юридичної освіти в Україні нараховує близько 300 закладів вищої освіти (державних і недержавних), які здійснюють підготовку здобувачів вищої освіти за напрямом «Право». Для порівняння: до 1991 року в Радянській Україні їх було 6, у Франції – близько 80, у Великій Британії – 97, у США (із населенням близько 323 млн – близько 200).

Що розуміють під системою юридичної освіти в Україні?

Існує певний складений науковий підхід до того, що слід включати до системи юридичної освіти. Це передусім сукупність закладів освіти, наукових, науково-методичних установ тощо,

¹ *Стратифікація* – це певне розміщення індивідів і груп згори вниз горизонтальними шарами (стратами) за ознакою нерівності в прибутках, власності, рівні освіти, обсягу влади, професійному престижі, стилі життя.

що здійснюють підготовку фахівців за спеціальністю 08 «Право». Водночас із прийняттям Закону України «Про вищу освіту» з'явився нормативно-визначений перелік елементів, якими охоплюється система вищої освіти. Так, систему вищої освіти становлять: 1) заклади вищої освіти всіх форм власності; 2) рівні та ступені (кваліфікації) вищої освіти; 3) галузі знань і спеціальності; 4) освітні та наукові програми; 5) стандарти освітньої діяльності та стандарти вищої освіти; 6) органи, що здійснюють управління у сфері вищої освіти; 7) учасники освітнього процесу (ст. 11).

Система юридичної освіти в Україні налічує величезну кількість ЗВО державної та недержавної форм власності, які мають право здійснювати підготовку фахівців у галузі знань 08 «Право», тобто юристів за різними спеціалізаціями та освітньо-кваліфікаційними рівнями.

Зазначимо, що спеціалізації можуть різнитися: від певною мірою «класичних», наприклад, адміністративно-правова, цивільно-правова, кримінально-правова, міжнародно-правова, – до більш сучасних професійних напрямів, що користуються попитом на ринку праці – корпоративне право, захист інтересів компанії, податкове право, договірне право, банківське право, право у сфері нерухомості, інтелектуальна власність тощо. Із них особливо виокремлюються досить сучасні й особливо перспективні, зокрема у сфері ІТ права (права в мережі Інтернет), міжнародних відносин, сільського господарства, екології тощо.

До широкого спектру ЗВО входять як відомі своїми науковими школами навчальні заклади, серед яких Національний юридичний університет імені Я. Мудрого, Київський національний університет імені Т. Шевченка, Львівський національний університет імені І. Франка, Одеська національна юридична академія, навчальні заклади Міністерства внутрішніх справ, так і ті, що відроджують традиції минулого, зокрема Національний університет «Києво-Могилянська академія», а також низка інших, менш відомих своїми науковими школами.

Однак першим закладом здобуття юридичної освіти в Україні можна вважати загальноосвітні школи та спеціалізовані ліцеї, де однією зі шкільних навчальних дисциплін є «Правознавство», під час вивчення якої учні пізнають окремі державно-правові явища, вивчають окремі питання правового виховання, загальної теорії права і держави.

Якими нормативно-правовими актами регулюється юридична освіта в Україні?

Нормативно-правове регулювання освіти в Україні здійснюється: Конституцією України, міжнародно-правовими актами, ратифікованими Верховною Радою України, спеціалізованими нормативно-правовими актами, серед яких закони України «Про освіту» (2017 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), підзаконними нормативно-правовими актами з питань освіти Міністерства освіти і науки України, органів державної влади, які мають у своєму підпорядкуванні заклади вищої освіти, іншими нормативно-правовими актами, документами нормативно-методичного характеру вчених рад конкретного закладу вищої освіти. Цими нормативно-правовими актами визначаються стандарти, принципи, зміст, види та форми юридичної освіти в Україні.

Стандарти в галузі освіти, вищої освіти та юридичної освіти: які вони?

Конституція України ст. 53 закріпила право на освіту, що ґрунтується на рівності, доступності незалежно від расової, статевої, національної належності, соціального чи майнового стану тощо, яке деталізоване в Законі України «Про освіту», зокрема в ст. 3. Ці положення вітчизняного законодавства відповідають міжнародним стандартам, відтворюють ідеї, затверджені в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 13).

Відповідно, це право деталізовано в галузевому та спеціальному вітчизняному законодавстві. Зокрема, воно реалізується державною політикою України у сфері освітньої діяльності та ґрунтується на таких **ключових принципах**:

- людиноцентризму;
- верховенства права;
- забезпечення якості освіти та якості освітньої діяльності;
- рівного доступу до освіти без будь-яких ознак дискримінації;
- цілісності і наступності системи освіти;
- прозорості і публічності прийняття та виконання управлінських рішень;
- відповідальності і підзвітності органів управління освітою та закладів освіти, інших суб'єктів освітньої діяльності перед суспільством;
- інтеграції з ринком праці;
- нерозривного зв'язку зі світовою та національною історією, культурою, національними традиціями;

- свободи у виборі видів, форм і темпу здобуття освіти, освітньої програми, закладу освіти, інших суб'єктів освітньої діяльності;
- академічної доброчесності;
- академічної свободи;
- гуманізму;
- демократизму;
- єдності навчання, виховання та розвитку;
- виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій;

- формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками;

- формування громадянської культури та культури демократії;
- невторчання політичних партій, релігійних організацій в освітній процес;

- інтеграції в міжнародний освітній та науковий простір;

- нетерпимості до проявів корупції та хабарництва;

- доступності для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;

- рівних можливостей для всіх.

Формування *вищої освіти* в Україні та реалізація державної політики у цій сфері забезпечуються шляхом:

- гармонійної взаємодії національних систем освіти, науки, мистецтва, бізнесу та держави задля забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку;

- збереження і розвитку системи вищої освіти та підвищення якості вищої освіти;

- розширення можливостей для здобуття вищої освіти та освіти протягом життя;

- забезпечення рівних умов доступу до вищої освіти, у тому числі забезпечення осіб з особливими освітніми потребами;

- розвитку автономії закладів вищої освіти та академічної свободи учасників освітнього процесу¹;

¹ Під *автономією* ЗВО розуміють створення умов для їхньої самоорганізації та саморегулювання. Така автономія проявляється в самостійності, незалежності і відповідальності ЗВО при прийнятті рішень щодо розвитку академічних свобод, вирішенні питань організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління та економічної діяльності.

– визначення збалансованої структури та обсягу підготовки фахівців з вищою освітою з урахуванням потреб усіх зацікавлених суб'єктів;

– розвитку наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності ЗВО в інтеграції з виробництвом;

– державної підтримки підготовки фахівців з числа осіб з особливими освітніми потребами;

– створення умов для реалізації випускниками ЗВО права на працю, рівних можливостей у виборі місця роботи, трудової діяльності.

Ці принципи не є вичерпні. Виділяють також окремо *принципи юридичної освіти*:

- безперервності та поступового ускладнення навчального процесу;

- поєднання загальних та спеціалізованих знань у процесі навчання;

- поєднання теоретичного та прикладного у юридичному навчанні;

- творчого підходу до розв'язання наукових проблем та практичних ситуацій.

Які існують гарантії права на освіту в Україні?

Право на освіту в Україні загалом та юридичну освіту зокрема забезпечується (гарантується):

- розгалуженою мережею (системою) закладів освіти публічного і приватного права, наукових установ, закладів післядипломної освіти;

- прозорістю та інформаційною відкритістю (відкритим характером закладів освіти), створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина та загальної корисності у вільному суспільстві;

- різними формами здобуття освіти або можливістю їхнього поєднання (від інституційних до індивідуальних (ст. 9 Закону України «Про освіту»)), а саме: інституційні – *очна* (стаціонарна), яка може бути денною або вечірньою, *заочна*, *дистанційна*, *мережева*; індивідуальні – екстернат тощо.

До досить розгалуженої мережі (системи) закладів юридичної освіти входять: заклади вищої освіти, наукові, науково-методичні та методичні установи, бази навчальної юридичної практики, державні й місцеві органи управління освітою та самоврядування в галузі освіти.

Під прозорістю та інформаційною відкритістю закладів освіти розуміють те, що вони формують відкриті та загальнодоступні ресурси з інформацією про свою діяльність та оприлюднюють таку інформацію, забезпечують її відкритий доступ. До такої інформації, зокрема, відносять: статут закладу освіти, ліцензії на провадження освітньої діяльності, сертифікати про акредитацію освітніх програм, сертифікат про інституційну акредитацію закладу вищої освіти, структуру та органи управління закладу освіти та багато іншої інформації.

Що таке управління освітою, хто такі засновники закладу освіти та які їхні повноваження?

Управління освітою як невід’ємний елемент системи освіти в Україні покладається на нормативно-визначений перелік суб’єктів здійснення такої діяльності, які наділені відповідними владними повноваженнями. Це, зокрема: 1) Кабінет Міністрів України, 2) центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки (на сьогодні Міністерство освіти і науки України), 3) галузеві державні органи, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти; 4) органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти; 5) Національна академія наук України та національні галузеві академії наук; 6) засновники закладів вищої освіти; 7) органи громадського самоврядування у сфері вищої освіти і науки; 8) Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти.

Іншим нормативно визначеним поняттям є *засновник закладу освіти*. Це орган державної влади, що діє від імені держави, відповідна рада від імені територіальної громади, фізична або юридична особа, які на підставі рішення та за рахунок свого майна заснували заклад освіти або набули прав та обов’язків засновника в інший законний спосіб.

Повноваження засновника ЗВО регулюються Законом України «Про вищу освіту», іншими нормативно-правовими актами та статутом ЗВО і відповідно до ст. 15 Законом України «Про вищу освіту» поділяються на: 1) питання пов’язані з управлінням ЗВО; 2) питання, пов’язані з контролем за діяльністю ЗВО; 3) інші.

Це, наприклад, питання, пов’язані із:

– затвердженням статуту ЗВО, внесенням змін до нього, затвердженням нової редакції тощо;

- укладанням контракту з керівником ЗВО, обраним за конкурсом;
- достроковим розірванням контракту із керівником ЗВО;
- контролем за фінансово-господарською діяльністю ЗВО;
- контролем за дотриманням статуту ЗВО;
- іншими повноваженнями, передбаченими нормативно-правовими актами і статутом.

Що входить до структури юридичної освіти в Україні?

До структури юридичної освіти входять: вища юридична освіта, післядипломна юридична освіта, аспірантура, докторантура, професійна юридична самоосвіта. Статус вищого закладу юридичної освіти відповідно до Закону України «Про освіту» визначається рівнем його акредитації, які здійснюють підготовку фахівців різних освітніх рівнів на різних формах здобуття освіти: очна (денна), заочна, дистанційна, мережева, екстернат. Структура юридичної освіти складається з видів, рівнів освіти, взаємозалежних із ними ступенів освіти.

Очна форма здобуття освіти – одна з найбільш поширених. Може бути як денною, так і вечірньою. Фактично, це спосіб організації навчання здобувачів освіти, що передбачає їхню безпосередню участь в освітньому процесі, тобто відвідання здобувачами освіти всіх лекційних, практичних, семінарських та лабораторних занять, систематичне отримання і вирішення різноманітних завдань, постійне проведення поточних та підсумкових контролів знань.

Заочна форма здобуття освіти – це такий спосіб організації навчання здобувачів освіти, що полягає у поєднанні очної форми освіти під час короткочасних сесій і самостійного оволодіння освітньою програмою у проміжку між ними.

Дистанційна форма здобуття освіти є інноваційною формою підготовки за місцем перебування (проживання) здобувачів. Передбачає індивідуалізований процес здобуття освіти, який відбувається переважно в умовах віддаленості слухача та викладача за гнучким і зручним для них графіком, з використанням сучасних електронних інформаційних і телекомунікаційних технологій та певних засад заочної форми підготовки. За своєю суттю і правовим статусом є різновидом заочної форми здобуття освіти.

Вирізняють також *мережеву форму здобуття освіти* – такий спосіб організації навчання здобувачів освіти, завдяки якому ово-

лодіння освітньою програмою відбувається за участю різних суб'єктів освітньої діяльності, що взаємодіють між собою на договірних засадах.

У юридичній навчальній діяльності практикують також таку індивідуальну форму навчання, як *екстернат*. Екстернатна форма здобуття освіти – це такий спосіб організації навчання здобувачів освіти, за яким освітня програма повністю засвоюється здобувачем самостійно, а оцінювання результатів навчання та присудження освітньої кваліфікації здійснюються відповідно до законодавства.

Підготовка фахівців з вищою освітою загалом й у галузі знань **08 «Право»** зокрема здійснюється за відповідними освітньо-професійними, освітньо-науковими, науковими програмами на таких рівнях вищої освіти:

- ✓ початковий (короткий цикл);
- ✓ перший (бакалаврський);
- ✓ другий (магістерський);
- ✓ третій (освітньо-науковий);
- ✓ науковий.

При здобутті освіти на кожному рівні передбачено успішне виконання особою відповідної освітньої або наукової програми і присудження відповідного ступеня вищої освіти з належним документальним його оформленням (отриманням дипломів встановлених зразків, що підтверджують відповідні ступені).

Рівні вищої освіти безпосередньо пов'язані зі *ступенями вищої освіти*, відповідними кваліфікаціями¹ та компетентностями² якими на сьогодні визначені:

- 1) молодший бакалавр;
- 2) бакалавр;
- 3) магістр;
- 4) доктор філософії;
- 5) доктор наук.

¹ *Кваліфікація* – офіційний результат оцінювання і визнання, який отримано, коли уповноважена установа встановила, що особа досягла компетентностей (результатів навчання) відповідно до стандартів вищої освіти, що засвідчується відповідним документом про вищу освіту.

² *Компетентність* – динамічна комбінація знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти.

Початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти відповідає п'ятому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій¹ і передбачає здобуття особою загальнокультурної, професійно орієнтованої підготовки, спеціальних умінь і знань, а також певного досвіду їхнього практичного застосування з метою виконання типових завдань, що передбачені для первинних посад у відповідній галузі професійної діяльності. Цьому рівню відповідає ступінь *молодшого бакалавра*.

Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти відповідає шостому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою теоретичних знань та практичних умінь і навичок, достатніх для успішного виконання професійних обов'язків за обраною спеціальністю. Бакалаврському рівню відповідає ступінь *бакалавра*.

Другий (магістерський) рівень вищої освіти відповідає сьомому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою поглиблених теоретичних та/або практичних знань, умінь, навичок за обраною спеціальністю (чи спеціалізацією), загальних засад методології наукової та/або професійної діяльності, інших компетентностей, достатніх для ефективного виконання завдань інноваційного характеру відповідного рівня професійної діяльності. У результаті оволодіння другим рівнем вищої освіти їм присвоюється ступінь *магістра*.

Третій (освітньо-науковий) рівень вищої освіти відповідає восьмому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення. З успішним здобуттям цього рівня особа отримує ступінь *доктора філософії* у праві (кандидата наук).

Науковий рівень вищої освіти відповідає дев'ятому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає набуття компетентностей з розроблення і впровадження методології та методики дослідницької роботи, створення нових систе-

¹ *Національна рамка кваліфікацій* – системний і структурований за компетентностями опис кваліфікаційних рівнів.

моутворюючих знань та/або прогресивних технологій, розв'язання важливої наукової або прикладної проблеми, яка має загальнонаціональне або світове значення. Здобувачі цього рівня отримують ступінь *доктора наук*.

Що слід розуміти під освітою дорослих?

Це певна законодавча новела, що з'явилась у новому Законі України «Про освіту». Є складовою освіти впродовж життя і спрямована на реалізацію права кожної повнолітньої особи на безперервне навчання з урахуванням її особистісних потреб, пріоритетів суспільного розвитку та потреб економіки.

До складових елементів освіти дорослих входять: післядипломна освіта, професійне навчання працівників, курси перепідготовки та/або підвищення кваліфікації, безперервний професійний розвиток, інші можливі складники, запропоновані суб'єктом освітньої діяльності або самостійно визначені особою.

Післядипломна освіта – набуття нових та вдосконалення раніше набутих компетентностей шляхом поглиблення, розширення й оновлення професійних знань, умінь і навичок на основі здобутої вищої, професійної (професійно-технічної) або фахової передвищої освіти та практичного досвіду.

До структури післядипломної освіти входять:

спеціалізація – профільна спеціалізована підготовка з метою набуття особою здатності виконувати завдання та обов'язки, що мають особливості в межах певної спеціальності;

перепідготовка – освіта, спрямована на професійне навчання з метою оволодіння іншою професією;

підвищення кваліфікації – набуття нових або вдосконалення раніше набутих компетентностей у межах своєї професійної діяльності або галузі знань;

стажування – набуття практичного досвіду виконання завдань та обов'язків у певній професійній діяльності або галузі знань.

Суб'єкти та учасники освітнього процесу

Суб'єкти освітньої діяльності: хто вони?

До суб'єктів освітньої діяльності (навчального процесу) відносять заклад вищої (юридичної) освіти (раніше – вищий навчальний заклад юридичної освіти). Термін введений відповідно до Закону України «Про освіту» (2014 р.) як окремий вид установи, яка є юридичною особою приватного або публічного права, діє

згідно з ліценцією на провадження освітньої діяльності у галузі 08 «Право» на певних рівнях вищої освіти, проводить наукову, науково-технічну та інноваційну, забезпечує організацію освітнього процесу, а також здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей.

Окремим суб'єктом освітньої діяльності в системі вищої освіти законодавцем виділяється *вищий військовий навчальний заклад (заклад вищої освіти із специфічними умовами навчання)*, який також може здійснювати підготовку фахівців у галузі 08 «Право» за умови отримання відповідної ліцензії. Це заклад вищої освіти державної форми власності, який здійснює на певних рівнях вищої освіти підготовку здобувачів вищої освіти, зокрема *курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів* для подальшої служби на різноманітних посадах для задоволення потреб різних правоохоронних органів, органів зі спеціальним статусом (МВС, Національної поліції, ЗСУ, СБУ, Зовнішньої розвідки тощо).

Які типи закладів освіти виокремлюють на сьогодні?

Відповідно до галузевого та спеціального законодавства, що регулює відносини у сфері освіти та надання освітніх послуг, за особливостями організації, структури, обсягами повноважень, правовим статусом розрізняють такі типи закладів вищої освіти:

1) *університет* – багатогалузевий (класичний, технічний) або галузевий (юридичний, економічний тощо) заклад вищої освіти, що провадить інноваційну освітню діяльність за різними ступенями вищої освіти (у тому числі доктора філософії), проводить фундаментальні та/або прикладні наукові дослідження, є провідним науковим і методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, сприяє поширенню наукових знань та провадить культурно-просвітницьку діяльність;

2) *академія, інститут* – галузевий (профільний, економічний, юридичний тощо) заклад вищої освіти, що провадить інноваційну освітню діяльність, пов'язану з наданням вищої освіти на першому і другому рівнях за однією чи кількома галузями знань, може здійснювати підготовку на третьому і вищому науковому рівнях вищої освіти за певними спеціальностями, проводить фундаментальні або прикладні наукові дослідження, є провідним науковим і методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, сприяє

поширенню наукових знань та провадить культурно-просвітницьку діяльність;

3) *коледж* – заклад вищої освіти або структурний підрозділ університету, академії чи інституту, що провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям ступеня бакалавра та молодшого бакалавра, проводить прикладні наукові дослідження або творчу мистецьку діяльність. Коледж також має право відповідно до ліцензії забезпечувати здобуття профільної середньої, професійної (професійно-технічної) або фахової передвищої освіти.

За своїм правовим статусом, додатковими державними гарантіями для здійснення освітньої та наукової діяльності з-поміж вищеперерахованих типів закладів вищої освіти особливо виокремлюються *Національний заклад вищої освіти* та *Дослідницький університет*.

Що становить нормативну основу діяльності суб'єктів освітньої діяльності і які завдання виконують заклади вищої освіти в Україні?

Нормативну основу діяльності суб'єктів освітнього процесу складають закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», підзаконні нормативно-правові акти органів державної влади, що регулюють питання в цій сфері, а також безпосередньо власні *статуту*, які визначають основи та деталізують окремі питання власної організації та діяльності.

Завдання ЗВО визначені на нормативному рівні в Законі України «Про вищу освіту». Зокрема, у ст. 26 закріплено:

– здійснювати освітню діяльність на високому рівні, яка забезпечує здобуття особами вищої освіти відповідного ступеня за відповідними спеціальностями;

– упроваджувати наукову діяльність за допомогою проведення наукових досліджень, творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації з обов'язковим використанням отриманих наукових результатів в освітньому процесі;

– брати участь у забезпеченні суспільного та економічного розвитку держави безпосередньо через формування людського капіталу;

– формувати особистість за допомогою патріотичного, правового, екологічного виховання, утверджувати в учасників освітнього процесу моральні цінності, соціальну активність, громадян-

ську позицію та відповідальність, здоровий спосіб життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах;

– забезпечувати органічне поєднання в освітньому процесі освітньої, наукової та інноваційної діяльності;

– створювати необхідні умови для реалізації учасниками освітнього процесу їхніх здібностей і талантів;

– зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства;

– поширювати знання серед населення, підвищувати освітній та культурний рівень громадян;

– налагоджувати міжнародні зв'язки та впроваджувати міжнародну діяльність у галузях освіти, науки, спорту, мистецтва і культури;

– вивчати попит на окремі спеціальності на ринку праці та сприяти працевлаштуванню випускників.

Що охоплюється внутрішньою будовою – структурою суб'єктів освітньої діяльності?

Питання, пов'язані з переліком, функціями, статусом структурних підрозділів ЗВО знаходяться у площині їхньої автономії і визначаються здебільшого їхнім статутом.

До основних структурних підрозділів ЗВО (крім коледжів), відносять факультети, кафедри, бібліотеки.

Факультет – підрозділ ЗВО, який об'єднує не менш як три кафедри або лабораторії, які в державних і комунальних закладах вищої освіти в сукупності забезпечують підготовку не менше 200 здобувачів вищої освіти денної форми навчання. Виняток становлять факультети вищих військових навчальних закладів (закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання) тощо.

Кафедра відноситься до базового структурного елементу (підрозділу ЗВО), яка здійснює освітню, методичну, наукову діяльність із визначеною спеціалізацією чи міжгалузевою групою спеціальностей. Склад кафедри повинен налічувати не менше п'яти науково-педагогічних працівників, для яких кафедра є основним місцем роботи, не менше трьох із них повинні мати науковий ступінь або вчене (почесне) звання.

Бібліотека й бібліотечний фонд ЗВО повинні відповідати вимогам стандартів вищої освіти.

Також ЗВО може створювати і мати в організаційно-штатній побудові такі структурні підрозділи, як: навчально-науковий інститут, наукові, навчально-наукові, науково-дослідні, науково-

виробничі та проектні інститути, підготовчі відділення, підрозділи перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, інститути післядипломної освіти, лабораторії, навчально-методичні кабінети, комп'ютерні та інформаційні центри тощо.

Інколи в структурі університету, академії або інституту можуть створюватися військові навчальні підрозділи (зі специфічними умовами навчання), зокрема військовий інститут, коледж, факультет, кафедра військової підготовки або відділення військової підготовки, які наділені правом здійснювати за визначеними ступенями вищої освіти підготовку курсантів (слухачів, студентів) для подальшої служби на різних посадах у державних правоохоронних органах, безпекових, військових органах та органах зі спеціальним статусом. Прикладами таких є Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Інститут управління державної охорони України Київського національного університету імені Тараса Шевченка та багато інших.

Хто такі учасники освітнього процесу в Україні?

Це один із ключових елементів системи вищої освіти загалом й вищої юридичної освіти зокрема.

Учасники освітнього процесу поділяються на категорії:

1) наукові, науково-педагогічні та педагогічні працівники, що здійснюють безпосередньо наукову, викладацьку, науково-творчу, методичну, організаційну діяльність;

2) здобувачі вищої освіти та особи, які навчаються у закладах вищої освіти – студенти, курсанти, слухачі, стажисти, магістри, аспіранти, ад'юнкти, докторанти;

3) практикуючі юристи – представники різноманітних юридичних компаній, державних органів, правоохоронних органів, громадських об'єднань, які за потреб залучаються до освітнього процесу на підставі освітньо-професійних програм (це можуть бути також і роботодавці) і беруть участь у навчально-виховній роботі;

4) інші працівники закладів вищої освіти, що здійснюють різні функції щодо належної організації та забезпечення різноманітних потреб освітнього процесу.

Яке правове становище науково-педагогічних працівників?

Науково-педагогічні працівники як окрема категорія учасників освітнього процесу, котрі здебільшого виконують безпосередні функції в навчально-виховному процесі, певною мірою виділені законодавцем у своєму правовому статусі. Зокрема, вони

володіють досить значним обсягом соціально-економічних та трудових прав. Так, вони мають *право* на:

- академічну свободу;
- академічну мобільність для провадження професійної діяльності;
- захист професійної честі та гідності;
- брати участь в управлінні ЗВО (право обирати й бути обраним до вищого органу громадського самоврядування, вченої ради ЗВО чи його структурного підрозділу);
- вільний вибір методів та засобів навчання задля забезпечення високої якості навчального процесу в межах затверджених планів;
- забезпечення створення відповідних умов праці, підвищення свого професійного рівня, організацію відпочинку та побуту тощо;
- безоплатне користування бібліотечними, інформаційними ресурсами, послугами навчальних, наукових, спортивних, культурно-освітніх підрозділів закладу вищої освіти;
- захист права інтелектуальної власності;
- підвищення кваліфікації та стажування тощо.

Що входить до обов'язків наукових та науково-педагогічних працівників?

На науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників покладаються такі *обов'язки*:

- забезпечувати викладання на високому методичному і науково-теоретичному рівнях навчальних дисциплін за спеціальністю;
- провадити наукову діяльність;
- постійно підвищувати свій професійний рівень, педагогічну майстерність, наукову кваліфікацію (для науково-педагогічних працівників);
- дотримуватися норм педагогічної етики, моралі, поважати гідність осіб, які навчаються в закладах вищої освіти, прищеплювати їм любов до України, виховувати їх у дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України та державних символів України;
- дотримуватися в освітньому процесі та науковій діяльності академічної доброчесності та забезпечувати її дотримання здобувачами вищої освіти;
- розвивати в осіб, які навчаються в закладах вищої освіти, самостійність, ініціативу, творчі здібності;
- дотримуватися статуту закладу вищої освіти, законів, інших нормативно-правових актів.

Які існують гарантії для працівників ЗВО?

Науково-педагогічним, науковим, педагогічним та іншим працівникам закладів вищої освіти відповідно до ст. 59 Закону України «Про вищу освіту» забезпечуються:

✓ належні умови для праці, підвищення кваліфікації, організації побуту, відпочинку та медичного обслуговування;

✓ виплати компенсації у випадку втрати роботи;

науково-педагогічним, науковим і педагогічним працівникам закладів вищої освіти:

✓ встановлення доплат за наукові ступені доктора філософії, доктора наук та за вчені звання доцента, старшого дослідника, професора;

✓ можливість отримання післядипломної освіти;

✓ забезпечення підвищення кваліфікації та стажування педагогічних і науково-педагогічних працівників (в Україні і за кордоном) не рідше одного разу на п'ять років зі збереженням середньої заробітної плати. При цьому результати підвищення кваліфікації та проходження стажування враховуються під час проведення атестації педагогічних працівників, обрання на посаду за конкурсом чи укладення трудового договору з науково-педагогічними працівниками.

Хто такі особи, які навчаються у ЗВО, та який їхній правовий статус?

Особи, які навчаються у ЗВО, поділяються на дві групи:

1) здобувачі вищої освіти;

2) інші особи, які навчаються у ЗВО.

До переліку здобувачів законодавець відносить вичерпний перелік категорій осіб. Це, зокрема:

1) *студент* – особа, зарахована до ЗВО для здобуття ступеня молодшого бакалавра, бакалавра чи магістра;

2) *курсант* – особа, зарахована до вищого військового навчального закладу (закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання) для здобуття вищої освіти за певним ступенем та якій присвоєно відповідне військове звання;

3) *аспірант* – особа, зарахована до закладу вищої освіти (наукової установи) для здобуття ступеня доктора філософії;

4) *ад'юнкт* – особа, зарахована до вищого військового навчального закладу для здобуття ступеня доктора філософії;

5) *докторант* – особа, зарахована або прикріплена до закладу вищої освіти (наукової установи) для здобуття ступеня доктора наук.

До інших осіб, які не входять до категорії здобувачів вищої освіти, однак навчаються в юридичних ЗВО, належить *слухач*, тобто особа, яка здійснює навчання на підготовчому відділенні ЗВО або отримує додаткові чи окремі освітні послуги, у тому числі за програмами післядипломної освіти.

Правовий статус осіб, які навчаються у ЗВО, визначається на нормативному рівні обсягом таких *прав та обов'язків*. Так, вони наділені *правами* на:

- 1) вибір форми навчання під час вступу до ЗВО;
- 2) забезпечені і нешкідливі умови навчання, праці та побуту;
- 3) трудову діяльність у позанавчальний час;
- 4) додаткову оплачувану відпустку у зв'язку з навчанням за основним місцем роботи, скорочений робочий час та інші пільги;
- 5) безоплатне користування бібліотеками, інформаційними фондами, навчальною, науковою та спортивною базами ЗВО;
- 6) безоплатне забезпечення інформацією для навчання в доступних форматах з використанням технологій, що враховують обмеження життєдіяльності, зумовлені станом здоров'я (для осіб з особливими освітніми потребами);
- 7) користування виробничою, культурно-освітньою, побутовою, оздоровчою базами ЗВО в порядку, передбаченому статутом закладу вищої освіти;
- 8) забезпечення гуртожитком та цілодобовим доступом до нього на строк навчання в порядку, встановленому законодавством;
- 9) участь у науково-дослідних, дослідно-конструкторських роботах, конференціях, симпозіумах, виставках, конкурсах, представлення своїх робіт для публікації;
- 10) участь у заходах з освітньої, наукової, науково-дослідної, спортивної, мистецької, громадської діяльності, що проводяться в Україні та за кордоном, у встановленому законодавством порядку;
- 11) участь в обговоренні та вирішенні питань удосконалення навчального процесу, науково-дослідної роботи, призначення стипендій, організації дозвілля, побуту, оздоровлення;
- 12) внесення пропозицій щодо умов і розміру плати за навчання;
- 13) участь у громадських об'єднаннях;
- 14) участь у діяльності органів громадського самоврядування закладу вищої освіти, інститутів, факультетів, відділень, вченої ради закладу вищої освіти, органів студентського самоврядування;

15) вибір навчальних дисциплін у межах, передбачених відповідною освітньою програмою та навчальним планом, в обсязі, що становить не менш як 25 % загальної кількості кредитів ЄКТС, передбачених для цього рівня вищої освіти;

16) навчання одночасно за декількома освітніми програмами, а також у декількох закладах вищої освіти за умови отримання тільки однієї вищої освіти за кожним ступенем за кошти державного (місцевого) бюджету;

17) академічну мобільність, у тому числі міжнародну;

18) отримання соціальної допомоги у випадках, встановлених законодавством;

19) зарахування до страхового стажу відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» періодів навчання на денній формі навчання у ЗВО, аспірантурі, докторантурі;

20) академічну відпустку або перерву в навчанні зі збереженням окремих прав здобувача вищої освіти, а також на поновлення навчання;

21) участь у формуванні індивідуального навчального плану;

22) моральне та матеріальне заохочення за успіхи в навчанні, науково-дослідній і громадській роботі, за мистецькі та спортивні досягнення тощо;

23) захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства;

24) безоплатне проходження практики на підприємствах, в установах, закладах та організаціях, а також на оплату праці під час виконання виробничих функцій згідно із законодавством;

25) канікулярну відпустку тривалістю не менш як вісім календарних тижнів на навчальний рік;

26) отримання цільових пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти;

27) оскарження дій органів управління закладу вищої освіти та їхніх посадових осіб, педагогічних і науково-педагогічних працівників;

28) спеціальний навчально-реабілітаційний супровід та вільний доступ до інфраструктури закладу вищої освіти відповідно до медико-соціальних показань за наявності обмежень життєдіяльності, зумовлених станом здоров'я;

29) отримання академічних та соціальних стипендій для осіб, що навчаються на денній формі навчання за рахунок коштів дер-

жавного або місцевого бюджетів. Також можуть отримувати інші стипендії, призначені фізичними (юридичними) особами;

30) пільговий проїзд у транспорті.

Права здобувачів вищої освіти доповнюються взаємозалежними обов'язками. Так, **здобувачі вищої освіти зобов'язані:**

➤ дотримуватися вимог законодавства, статуту та правил внутрішнього розпорядку ЗВО;

➤ виконувати вимоги з охорони праці, техніки безпеки, виробничої санітарії, протипожежної безпеки, передбачені відповідними правилами та інструкціями;

➤ виконувати вимоги освітньої (наукової) програми (індивідуального навчального плану (за наявності)), дотримуючись академічної доброчесності, та досягати визначених для відповідного рівня вищої освіти результатів навчання;

Освітній процес у закладах вищої юридичної освіти в Україні: поняття та основні елементи

Що таке освітній процес у ЗВО та якими нормативними документами він регулюється?

За чинним вітчизняним законодавством *освітнім процесом* визнається інтелектуальна, творча діяльність у сфері вищої освіти і науки, яка провадиться у ЗВО (науковій установі) через систему науково-методичних і педагогічних заходів, спрямована на передачу, засвоєння, примноження і використання знань, умінь та інших компетентностей в осіб, які навчаються, і на формування в них гармонійно розвинутої особистості.

Організація освітнього процесу в конкретному ЗВО передбачає можливість реалізації принципу автономії ЗВО. Питання, пов'язані безпосередньо з організацією освітнього процесу, визначаються *Положенням про організацію освітнього процесу* і затверджуються вищим колегіальним органом ЗВО – її вченою радою. Цей документ має нормативний характер для всіх учасників освітнього процесу, осіб, котрі так чи так до нього залучені в окремо взятому ЗВО.

Іншими нормативними документами, що регулюють питання організації освітнього процесу в ЗВО, є: *навчальний план, робочий навчальний план, навчальна програма дисципліни, робоча навчальна програма дисципліни, індивідуальний навчальний план.*

Навчальний план – нормативний документ ЗВО, що розробляється ЗВО на підставі освітньої програми¹, у якому містяться перелік та розподіл навчальних дисциплін у кредитах ЄКТС, послідовність їхнього вивчення, форми проведення навчальних занять, їхній обсяг, форми проведення поточного та підсумкового контролю, державної атестації.

Робочий навчальний план – складається з метою конкретизації планування освітнього процесу на кожен навчальний рік.

Програма навчальної дисципліни – складова державного стандарту освіти, визначає місце і значення, загальний зміст та вимоги навчальної дисципліни.

Робоча навчальна програма дисципліни – містить виклад конкретного змісту навчальної дисципліни, послідовність, організаційні форми її вивчення та їхній обсяг, визначає форми і засоби поточного і підсумкового контролю.

Індивідуальний план – складається на кожний навчальний рік та включає всі нормативні навчальні дисципліни разом із частиною вибіркових.

Що розуміють під стандартами освітньої діяльності і яке їхнє значення для освітнього процесу?

Поряд із нормативним закріпленням принципу автономії ЗВО і наданням у зв'язку із цим низки прав та гарантій щодо його реалізації, особливо що стосується організації освітнього процесу в ЗВО, згаданий закон закріплює поняття *стандартів освітньої діяльності*, під якими слід розуміти:

1) сукупність мінімальних необхідних вимог до кадрового, навчально-методичного, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення освітнього процесу ЗВО й наукової установи;

2) сукупність вимог до змісту та результатів освітньої діяльності ЗВО і наукових установ за кожним рівнем вищої освіти в межах кожної спеціальності.

Тобто це ті мінімальні вимоги, які розробляються та затверджуються центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки за погодженням із Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти (НЗЯВО) для кожного рівня вищої освіти в межах кожної спеціальності з урахуванням необхідності створен-

¹ *Освітня програма* – система освітніх компонентів на відповідному рівні вищої освіти в межах спеціальності, що визначає вимоги до рівня освіти осіб, які можуть розпочати навчання за цією програмою, перелік навчальних дисциплін і логічну послідовність їхнього вивчення.

ня різноманітних умов для осіб з особливими освітніми потребами та є обов'язковими до виконання всіма ЗВО незалежно від форми власності та підпорядкування.

Тобто вони є певними «важелями», «системою стримувань», за допомогою якої держава має можливості щодо здійснення контролю насамперед якості та змісту результатів освітньої діяльності ЗВО.

Стандартом вищої освіти охоплюється перелік обов'язкових вимог до освітньої програми, зокрема: 1) обсяг кредитів ЄКТС, необхідний для здобуття відповідного ступеня вищої освіти; 2) перелік компетентностей випускника; 3) нормативний зміст підготовки здобувачів вищої освіти, сформульований у термінах результатів навчання; 4) форми атестації здобувачів вищої освіти; 5) вимоги до наявності системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти; 6) вимоги професійних стандартів (у разі їхньої наявності).

Наприкінці 2018 р. Міністерством освіти і науки України було затверджено стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти¹.

У яких формах здійснюється навчання у вищих закладах юридичної освіти в Україні?

За чинним вітчизняним законодавством організація навчання у вищих закладах юридичної освіти здійснюється за такими організаційними формами: *навчальні заняття, самостійна робота, практична підготовка, контрольні заходи.*

До основних видів *навчальних занять* у ЗВО відносять: *лекцію, лабораторне, практичне, семінарське, індивідуальне заняття, консультацію.*

Лекція – основна форма проведення навчальних занять у ЗВО юридичної освіти, яка входить до курсу лекцій, яким охоплюється основний теоретичний матеріал окремої або декількох тем навчальної дисципліни. Тематика курсу лекцій визначається робочою навчальною програмою. Лекції проводяться лекторами з-поміж найбільш досвідчених викладачів – професорів і доцентів, провідних науковців або інших високопрофесійних фахівців, запрошених до читання лекцій.

¹ Див. додаток 2 «Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань – 08 Право, спеціальність – 081 Право»

Практичне заняття – форма навчального заняття, при якій викладач організує детальний розгляд окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їхнього практичного застосування шляхом індивідуального виконання студентом завдань.

Семінарське заняття – форма навчального заняття, за якої викладач організує дискусію щодо попередньо визначених тем, до яких студенти готують тези виступів на основі індивідуально виконаних завдань.

Індивідуальне заняття – проводять з окремими студентами з метою підвищення рівня їхньої підготовки та розкриття індивідуальних творчих здібностей. Організуються за окремим графіком.

Лабораторне заняття – форма навчального заняття, за якої студент особисто проводить натурні або імітаційні експерименти чи досліди з метою підтвердження теоретичних положень навчальної дисципліни, набуває практичних навичок роботи. Мало поширена форма навчальних занять у закладах вищої юридичної освіти.

Консультація – форма навчального заняття, за якої студент отримує відповіді від викладача на конкретні питання або пояснення певних теоретичних положень або питань, пов'язаних із їхнім практичним застосуванням. Консультація може бути індивідуальною або проводитися для групи студентів.

Перелік цих видів навчальних занять не є вичерпним. ЗВО має право встановлювати інші форми освітнього процесу та види навчальних занять.

Самостійна робота студентів: чому вона важлива?

Другу групу форм занять, що відіграє досить важливу роль для ефективності навчання і впливає на рівень професійної підготовки здобувачів вищої освіти, становить *самостійна робота*. Це основний засіб оволодіння навчальним матеріалом у час, вільний від обов'язкових навчальних занять. Навчальний час, що відводиться для самостійної роботи студента, регламентується робочим навчальним планом. Основними видами самостійної роботи є курсові проекти, дипломні роботи, індивідуальні завдання.

Курсові проекти (роботи) виконують для закріплення, поглиблення та узагальнення знань, набутих студентами під час навчання та практики, вирішення конкретних фахових завдань.

Дипломні (кваліфікаційні) проекти (роботи) виконуються на завершальному етапі навчання студентів у ЗВО і передбачають

систематизацію, закріплення, розширення теоретичних і практичних знань зі спеціальності та застосування їхніх навичок самостійної роботи й оволодіння методикою дослідження та експерименту, пов'язаних із темою проекту (роботи).

Індивідуальні завдання (реферати, курсові тощо) виконуються впродовж усього навчання в терміни, передбачені ЗВО. Індивідуальні завдання студент виконує самостійно, консультуючись із викладачем.

Які існують види практичної підготовки юристів?

Досить важливим для навчання майбутніх юристів (правників) є практична підготовка. Вона здійснюється переважно в судах, прокуратурі, адвокатурі або юридичному відділі юридичних осіб. *Практична підготовка* осіб, які навчаються у ЗВО, здійснюється шляхом проходження ними практики на підприємствах, в установах та організаціях згідно з укладеними ЗВО договорами, що забезпечують практичну підготовку. Розрізняють такі види практики у закладах вищої юридичної освіти: позанавчальну, ознайомчу та стажування. *Позанавчальна практика* – це такий вид практики, за якої студенти залучаються у вільний від занять час як до роботи в юридичних установах або об'єднаннях, так й участі в різноманітних заходах (наприклад, охорони правопорядку, профілактики правопорушень). Метою *ознайомчої практики* є первинне ознайомлення студентів з різними видами юридичної відповідальності, формування ціннісних орієнтацій. *Стажування* як окремий вид практичної підготовки здійснюється на завершальному етапі навчання і проводиться після опанування студентами теоретичної частини та перед виконанням кваліфікаційної роботи або дипломного проекту для того, щоб підготувати майбутніх спеціалістів до виконання своїх професійних обов'язків.

Які існують контрольні заходи?

До семестрових контрольних заходів відносять: семестровий екзамен, диференційований залік з конкретної навчальної дисципліни в обсязі навчального матеріалу, передбаченого навчальною програмою та в терміни, передбачені навчальним планом. Протягом семестру проводяться поточні та підсумкові контролю. До поточних відносяться модульні контролю, експрес-контролі, контрольні фронтальні опитування тощо. До підсумкових відносяться семестрові диференційовані заліки, екзамени.

Екзамен – складаються здобувачами вищої освіти під час екзаменаційних сесій відповідно до навчального плану. ЗВО в окремих випадках може встановлювати здобувачам вищої освіти індивідуальні терміни складання заліків та екзаменів.

Семестрові диференційовані заліки – форма підсумкового контролю, що полягає в оцінюванні засвоєння студентом навчального матеріалу на підставі результатів виконаних ним робіт на практичних, семінарських або лабораторних заняттях.

Атестація здобувачів вищої освіти – гласне, публічне встановлення відповідності засвоєних здобувачами вищої освіти рівня та обсягу знань, умінь, інших компетентностей вимогам стандартів вищої освіти. Здійснюється переважно екзаменаційною комісією після успішного виконання особою освітньої програми на певному рівні вищої освіти, на підставі її рішення особам присуджується відповідний ступінь вищої освіти та відповідна кваліфікація.

Що таке навчальний час студента і як він обліковується?

Облік навчального часу студента вимірюється за допомогою таких одиниць, як: академічна година, навчальні день, тиждень, семестр, курс та рік. Освітній процес завершується контрольними заходами відповідно до вимог навчальної програми. Оцінювання відбувається за європейською системою оцінювання та зарахування кредитів (ECTS). Завершується навчання на рівні певному рівні освіти державною атестацією, що здійснюється державною екзаменаційною комісією для оцінювання рівня підготовки вимогам освітньо-кваліфікаційного рівня.

Академічна година – Мінімальна облікова одиниця як правило, становить 45 хвилин. Дві академічні години утворюють пару академічних годин.

Навчальний день – складова навчального часу здобувачів вищої освіти тривалістю не більше дев'яти академічних годин.

Навчальний тиждень – складова навчального часу здобувачів вищої освіти тривалістю не більше 54 академічні години.

Навчальний семестр – складова навчального часу здобувачів вищої освіти, що завершується підсумковим семестровим контролем. Тривалість семестру визначається навчальним планом.

Навчальний курс – завершений період навчання здобувачів вищої освіти протягом навчального року. Тривалість перебування здобувачів вищої освіти на навчальному курсі включає час навчальних семестрів, підсумкового контролю та канікул. Сумарна

тривалість канікул протягом навчального курсу становить не менше ніж 8 тижнів. Виключення становлять здобувачі вищої освіти, віднесені до вищих військових навчальних закладів (зі спеціальними умовами навчання), де тривалість канікул може різнитися.

Навчальний рік – триває 12 місяців. Розпочинається зазвичай 1 вересня і для здобувачів вищої освіти складається з навчальних днів, днів проведення підсумкового контролю, екзаменаційних сесій, вихідних, святкових і канікулярних днів.

Запитання для самоконтролю та роздумів

Що таке болонський процес? Які його особливості в Україні?

Як характеризуються система й структура вищої освіти в Україні?

Які основні структурні елементи системи та структури вищої освіти в Україні?

Як характеризуються місце та роль суб'єктів й учасників освітнього процесу в Україні?

Що охоплюється поняттям «складові освітнього процесу в Україні»?

Які основні форми навчання особливо ефективні для майбутніх юристів?

Що відносять до нормативних документів, які регулюють освітній процес у закладах вищої юридичної освіти?

Розділ IV

Юридична практична діяльність

*Поняття та загальна характеристика
юридичної практичної діяльності*

Ознаки юридичної практичної діяльності

Характеристика змісту практичної діяльності юристів

Основні види юридичної практичної діяльності

Основні юридичні дії

Поняття та загальна характеристика юридичної практичної діяльності

Юридична діяльність за сферами здійснення поділяється на три взаємопов'язані між собою форми: практичну, наукову й освітню.

Юридична практична діяльність є одним із видів соціальної практичної діяльності, яку розглядають як форму свідомого та активного ставлення людини до навколишнього світу. Соціальна діяльність є основою розвитку суспільства, умовою його існування, складовою культури. Вона призводить до раціональних змін та перетворень суспільства в інтересах людей. Усі ці характеристики певною мірою притаманні й правовій практичній діяльності, становлять її загальносоціальні властивості.

Однак юридична практична діяльність має властивості, що відрізняють її від інших видів соціальної практичної діяльності. Основною відмінністю є те, що юридична практична діяльність так або інакше пов'язана з правом. Суть такої діяльності полягає у втіленні норм права в соціальну взаємодію суб'єктів.

У загальному розумінні юридична практична діяльність становить систему свідомо вольових конкретних дій з охорони і захисту прав, свобод та законних інтересів особи, що здійснюються юристами на професійній основі у межах права і мають юридичні наслідки. Саме в процесі такої діяльності юристи набувають практичного досвіду пізнання об'єктивної дійсності в певній сфері суспільних відносин.

Таким чином, юридична практична діяльність – це діяльність юристів як професійних знавців права, що полягає в безпосередньому захисті законних інтересів суб'єктів права, наданні їм допомоги у складанні документів, консультуванні щодо вибору найбільш оптимальних варіантів правової поведінки відповідно до норм права, посвідченні юридичних фактів тощо.

Як і будь-яка інша соціальна діяльність, юридична практична діяльність охоплює суб'єкта, об'єкт, мету, власне процес діяльності та її результат. Метою юридичної практичної діяльності є досягнення правового результату шляхом перетворення, закріплення, охорони та відновлення суспільних відносин.

Залежно від сфери діяльності установи, де працюють юристи (суд, прокуратура, служба безпеки, національна поліція, національне антикорупційне бюро тощо), мета юридичної практичної діяльності набуває конкретного характеру. Вона виражається в завданнях і функціях конкретної установи та реалізується відповідно до її компетенції, що визначена на законодавчому рівні.

Наприклад, на адвокатуру покладається здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту на професійній основі. Основними завданнями Служби безпеки України є захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалів України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, окремих організацій, груп та осіб, а також попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності.

До основних складових юридичної практичної діяльності належать:

- зміст, до якого входять її учасники, мети, завдання, засоби, правові дії, результат тощо;

- внутрішня організація, що розкривається через поняття правових процесів, режимів, процедур, стадій, процесуальних проваджень тощо;

- зовнішня форма, що визначається в поняттях правотворчих та правозастосовних актів, судових рішень, подань прокурорів, угод, актів тлумачення чи інтерпретації нормативно-правових актів, промов адвокатів у судах, скарг, заяв тощо;

- види діяльності (оперативно-розшукова, контррозвідувальна, слідча, прокурорська, адвокатська, суддівська, нотаріальна тощо);

- зовнішні зв'язки з навколишнім середовищем, тобто її функції, соціальна цінність, призначення, результативність, ефективність.

Ознаки юридичної практичної діяльності

Юридична практична діяльність своїм правовим впливом пронизує багато сфер суспільного життя, що підлягають правовому регулюванню. Вона здійснюється спеціально уповноваженими на те суб'єктами, які володіють необхідними юридичними знаннями. Метою такої діяльності, як уже зазначалося, є упорядкування, узгодження суспільних відносин щодо вимог права, вирішення конкретних життєвих ситуацій та задоволення на цій основі індивідуальних, групових та загальнодержавних потреб та інтересів.

Юридична практична діяльність, як правило, спрямована на організацію дій інших суб'єктів і значною мірою пов'язана з державною діяльністю. Її зміст у кожній конкретній ситуації складають окремі дії юристів для досягнення бажаних правових результатів. Юридична практика відбувається у сфері дії права з використанням правових засобів. У багатьох ситуаціях така діяльність проявляє елементи творчості, індивідуального підходу, вимагає прийняття конкретного рішення на підставі загальної моделі поведінки суб'єкта.

Будь-яка діяльність має свої ознаки, тобто притаманні лише їй особливі риси, що характеризують таку діяльність і відрізняють її від інших видів діяльності.

Які ж ознаки притаманні юридичній практичній діяльності?

Окрім загальних ознак, що властиві всім видам соціальної, правової та юридичної діяльності, юридична практична діяльність має й особливі, що відображають своєрідність трансформації *загальних* ознак у властивості юридичної практичної діяльності, а також *специфічні, унікальні*, що притаманні лише юридичній практичній діяльності.

Юридичну практичну діяльність варто відрізнити від правомірної поведінки. Юридична практична діяльність є зовнішньо активною дією і бездіяльністю, може бути правомірною і протиправною. Однак не можна заперечувати опосередкованого обміну між практичною юридичною діяльністю і правомірною поведінкою громадян.

Юридичну практичну діяльність слід відрізнити й від організаційно-правової діяльності фахівців неюридичного профілю. Наприклад, правовою діяльністю можна назвати оформлення відрядження, тому що воно вимагає низки правових рішень. Однак така діяльність традиційно юридичною не визнається, і її нерідко

виконують фахівці, які не мають юридичної освіти. Не можна назвати юридичною організаційно-правову діяльність деяких працівників правоохоронних органів, відділів їхніх міністерств і відомств, тому що вони використовують право для вирішення позаправових соціальних цілей – економічних, політичних, управлінських та ін.

Юридичною стає та соціальна діяльність, що відбувається в межах правової системи суспільства й орієнтована на використання юридичного інструментарію. Тобто унікальною та універсальною ознакою юридичної практичної діяльності, що притаманна лише їй та визначає особливості правової культури її суб'єкта, є юридичність, суть якої полягає, зокрема, в тому, що: основний інструментарій юриста-практика – виражене в юридичних джерелах право (нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, судових прецедентах тощо); його мислення – правове; використовувані ним засоби – юридичні; його діяльність – регламентована закріпленими в приписах нормативних актів нормами права; мета його діяльності – правова; результати його діяльності – юридично значимі.

Юридичність як якісна особливість професійної діяльності юриста на сутнісному рівні відображає її природу, місце, роль і призначення в правовій сфері, відрізняє її від інших видів соціальної, професійної, правової діяльності та правової поведінки або правових форм соціальної діяльності.

З урахуванням зазначеного, можна виділити такі **ознаки юридичної практичної діяльності**:

- є різновидом соціальної діяльності і зберігає її ознаки, передусім соціальну корисність;
- здійснюється у сфері впливу права і набуває різних правових форм – нормотворчої, правозастосовної, правоохоронної, правозахисної, контрольно-наглядової тощо;
- виражається в юридичних діях та операціях – цілеспрямованих, планованих, які вимагають професійно-правових навичок, умінь, прийомів, підготовки, технічної оснащеності та ін.;
- передбачає одержання результату за допомогою правових засобів і різних способів, настання юридичних наслідків або створення умов для дій, виконання яких призводить до таких наслідків;
- реалізується спеціально уповноваженими суб'єктами, які володіють юридичними знаннями;
- перебуває в системі суспільних зв'язків, правовідносин, спрямована на їхнє упорядкування та узгодження;

- є важливим чинником формування правового порядку і засобом його відновлення у випадку порушення;
- відіграє інтегруючу роль у правовій системі, пов'язуючи воедино норми права й індивідуально-правові приписи, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, акти тлумачення і прийняті рішення;
- як і будь-які інші види соціальної діяльності, включає мотив, мету, планування дій, опрацювання поточної інформації, створення моделі діяльності, прийняття рішення, безпосередні діяння, перевірку результатів, коригування результатів та подальших діянь або окремі рухи, операції, діяння, діяльність у цілому;
- здійснюється в прямій або опосередкованій взаємодії, спілкуванні з іншими суб'єктами права, для і в законних інтересах інших суб'єктів права, спрямована на їхню правову поведінку;
- особливість її визначається зв'язком із правом, урегульованістю ним, спрямованістю на правові явища, використанням правових засобів;
- унікальною властивістю, тобто притаманною лише юридичній діяльності, є її юридичність.

Характеристика змісту практичної діяльності юристів

Під змістом юридичної практичної діяльності розуміється сукупність взаємопов'язаних елементів цієї діяльності (об'єкт, суб'єкт, мета, завдання, засоби, методи, результат), необхідних для збереження цілісності і виконання її соціального призначення.

Об'єкти юридичної практичної діяльності різноманітні, тому що люди вступають у них для задоволення різних потреб та інтересів (права, обов'язки, законні інтереси суб'єктів права; юридичні документи й ін.). Об'єктами юридичної практики можуть бути: матеріальні і нематеріальні блага; предмети реальності, процеси і стани природного середовища; суспільні відносини; дії або бездіяльність людей; інші предмети і явища, що включені в конкретний юридичний процес і спрямовані на задоволення суспільних, групових та особистих інтересів.

Тобто до *основних об'єктів юридичної практичної діяльності* можна віднести:

- 1) події і дії, що мають юридичне значення;
- 2) правові відносини, що виникають у сфері функціонування державних інститутів;

3) правові відносини, що виникають між державними органами, фізичними і юридичними особами.

Суб'єктами юридичної практичної діяльності є органи й установи юридичної спрямованості, їхні службові і посадові особи. Вони мають компетенцію, установлену нормативними актами. Створення й діяльність органів та установ юридичної спрямованості регламентується нормами Конституції України, законодавчих і підзаконних актів. Учасниками юридичної практичної діяльності є особи, котрі через свої дії беруть участь у її здійсненні (свідок, потерпілий, спеціаліст, підозрюваний, патологоанатом, учасник експерименту, посередник у вирішенні конфліктної ситуації та ін.).

До засобів юридичної практичної діяльності, як правило, відносять юридичні інструменти, за допомогою яких досягається мета, – спеціально-юридичні і технічні, матеріальні й інтелектуальні, прості і складні тощо. Адже для досягнення мети юридичної практики саме використання засобів дозволяє пройти необхідний шлях за наявності конкретних умов і передумов. У результаті юридичної практичної діяльності суб'єкт з'ясовує ступінь відповідності юридичних дій та операцій поставленим цілям (відхилення від цілей, досягнення нових цілей у результаті юридичної діяльності тощо). Найбільш оптимальним результатом юридичної практичної діяльності є виконання поставлених цілей.

Нормативне визначення змісту юридичної практичної діяльності забезпечується насамперед формулюванням у нормативно-правових актах прав та обов'язків її суб'єктів. Особливе значення це має для тих юристів, котрі наділені владними повноваженнями і діяльність яких регулюється за принципом «заборонено все, що прямо не дозволено законом».

Загальними обов'язками суб'єктів юридичної практичної діяльності є:

- дотримання вимог Конституції України, міжнародних договорів та угод, які ратифіковані, законів України, підзаконних нормативно-правових актів і наданої присяги;
- забезпечення повного, всебічного та об'єктивного ведення юридичних справ у встановлені строки;
- нерозголошення відомостей, що становлять державну, військову, службову, банківську, професійну таємницю;
- недопущення вчинків, що порочать професію юриста, можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності;

- використання всіх передбачених законодавством та правом засобів захисту прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права;
- заявлення самовідводу за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають їхню участь у справі.

Для забезпечення виконання професійних обов'язків *суб'єктам юридичної практичної діяльності* надаються *права*:

– представляти і захищати права, свободи та інтереси суб'єктів права за їхнім дорученням або за обов'язком у всіх органах, підприємствах, установах та організаціях, до компетенції яких входить вирішення відповідних питань;

– застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного вітчизняного законодавства;

– доповідати про клопотання і скарги компетентним особам та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді, особисто брати участь у їхньому розгляді тощо.

Основні види юридичної практичної діяльності

Юридична практична діяльність як нормативно закріплена система діяльності юристів із прийняття, тлумачення, використання і застосування правових приписів відбувається в різних сферах суспільного життя.

На сьогодні існує декілька класифікацій юридичної практичної діяльності.

Залежно від суб'єктів здійснення юридична практична діяльність буває – законодавча, судова, прокурорська, слідча, оперативно-розшукова, контррозвідувальна, адвокатська, нотаріальна, юридичної консультації, державної кримінально-виконавчої служби тощо.

За галузевою ознакою юридична практична діяльність поділяється на:

- конституційно-правову – діяльність працівників центральних органів влади (комісій Верховної Ради України, Конституційного Суду України тощо);

- кримінально-правову – діяльність працівників правоохоронних органів, адвокатів тощо;

- адміністративно-правову – діяльність суддів адміністративних судів України, Державної судової адміністрації, Вищої Ради юстиції, певною мірою працівників поліції і частково юридичних

відділів державних адміністрацій та юридичних служб органів місцевого самоврядування;

- цивільно-правову – діяльність суддів судових колегій у цивільних справах, господарських судів, адвокатів в адвокатських конторах, бюро, які спеціалізуються на цивільних справах, тощо.

За змістом інтелектуальної діяльності виділяють:

- пізнавально-пошукову – збирання повної інформації щодо юридичних явищ;

- реконструктивну – аналіз інформації, розроблення версій, вибір напрямку розв’язання юридичної проблеми;

- організаційну – упорядкування і координація дій суб’єктів при веденні юридичної справи;

- реєстраційну – передавання отриманої інформації в письмовій правовій формі;

- комунікативну – спілкування юриста з іншими учасниками і суб’єктами юридичної справи у процесі її вирішення.

На сьогодні в Україні функціонують різноманітні асоціації юристів, що створюються на засадах професійної належності та об’єднують представників юридичної професії та інших зацікавлених у правничій сфері осіб.

Для чого створюються професійні об’єднання юристів?

Наявність різноманітних професійних об’єднань, що створюються та існують на добровільних засадах, є бар’єром проти тотальної залежності всіх і кожного від держави. Участь працівників юридичної сфери в професійних об’єднаннях сприяє захисту їхніх професійних і соціальних інтересів, а також дозволяє їм тісно співробітничати з урядовими структурами для реалізації державної правової політики. Прикладом професійних об’єднань юристів є Всеукраїнська громадська організація «Асоціація правників України», Національна асоціація адвокатів України, Українська правнича фундація. Основною метою таких організацій є об’єднання правників для сприяння розбудові правової держави, розвитку юридичної професії, задоволення та захисту прав ці законних інтересів правників, розширення їхніх професійних контактів, а також сприяння їхньому неформальному спілкуванню.

Основні юридичні дії

Юридична практична діяльність складається з окремих юридичних дій, що здійснюються різними категоріями юристів в процесі виконання своїх професійних функцій. Як правило, такі юридичні дії спрямовані на досягнення бажаних правових результатів. Зокрема, до них відносяться ведення юридичної справи, тлумачення правових текстів, консультування з правових питань, представництво інтересів суб'єктів права. Розглянемо кожен із зазначених юридичних дій.

Ведення юридичної справи включає до себе пошук, аналіз, узагальнення й оцінювання юридичних фактів; тягне за собою правові наслідки; має офіційний характер; здійснюється уповноваженими на те органами й посадовими особами держави, а також приватними юристами, які мають відповідну компетенцію, діяльність яких суворо регламентується законом, здійснюється у певних процедурах.

Серед різноманітних дій, що здійснюються в процесі ведення юридичної справи, виділяється низка логічно взаємопов'язаних дій, зокрема: щодо встановлення фактичних обставин справи; що виражають вибір й аналіз юридичних норм; з яких складається рішення юридичної справи.

Встановлення фактичних обставин справи є підготовчим етапом у процесі провадження справи, основу якої складає аналіз основної фактичної бази, що після цього використовується в її вирішенні.

Соціальна ситуація відбивається в безлічі різноманітних фактів (умов, чинників, обставин) дійсності, але до фактичних обставин відносяться лише обставини юридичної справи, тобто факти власне випадку, події, фрагменту соціальної ситуації, стосовно якої використовуються правові норми або докази, під ними розуміються фактичні дані (відомості), що використовуються для встановлення обставин справи відповідно до принципу об'єктивної істини.

Для прикладу, розглянемо основні елементи ведення юридичної справи.

Так, для частини доказів (зокрема судових) притаманна особлива форма їхнього використання у веденні юридичної справи – *доказування*, що є діяльністю, спрямованою на встановлення за допомогою доказів обставин юридичної справи.

Під доказуванням нерідко розуміють діяльність, що полягає в представленні доказів, участі в їхньому дослідженні та оцінюванні, тобто діяльність, близьку до аргументування, суттю якої є обґрунтування доказів і заперечень, що висуваються, а також переконання в їхній істинності.

Доказування – це дослідницька діяльність, зміст юридичного пізнання, результатом якої є відтворення того або іншого фрагменту дійсності, реконструкція (відтворення) всіх обставин справи, необхідних для вирішення юридичної справи.

Доказування – складна юридична діяльність, що включає:

- визначення кола фактів, які підлягають встановленню;
- збирання і процесуальне закріплення доказів;
- дослідження доказів, включаючи їхню перевірку;
- оцінювання доказів.

Суб'єктами доказування в цивільному процесі є сторони, треті особи, їхні представники, органи державного управління, представники громадськості, прокурор. У кримінальному процесі поряд із суб'єктами, на яких лежить обов'язок встановлення фактичних обставин справи, виділяються суб'єкти, що зобов'язані лише брати участь у доказуванні (адвокати, представник обвинувачення, потерпілий і ін.), та суб'єкти, що можуть брати участь у доказуванні, але що не зобов'язані робити це (обвинувачений, підозрюваний, громадський позивач, відповідач).

Дії з вибору та аналізу правових норм можуть бути поділені на чотири основні групи:

- вибір правової норми, що підлягає застосуванню;
- перевірка чинності норми, тобто перевірка її справжності, правомірності акта або договору, що містять цю норму, чинність норми з точки зору часу, простору, розповсюдження на тих чи інших осіб;
- перевірка правильності тексту акта або договору, у яких виражена норма або перевірка словесно-документального викладення його змісту;
- з'ясування змісту та обсягу нормативного припису.

Правова кваліфікація – це юридичне оцінювання всієї сукупності фактичних обставин справи шляхом віднесення цього випадку до певних юридичних норм. Правова кваліфікація має наскрізне значення у веденні юридичної справи, втілюється в її вирішенні.

Якщо на перших стадіях ведення юридичної справи здійснюється попередня кваліфікація, у результаті якої визначаються коло

обставин (предмет доказування) і правові норми, то при вирішенні справи юридична норма вибирається остаточно і стає основою кваліфікації.

За послідовністю дій правова кваліфікація полягає у встановленні:

- галузі права, норми якої регламентують цей випадок;
- загальної юридичної конструкції правовідносин, що призводить до встановлення виду галузевого інституту, котрий охоплює цей випадок;
- точної норми, що розповсюджується на цей випадок.

За змістом правова кваліфікація складається з:

- упорядкування встановлених фактичних даних і виділення в них юридично значущих ознак;
- виявлення всіх можливих правових конструкцій, що відповідають фактичному матеріалу;
- визначення суміжних складів;
- вибір одного складу, ознаки якого відповідають діянню.

Вирішення юридичної справи займає центральне положення в процесі її ведення, усі інші дії (наприклад, встановлення обставин справи, вибір й аналіз юридичних норм) щодо неї мають допоміжний характер.

Процес ведення юридичної справи завершується її рішенням, у якому містяться конкретні приписи або встановлюються права й обов'язки суб'єктів соціальної ситуації.

Рішення юридичної справи може бути охарактеризоване з трьох сторін як:

- формально-логічний процес;
- творчий процес;
- владна діяльність компетентних органів або службових осіб держави або добровільна взаємодія суб'єктів права.

Рішення з юридичної справи формально закріплюється, як правило, у письмовій формі в особливому документі – акті застосування або договорі.

Виконання рішення з юридичної справи передбачає добровільні дії щодо втілення прав та обов'язків, що конкретизовані в ньому. Проте в окремих випадках необхідні додаткові дії примусового характеру, спрямовані на виконання цього рішення, кожне з яких є самостійним процесом застосування правових норм, що містить встановлення фактичних обставин, вибір й аналіз юридичних норм, винесення рішення.

Тлумачення правових текстів. Загальновизнаною особливістю кваліфікованої практичної діяльності юриста є його спроможність за допомогою особливих правил і прийомів повно, точно й швидко тлумачити нормативні та інші правові акти і договори, тобто пізнати, виявити, достовірно встановити зміст та обсяг правових правил, що сформульовані в правових приписах. Тобто юридичне професійне тлумачення (інтерпретація) правових актів і договорів – це діяльність юриста щодо встановлення змісту нормативних й індивідуальних приписів, яка спрямована на забезпечення їхньої практичної реалізації і складається зі з'ясування змісту правових правил для себе і роз'яснення їх для інших суб'єктів.

На відміну від тлумачення, яке використовується у філософії, літературознавстві, наукознавстві, історії та інших науках, що досліджують різноманітні форми письмової мови, тлумачення в юридичній практиці має спеціально-юридичні особливості, пов'язані з використанням засобів і прийомів юридичної техніки – особливої термінології, юридичних конструкцій, засобів формулювання правових правил, тому адекватне виявлення і роз'яснення змісту правових текстів вимагає відповідних юридичних знань і навичок.

Інколи в юридичній літературі тлумачення правових актів розглядається тільки як стадія правозастосовної діяльності (судової, прокурорської, слідчої), що не зовсім коректно, бо тлумачення як з'ясування й роз'яснення обсягу і змісту правових правил є компонентом будь-якої юридичної діяльності і правової поведінки, що пов'язані з виданням правових актів або укладенням правових договорів, їхньою реалізацією, тобто це правотворча і правозастосовна діяльність, правореалізація як здійснення прав та обов'язків будь-якими суб'єктами права у формі їхньої правомірної поведінки, а також юридична наукова і юридична навчальна діяльність. Натомість правове значення актів тлумачення може бути різноманітним – внутрішнім і зовнішнім, офіційним і неофіційним, професійним та непрофесійним і т. д.

Необхідність вивчення тлумачення правових актів як особливого виду юридичної діяльності і компонента будь-якої юридичної діяльності зумовлена тим, що:

– основною зовнішньою формою існування права, правових правил є нормативні і правозастосовні правові акти, а також договори, що словесно-документальним способом викладені в правових текстах (правових документах);

– нормативні правові акти і договори діють тривалий час, за який можуть змінюватися умови й обставини соціальних ситуацій, що регулюються ними, а це веде до необхідності додаткових уточнень змісту правових приписів;

– є певні недоліки в правотворчій діяльності, застосуванні юридичної техніки – недоліки нормативно-правового стилю, невизначеність або двозначність словесного викладення правових правил, протиріччя між приписами різноманітних нормативно-правових актів тощо, а тлумачення є одним із засобів їх усунення.

Тлумачення за своїм загальним змістом – це один із видів пізнання як процесу почуттєвого сприйняття і діяльності мислення, одна з форм наукового пізнання права, конкретно-науковий прийом, що входить до складу формально-юридичного методу пізнання права, а за спеціально-юридичними особливостями – специфічна форма пізнання правових правил через вивчення приписів правових актів і договорів, викладених у правових текстах.

Тлумачення правових правил здійснюється за допомогою певних понять, правил і прийомів (філології, логіки, спеціальних юридичних знань, історії та ін.), що дозволяють розкрити їхній обсяг і зміст на рівнях:

- словесного тексту правового акта або договору;
- словесно висловленого зв'язку правового припису з іншими подібними приписами;
- мови «права» як спеціальної термінології, юридичних конструкцій;
- логічної структури правового припису (логічного зв'язку елементів – гіпотези, диспозиції, санкції);
- соціального змісту правових приписів.

Тому при тлумаченні пізнання іде від почуттєвого сприймання тексту правового документа і його елементів, їхнього лінгвістичного і спеціально-юридичного аналізу до логічного осмислення структури правового припису, його соціального контексту і конкретно-соціального значення, тобто у напрямку, зворотному спрямованості правотворчої діяльності.

У процесі тлумачення можна виділити три основні рівні:

- 1) аналіз словесного тексту або словесного викладення правових правил;
- 2) догматичний аналіз – аналіз юридичних особливостей приписів, відображених у специфічному формально-юридичному змісті правових правил;

3) соціально-історичний аналіз – аналіз соціально-історичного змісту правових правил.

До основних способів тлумачення відносять – граматичний (лінгвістичний, філологічний), логічний, спеціально-юридичний (формально-юридичний, техніко-юридичний), систематичний, соціально-історичний (функціональний).

Слід відзначити, що виділення рівнів і послідовності застосування способів тлумачення має умовне значення, й у практичній юридичній діяльності вони використовуються водночас або в різній послідовності, однак першим і безумовно обов'язковим є словесний аналіз тексту, якого, як правило, виявляється достатньо для адекватного виявлення обсягу і змісту правового правила.

Оскільки тлумачення має своєю метою розкриття й уточнення змісту правового припису, то його результатом є повна визначеність змісту й обсягу останнього, тобто адекватність, точність, повнота, безсуперечність, достовірність.

Результати тлумачення в низці випадків можуть відобразитися й закріплюватися в особливих актах-документах, актах роз'ясненнях або інтерпретаційних актах (наприклад, роз'яснення Верховної Ради або Конституційного Суду, Верховного Суду України), що мають офіційний та обов'язковий характер для відповідних суб'єктів права.

Консультавання з правових питань. Представляючи суб'єкта права, юрист повинен надавати неупереджену консультацію з правових питань, приймати незалежне професійне рішення щодо вирішення юридичної справи. Крім того, суб'єкт права при виникненні незрозумілих для нього питань щодо реалізації його прав та обов'язків має право на юридичну допомогу з боку юристів, тобто на обґрунтовану, відверту та незалежну професійну консультацію з правових питань, яка передбачає оцінювання ситуації, у якій перебуває суб'єкт права, правових підстав і правомірних варіантів та альтернатив її вирішення, надання її у прийнятній для суб'єкта права формі, враховуючи й неприємні для останнього обставини.

Як правило, консультація з правових питань надається юристом на прохання суб'єкта права. Але у випадках, коли в юриста, що представляє інтереси суб'єкта права, є підстави вважати, що суб'єкт права має намір здійснити або йому пропонується здійснити поведінку, яка може призвести до суттєвих несприятливих для нього наслідків, юрист може надавати консультацію в інтересах суб'єкта права за власної ініціативи.

Формальної, суто правової юридичної консультації може бути іноді недостатньо, тому, надаючи консультацію, юрист може бути вимушений посилатися на моральні, економічні, соціальні й політичні міркування, які виходять за межі суто юридичних питань, однак які перетинаються з ними і можуть мати вирішальний вплив на вирішення юридичної справи. Зокрема, родинні справи можуть нести в собі проблеми психіатрії, клінічної психології або соціальної діяльності, а підприємницькі справи можуть торкатися проблем бухгалтерського обліку або фінансів. У необхідних випадках юрист може рекомендувати одержання додаткової консультації у відповідного фахівця.

Натомість звертає на собі увагу те, що необхідність консультації з правових питань виникає саме тоді, коли існують протиріччя, суперечності або непорозуміння між висновками різних фахівців, тому юрист повинен враховувати такі рекомендації, аналізувати їх, надавати свої поради з їхнім урахуванням. Тобто, надаючи консультацію з правових питань, юрист повинен враховувати не тільки правові, але й інші моральні, економічні, соціальні й політичні фактори, що можуть бути важливими для становища суб'єкта права.

Представництво юристом інтересів суб'єкта права. Представляючи інтереси суб'єкта права в юридичних справах у різних державних та недержавних органах, установах, організаціях, юристи роблять усні заяви, подають скарги, позови та інші необхідні документи, що містять відомості про юридичні факти або формулюють питання і висувають докази з юридичних справ.

Сфери повноважень та види дій юриста щодо представництва інтересів суб'єкта права різні при веденні кримінальних, цивільних чи інших юридичних справ.

Мета або сфера послуг, що надаються юристом, можуть бути обмежені за згодою із суб'єктом права або на підставі умов, за яких юридичні послуги надаються суб'єкту права.

Умови, за яких надаються представницькі послуги, можуть виключати окремі цілі або засоби, які юрист вважає несумісними зі своїми поглядами або недоцільними в конкретній ситуації. Угода щодо сфери представницьких послуг повинна відповідати нормативно-правовим актам, нормам професійної юридичної поведінки.

При проведенні юристом представництва інтересів суб'єкта права юрист і суб'єкт права мають певні повноваження і несуть

відповідальність щодо мети та засобів його здійснення. Іноді не можна чітко розмежувати мету й засоби, у багатьох випадках взаємини «суб'єкт права – юрист» передбачають взяття спільних зобов'язань.

Суб'єкт права має найвищі повноваження щодо визначення мети представництва його інтересів юристом у межах, встановлених законом і професійними обов'язками юриста, зокрема звільнити його в будь-який час. Юрист, як правило, відповідає за правові, процедурні та організаційні питання, а суб'єкт права вирішує такі питання, як прийняття на себе можливих витрат та клопотання про третіх осіб, інтереси яких можуть бути несприятливо зачеплені в цій юридичній справі.

При здійсненні представництва інтересів суб'єкта права юрист не повинен:

- радити суб'єкту права вживати якихось заходів або допомагати йому вживати якихось заходів, якщо юрист знає, що вони є неправомірними, але юрист може обговорювати з суб'єктом права наслідки будь-якої запропонованої лінії поведінки і може поради-ти та допомогти суб'єкту визначити вимоги закону, сферу його дії та застосування;

- відмовлятися представляти інтереси суб'єктів права, чие юридичне право суперечливе або негативно оцінюється суспільною думкою. Той факт, що суб'єкт права може користуватися порадами юриста під час своїх дій, які є злочинними або шахрайськими, не робить юриста учасником цих дій та не означає схвалення юристом політичних, економічних, соціальних або моральних поглядів чи дій суб'єкта права.

До основних обов'язків юриста при представництві інтересів суб'єкта права слід віднести необхідність:

- виконувати рішення суб'єкта права щодо мети представництва і порад із ним щодо засобів досягнення цієї мети. Зокрема, виконувати рішення суб'єкта права про погодження або непогодження із пропозицією про спосіб урегулювання справи, а у кримінальних справах – виконувати рішення суб'єкта права, прийняте після консультації з ним, щодо необхідності визнання або невизнання суб'єктом права його вини;

- відмовитися від надання послуг суб'єкту права у неправомірних діях, уникнення сприянню суб'єкту права в реалізації неправомірної мети або створенні чи збереженні фальшивих доказів;

- обмежувати належним чином, за погодженням із суб'єктом права, свою поведінку при веденні юридичної справи, коли юрист знає, що суб'єкт права розраховує на допомогу, не дозволену нормами професійної поведінки або законом;

- висловлювати суб'єкту права чесну, відверту думку щодо реальних наслідків, які може мати його поведінка;

- поважати права третіх осіб.

Однією з основних гарантій правомірності та незалежності професійної поведінки юриста при здійсненні представництва інтересів суб'єкта права є можливість і необхідність відмови від представництва в разі, якщо:

- представництво призведе до порушення вимог закону чи норм професійної поведінки;

- фізичний та психічний стан юриста суттєво послабить його здатність представляти інтереси суб'єкта права;

- використовуючи послуги юриста, суб'єкт права продовжує здійснювати неправомірні діяння;

- суб'єкт права не виконує власних зобов'язань перед юристом.

Проте припинення представництва юристом не повинне негативно вплинути на права та інтереси суб'єкта права, тому юрист зобов'язаний вжити доцільних заходів для захисту відповідних інтересів суб'єкта права, наприклад, заздалегідь повідомити про це суб'єкта права, надати йому час найняти іншого юриста, здати документи, грошові суми цільового призначення, на які суб'єкт права має право, повернути гонорар, що не був зароблений, тощо.

Запитання для самоконтролю та роздумів

Чим юридична практична діяльність відрізняється від інших видів соціальної діяльності?

Яка основна мета юридичної практичної діяльності?

Які загальні ознаки має юридична практична діяльність?

Які ознаки притаманні лише юридичній практичній діяльності?

Що означає термін «юридичність»?

З яких елементів складається зміст юридичної практичної діяльності?

Які види юридичної практичної діяльності Ви знаєте?

Які основні юридичні дії Вам відомі?

Розділ V

Юридична наукова діяльність

Місце науки в професійній діяльності правника

Поняття і структура юридичної науки

Інструментарій юридичної науки

Наукова діяльність майбутніх правників під час навчання

Місце науки в професійній діяльності правника

Питання взаємодії науки і практики в юриспруденції одвічне. Очевидно, що їхнє відокремлене одне від одного існування приречене на занепад. Юридична наука є дороговказом правового розвитку суспільства, провідником нових правових ідей, принципів, цінностей. Вона порівнює, аналізує, передбачає, узагальнює, осмислює, пояснює все те, що відбувається у правовому просторі. Практика, використовуючи наукові знання, задовольняє щоденні життєві потреби людей, живить науку своїми реаліями – завданнями, здобутками, актуальними проблемами тощо.

Юридична освіта, наука і практика – що спільного?

По-перше, зв'язок із юридичною наукою проявляється ще в процесі навчання майбутнього правника. Усі навчальні дисципліни в своїй основі є втіленням визнаних наукових здобутків у придатних для навчання формах.

Окрім того, у процесі отримання вищої освіти майбутні висококваліфіковані правники роблять перші кроки в самостійній науково-дослідницькій діяльності. Адже відповідно до сучасної концепції вищої освіти «магістр» – це перший з її рівнів, на якому здобуваються наукові компетентності, він є обов'язковою кваліфікаційною вимогою для класичних правничих професій.

Підготовка фахівців здійснюється за відповідними освітніми чи науковими програмами на чотирьох *рівнях вищої освіти*, визначених у ст. 5 Закону України «Про вищу освіту»¹.

Водночас *освітньо-науковий рівень* вищої освіти передбачає здобуття особою теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або до-

¹ Рівні вищої освіти детально розглянуто в розділі III «Юридична освітня діяльність»

слідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення. *Науковий рівень* вищої освіти відповідає десятому рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає набуття компетентностей з розроблення і впровадження методології та методики дослідницької роботи, створення нових системоутворюючих знань та/або прогресивних технологій, розв'язання важливої наукової або прикладної проблеми, яка має загальнонаціональне або світове значення¹.

По-друге, науковість є одним із базових принципів юриспруденції, як і будь-якої іншої соціально-необхідної діяльності. Без наукових досягнень і відкриттів, пропозицій та рекомендацій правова система не здатна належно реагувати на соціальні зміни. Тільки гармонійне поєднання юридичної науки і практики може забезпечити стійкий розвиток права, його інститутів, механізмів, і, відповідно, утвердження в суспільстві загальноновизнаних фундаментальних правових цінностей – справедливості (*Justice*), свободи (*Freedom*), людської гідності (*Human Dignity*), прав людини (*Human Rights*), верховенства права або правовладдя (*Rule of Law*).

По-третє, у результаті взаємодії юридичної науки і практики утворюється правова доктрина, яка визнається одним із джерел права. У розвинутих правових системах правова доктрина спрямовує процеси правотворчості і правозастосування, визначає зміст правових актів та рішень, дає усвідомлення шляхів вирішення конкретних юридичних справ, особливо за умов їхньої неоднозначності.

Отже, професійна діяльність успішного юриста, правника (*lawyer*) незалежно від етапу кар'єри завжди базується на пізнанні правового життя через навчання, дослідження нового і вже відомого, але в нових умовах, порівняння, осмислення правових концепцій і доктрин, використання науково обґрунтованих підходів, методів і засобів тощо.

Підготовка юристів: ЗВО, наукові юридичні школи.

Наразі в Україні освіту юриста (тобто за спеціальністю «право») можна отримати в багатьох ЗВО різного спрямування, серед них:

– *класичні університети* (Київський, Львівський, Чернівецький, Ужгородський національні університети, Національний уні-

¹ Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII.

верситет «Киево-Могилянська академія», Національний університет «Острозька академія», Український католицький університет);

– *профільні юридичні університети* (Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого, Національний університет «Одеська юридична академія», Академія адвокатури України, Київський університет права Національної академії наук України);

– *правоохоронні ЗВО* (Національна академія внутрішніх справ, Львівський, Харківський, Одеський, Донецький, Дніпропетровський, Луганський державні університети внутрішніх справ, Національна академія Служби безпеки України, Академія Державної пенітенціарної служби, Університет Державної фіскальної служби, Національна академія Державної прикордонної служби України та ін.);

– *інші ЗВО неюридичного профілю* (Національний університет «Львівська політехніка», Київський національний торговельно-економічний університет, Київський національний економічний університет, Національний університет «Одеська морська академія», Київський політехнічний інститут, Національний педагогічний університет, Національний авіаційний університет тощо).

Зрозуміло, що кожен ЗВО, який готує майбутніх юристів, може мати свою специфіку. Це виявляється у спеціалізаціях, особливостях освітніх програм, методик і форм навчання, організації практик тощо. Однак у будь-якому разі комплекс знань і досвіду, що передається в процесі навчання, ґрунтується передусім на здобутках відповідних наукових юридичних шкіл, представниками або прихильниками яких є викладачі, науковці того чи того ЗВО. Саме вони спрямовують освітній процес, визначаючи зміст навчальних дисциплін, розробляючи методики, створюючи навчальну літературу.

Наукові юридичні (правничі) школи – це усталені колективи, співдружності учених-юристів, об'єднаних спільними науковими інтересами, поглядами на розв'язання наукових юридичних проблем, визнаними результатами наукової діяльності.

Сьогодні в Україні сформовано низку визнаних правничою спільнотою наукових юридичних шкіл. Такі школи розвиваються, як правило, на базі ЗВО та наукових установ, що формують науковий осередок у певному регіоні. Узагальнено виділяють київську, харківську, львівську, одеську наукові школи. Як у межах цих шкіл, так і безвідносно них можна розрізняти наукові школи за

галузевим або іншим предметним спрямуванням, наприклад, школи загальної теорії права, філософії права, цивільного права, кримінального права, права інтелектуальної власності та інші.

Одне з основних місць у забезпеченні розвитку вітчизняної юридичної науки та підготовки наукових кадрів належить *Інституту держави і права ім. В. М. Корецького* Національної академії наук України (НАН України). За більш ніж піввікову історію існування ця провідна юридична наукова установа своїми дослідженнями продукувала значний обсяг, фундаментальних для сучасної української науки знань та ідей.

Із отриманням Україною незалежності, з метою консолідації інтелектуального потенціалу та об'єднання зусиль учених-правників, викладачів юридичних навчальних закладів, суддів, адвокатів, прокурорів та інших представників юридичної професії у 1992 р. в Харкові було засновано *Національну академію правових наук України* (НАПрН України). У її складі функціонують науково-дослідні інститути:

- вивчення проблем злочинності;
- державного будівництва та місцевого самоврядування;
- приватного права та підприємництва;
- інформатики і права;
- інтелектуальної власності;
- правового забезпечення інноваційного розвитку;
- фінансового права.

Сьогодні Національна академія правових наук України є головним координатором вітчизняного наукового юридичного життя.

Поняття і структура юридичної науки

Юридична (правова) наука, правознавство, юриспруденція (*Law science, Jurisprudence*) – утворена людиною динамічна система знань про правову дійсність. Її виявом є наукова діяльність, спрямована на вивчення права як цінності, як явища людської цивілізації в історичному, теоретичному та прикладному аспектах, а також правових форм організації суспільства та його інститутів, балансу прав окремих людей та суспільних і державних інтересів тощо.

У загальній системі наук юридична наука належить до сфери гуманітарних наук.

Юридична наука – це діяльність!

Розглядаючи юридичну науку як своєрідний вид діяльності, варто виділити певні структурні елементи, які її пояснюють, а саме:

- *суб'єкти* – дослідники, учені-юристи, наукові юридичні установи, творчі колективи правників;
- *об'єкти* – правова дійсність, її окремі сфери, царини, фрагменти;
- *цілі* – пізнання правової картини світу, відображення її в певних формах правових знань;
- *функції* – описання, пояснення, прогнозування;
- *засоби* – юридична мова, понятійний юридичний апарат, інструменти наукової комунікації, форми представлення й оприлюднення наукових результатів тощо;
- *методи* – способи, прийоми, операції юридичної науково-дослідної діяльності;
- *форми* – теоретизування, експериментування, дослідження, конструювання тощо;
- *результати* – сукупність правових наукових знань¹.

Для чого існує юридична наука?

Призначення юридичної науки, її практична цінність, а також місце серед інших гуманітарних наук, у правовій системі, загалом в суспільному житті найбільш повно розкриваються через *функції юридичної науки*.

Юридична наука здійснює загальнонаукові функції, як і будь-яка інша наука, та спеціально-юридичні функції, що притаманні лише юриспруденції.

До *загальнонаукових функцій* юриспруденції належать:

- *пізнавальна* – теоретичне відображення права на рівні найбільш впливових тенденцій його виникнення, розвитку та функціонування; формування загальних уявлень про окремі інститути права, зокрема про державу як особливий правовий інститут; констатація сучасного стану правової дійсності в цілому та окремих її елементів;
- *інтерпретаційна* – пояснення природи та сутності правових явищ, висвітлення їхніх глибинних взаємозв'язків, структурної організації, соціального призначення тощо;
- *прогностична* – визначення перспектив розвитку правових систем шляхом висунення гіпотез, здійснення прогнозів, аналізу їхніх альтернативних варіантів;

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. Київ: Знання, 2005. С. 57.

- *евристична* – виявлення нових, раніше не відомих властивостей правових явищ;

- *комунікативна* – забезпечення взаємодії юридичних наук, підтримання оптимальних темпів приросту та вдосконалення юридичних знань, використання юридичними науками неюридичних наукових досягнень;

- *прикладна* – сприяння вирішенню практичних завдань правового життя суспільства, що реалізується через розроблення проєктів нормативно-правових актів, концепцій реформування правових інститутів, аналіз та узагальнення юридичної практики;

- *ідеологічна* – вплив юридичних наук за допомогою власних ціннісних інструментів – правових ідей, принципів, теорій на процеси формування суспільної ідеології;

- *виховна* – здійснення правової освіти, правового виховання різних верств населення, формування в суспільстві певних правових орієнтацій, установок правомірної поведінки, навичок правового спілкування на засадах гуманізму, справедливості, взаємної поваги тощо.

Спеціально-юридичні функції відображають особливості призначення юридичних наук у контексті дослідження права як особливого соціального явища, що має власну природу й тенденції розвитку, зокрема:

- *правоорієнтуюча* – визначення юриспруденцією правових цінностей, орієнтирів, ідей та принципів, шляхів удосконалення правового регулювання, створення надійних правозахисних механізмів тощо;

- *інструментальна* – дія юридичної науки як засобу наукового супроводження правової практики; наприклад, дослідження вченими-юристами певних проблем практичного характеру, надання відповідних рекомендацій, розроблення нових механізмів правової практики тощо;

- *критично-експертна* – критичне осмислення юридичною наукою стану законодавства, діяльності держави та інших соціальних і правових інститутів на предмет їхньої відповідності загальноприйнятим правовим та демократичним цінностям (справедливості, рівності, верховенству права тощо)¹.

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. Київ: Знання, 2005. С. 58-59.

Система юридичних наук – як досягнути?

Для юридичної науки як певної системи характерні цілісність, взаємозв'язок і розгалуженість, тобто наявність певних відносно самостійних наукових напрямів. Систему юриспруденції утворюють різноманітні юридичні науки, серед яких прийнято виділяти такі групи:

➤ *юридичні науки теоретичного й історичного профілю* (загальна теорія права, філософія права, соціологія права, юридична компаративістика, історія права і держави тощо);

➤ *галузеві юридичні науки* (наука конституційного права, наука цивільного права, наука кримінального права тощо);

➤ *спеціальні та прикладні юридичні науки* (криміналістика, кримінологія, наука про оперативно-розшукову діяльність, права статистика та ін.).

Прикладом іншого розподілу юридичних наукових дисциплін є *перелік предметних напрямів досліджень (наукових спеціальностей)*, за якими провадиться підготовка науково-педагогічних кадрів та захищаються дисертації на здобуття наукових ступенів доктора філософії (*Doctor of Philosophy in law, Ph.D.*) і доктора наук (*Doctor of Laws, LL.D.*) у галузі права. Раніше ці наукові ступені називалися кандидат юридичних наук і доктор юридичних наук.

Перелік напрямів наукових досліджень у межах спеціальності 081 «Право» затверджений Міністерством освіти і науки України:

▪ *теорія та філософія права; порівняльне правознавство; історія права та держави;*

▪ *конституційне право; муніципальне право;*

▪ *цивільне право та цивільний процес, сімейне право; міжнародно-правовий напрям у сфері приватного права;*

▪ *господарське право; господарське процесуальне право;*

▪ *трудове право; право соціального забезпечення;*

▪ *земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право;*

▪ *адміністративне право і процес; фінансове право;*

▪ *кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;*

▪ *кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність*

▪ *судоустрій; прокуратура та адвокатура;*

▪ *міжнародно-правовий напрям;*

▪ *інформаційне право; право інтелектуальної власності;*

▪ *право національної безпеки; військове право.*

Змістове наповнення кожного напрямку визначається його описом¹.

Слід зазначити, що сучасне людство живе в епоху стрімкого інформаційного розвитку, що не може не позначитися на правових способах і формах його організації і, відповідно, на юридичній науці. У цьому контексті досить важливим є офіційне виокремлення в Україні такого предметного напрямку наукових досліджень, як «інформаційне право; право інтелектуальної власності».

Інший бік юридичного знання, украй важливий в умовах глобалізації світу та інтеграції України в європейський правовий простір, відображає структура юридичної науки за критерієм співвідношення «внутрішнє – зовнішнє – загальне»:

- юридичні дисципліни національного права (історія права і держави України, науки конституційного права України, кримінального права України тощо);
- юридичні дисципліни іноземного права (історія права і держави зарубіжних країн, науки конституційного права зарубіжних країн, адміністративного права зарубіжних країн і т. ін.);
- юридичні дисципліни порівняльного права (порівняльне конституційне право, порівняльне трудове право тощо);
- юридичні дисципліни міжнародного права, а також права політико-правових міждержавних утворень (міжнародне приватне право, міжнародне публічне право, право Європейського Союзу, право Ради Європи).

Отже, юридична наука багатогранна й динамічна. Для неї характерні як утворення нових окремих напрямів, так і концентрація навколо актуальних суспільних проблем, що відбувається завдяки інтеграції різних наукових юридичних дисциплін, формуванню міждисциплінарних комплексів, використанню досягнень юридичної практики та здобутків (знань) інших галузей наук.

Інструментарій юридичної науки

Інструментарій юридичної науки становлять усі ті форми, методи, засоби, які використовуються в науковій діяльності для здобування, створення, представлення, сприйняття наукових юридичних знань, а також їхнього поширення, обміну ними.

¹ Див. додаток 3. Примірний перелік та опис предметних напрямів досліджень в межах спеціальності 081 «Право».

Інструментарій юриспруденції, як і сама юридична наука, є достатньо гнучким, адаптивним та динамічним. Спектр використовуваних засобів, підбір їхніх комбінацій та систем дають юристу змогу вирішувати різноманітні наукові завдання філософського, теоретичного, практичного, прикладного характерів.

1. Форми організації наукових юридичних знань.

Уявлення – відображення явищ правової дійсності у вигляді наочно-образного знання, що ґрунтується на досвіді, одержаній інформації, відомих фактах (суспільно-правова думка, оцінювання населенням стану законності та правопорядку, ефективності державного управління тощо).

Ідея – форма розумового осягнення явищ правової дійсності, яка включає усвідомлення мети і перспектив подальшого її пізнання і практичного перетворення (наприклад, до сучасних правових ідей належать ідеї непорушності природних прав людини, визнання людини та її прав найбільшою соціальною цінністю, розбудови правової державності тощо).

Принцип – вихідне положення будь-якого вчення, теорії, науки або внутрішнє переконання людини щодо тих або тих питань (принципи рівності суб'єктів права перед законом, пріоритету загальнолюдських цінностей, верховенства громадянського суспільства над державою, взаємної відповідальності держави і громадянина).

Ідеологія – система правових поглядів та ідей, у яких усвідомлюються та оцінюються питання правового регулювання суспільних відносин, правового вирішення соціальних проблеми та конфліктів, а також містяться цілі (програми) розвитку правових форм соціальної діяльності (соціально-демократична, національно-демократична, християнсько-демократична ідеології державності або ідеології позитивізму чи соціальної юриспруденції).

Концепція – певний спосіб розуміння, тлумачення, інтерпретації будь-якого явища, процесу, головна думка щодо них, сукупність ідей їхнього системного висвітлення (наприклад, концепції судової, адміністративної реформ в Україні, концепція розвитку інформаційного суспільства або наукові концепції правової держави, соціальної держави).

Доктрина – систематизована сукупність знань, концепцій, ідей, принципів які мають керівне значення (доктрини прав людини, верховенства права, міжнародного права тощо).

Вчення – персоніфікована сукупність правових наукових знань щодо правової дійсності, система поглядів видатних учених (вчення Г. В. Ф. Гегеля про державу та право чи політико-правові вчення Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є та ін.).

Теорія – найбільш розвинута форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення щодо закономірностей та суттєвих зв'язків певної сфери правової дійсності (загальна теорія права, теорії кримінального чи цивільного права, теорія правовідносин, теорія злочинності).

2. Методи юридичної науки.

Метод – це спосіб відображення і відтворення в мисленні досліджуваного предмета. Застосування науково обґрунтованих методів є важливою умовою здобуття нових істинних наукових знань. Тому в процесі наукового дослідження одним із найважливіших завдань є формування його правильної методологічної основи.

Методологію юридичної науки можна визначити як систему принципів і способів організації, побудови і здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності в царині дослідження правової дійсності, а також вчення про цю систему.

У сучасному розумінні методологія юриспруденції – це більше ніж суто сукупність використовуваних методів дослідження. Вона становить той необхідний базис, що забезпечує ефективність і раціональність наукового юридичного дослідження, об'єктивність й обґрунтованість його результатів. Тому методологію юридичної науки розглядають як певну багаторівневу ієрархічну структуру, у якій виділяються:

- *світоглядні основи* – цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ, роль у ньому людини, а також похідних від них переконань, ідеалів, принципів, ціннісних орієнтацій пізнавальної і практичної діяльності людей, їхньої життєдіяльності в цілому (наприклад для світогляду початку ХХІ ст. характерні плюралізм ідей та принципів, інтеграція країн та забезпечення світового порядку, інформатизація всіх сфер суспільного життя);

- *тип правового мислення* – «ансамбль», сукупність взаємозалежних і взаємозумовлених наукових ідей, принципів, форм відображення і пізнання дійсності, її істотних зв'язків і відношень, напрямів розвитку (природно-правовий, соціологічний, позитивістський, інтегративний типи праворозуміння);

- *методологічні підходи* – комплекси взаємозалежних наукових методів, об'єднані навколо одного або кількох домінуючих методів (історичний, системний, функціональний, діяльнісний, порівняльний, герменевтичний, кібернетичний підходи тощо);

- *методи* – у найзагальнішому значенні – це способи досягнення мети, сукупність принципів, правил, прийомів, способів і засобів наукових досліджень, серед яких виділяють:

- загальні методи пізнання (аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, індукція, дедукція, аналогія, моделювання);

- філософські методи (діалектика, метафізика);

- загальнонаукові методи (порівняльний, системний, структурний, синергетичний, інституціональний, функціональний та ін.);

- конкретно-наукові методи (спеціально-юридичний, теоретико-юридичний тощо);

- спеціальні методи (наприклад, у криміналістиці – техніко-криміналістичні й структурно-криміналістичні групи методів; у юридичній психології – психологічні методи вивчення особистості, методи впливу на неї, методи перевірки психічних якостей особистості тощо);

- *процедури* – це системи конкретизованих, формалізованих принципів наукового дослідження, сукупність дослідницьких методик, техніки і методів збирання й опрацювання даних.

3. Наукові юридичні закони.

Наукові юридичні закони – це істотні зв'язки, відношення елементів правової дійсності, що є загальними, необхідними, прогнозованими та повторюються за певних умов. Наукові юридичні закони виражають насамперед зв'язки правових форм соціальної діяльності або стійку взаємодію суб'єктів права, що розкриває сутність правових явищ і процесів.

Наприклад, однотипні правові діяння різних людей неоднакові і характеризуються певною випадковістю. Але їхнє вивчення й узагальнення дають можливість виведення певної усередненої моделі поведінки, яка і виступає як форма прояву суспільного (соціального) закону.

4. Юридичні постулати й аксіоми.

Постулати й аксіоми – це вихідні, незалежні, несуперечні й повні твердження, що сприймаються як очевидні істини. За їхньою допомогою відповідно до прийнятих правил, виводяться і доводяться інші положення правових теорій.

Більшість юридичних аксіом і постулатів відома ще з часів античності, і протягом століть свідомість людини звикала до їхнього повторення. Наприклад:

- право є мистецтвом добра і справедливості;
- люди народжуються вільними і рівними в правах;
- життя і здоров'я людини – вища правова цінність;
- народ – джерело влади;
- незнання закону не звільняє від відповідальності;
- закон зворотної сили не має;
- за те саме правопорушення не можна відповідати двічі;
- усякий сумнів тлумачиться на користь обвинувачуваного;
- ніхто не може бути суддею у власній справі;
- ніхто не зобов'язаний свідчити проти себе і своїх близьких.

5. Наукові проблеми.

Наукові проблеми виникають перед ученим у процесі дослідження. Тільки учений, усвідомлюючи дійсність, осмислюючи її певним чином на тому чи тому рівні, формулює проблеми, специфічні для наукового пізнання. Цей процес відбувається в цілком визначеній конкретно історичній ситуації, тому наукова юридична проблема завжди зумовлюється реальністю і виникає тоді, коли з'являються необхідні для цього умови. Наукова проблема як суб'єктивне уявлення об'єктивної дійсності є видом знання, яке виявляє і межі незнання. У цьому сенсі наукова проблема є «знанням про незнання».

При цьому при правильній постановці та формулюванні наукової проблеми в ній окреслюється й сфера можливих наукових відповідей, варіантів потенційного вирішення проблеми, тобто знань, які необхідно отримати в науковій діяльності.

6. Наукові гіпотези.

У юриспруденції гіпотезою називають наукове припущення про наявність певного типу зв'язку між досліджуваними правовими явищами, визначеної регулярності, закономірності якихось подій тощо. З точки зору логіки наукового дослідження гіпотеза – це прийом пізнавальної діяльності, форма мислення, що являє собою висунення ймовірного положення або твердження, яке тимчасово вважається істинним, доки ця істина не встановлена.

Гіпотеза є найважливішою формою розвитку наукового знання, саме гіпотези закладають основи майбутніх теорій.

7. Юридичні поняття та категорії.

Поняття та категорії, якими оперує правознавство, є логічним вираженням знань про його предмет.

Правові наукові поняття – це глибокі уявлення, що відтворюють у мисленні об’єктивну сутність реальних процесів правової дійсності та зв’язків, які в ній існують, і виражають специфічні правові якості таких процесів і явищ.

Правові категорії – максимально узагальнені, фундаментальні абстрактні поняття теорії правознавства.

Понятійний апарат правознавства є засобом організації наявних знань. Він виконує не тільки логічну, пізнавальну, а й світоглядну функції, тому що дає можливість мислити правильно при вирішенні правових проблем. При цьому юридичні поняття й категорії взаємозалежні і становлять наукову систему юридичних знань (теорію, концепцію).

8. Наукові факти.

У науці об’єкт дослідження представляється як сукупність наукових фактів або наукових описів фрагментів, складових об’єкта дослідження. Науковий факт – це реальність, відображена в науковому висловлюванні. Взагалі будь-що стає науковим фактом лише тоді, коли його зафіксовано в той або той прийнятий у певній науці спосіб (протокольний запис у вигляді висловлювань або формул, фотографій, звукових та відеозаписів тощо).

Під *науковим юридичним фактом* розуміють певну форму знання, більш-менш логічно оброблений факт, тобто той бік або частину правової дійсності, що перетворилися в об’єкт юридичного дослідження й осмислені, уточнені, описані суб’єктом пізнання за допомогою відповідних засобів юридичної науки¹.

Проблеми формування та використання основного інструментарію юридичної науки вивчаються майбутніми правниками зазвичай у межах магістерських програм підготовки за допомогою таких навчальних дисциплін, як «Філософія права», «Методологія права», «Методологія наукових досліджень».

Наукова діяльність майбутніх правників під час навчання

Як вже зазначалося, наукова складова завжди присутня і в юридичній освіті, і в безпосередній правничій діяльності. Юридичні наукові дослідження є невід’ємною частиною високопрофесійної роботи викладачів юридичних дисциплін та ЗВО в цілому, а також фахової підготовки майбутніх правників.

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. Київ: Знання, 2005. С. 56-111.

З огляду на це освітні програми за спеціальністю «право» мають бути орієнтовані на якомога швидше залучення студентів до наукових юридичних досліджень, зокрема шляхом:

- інтеграції навчання і наукових досліджень;
 - гарантування свободи наукового пошуку та якості наукових досліджень;
 - організованості наукової роботи студентів.
- Засадничими в цій діяльності мають бути принципи:
- поваги до дослідницької свободи;
 - академічної доброчесності (протидії плагіату і фальсифікації результатів дослідження);
 - відкритості наукових досліджень та заохочення наукових обговорень;
 - дотримання етичних стандартів наукових дебатів;
 - публічності результатів наукових досліджень.

Що дає наукова діяльність студенту-правнику?

У компетентнісному вимірі поєднання навчальної та цілеспрямованої дослідницької діяльності має забезпечити майбутнім правникам набуття комплексу ознак «юриста-професіонала високого гатунку», серед яких:

- ✓ здатність вчитися і мотивувати себе до постійного навчання;
- ✓ уміння планувати, організовувати і контролювати свою діяльність;
- ✓ навички збирання й аналізу різної (правової та іншої) інформації;
- ✓ здатність до абстрактного, логічного та критичного мислення;
- ✓ спрямованість на творче мислення і генерування нових ідей;
- ✓ уміння професійно формулювати та висловлювати свою позицію, належним чином її обґрунтовувати як в усному, так і письмовому (документальному) вигляді;
- ✓ здатність працювати як самостійно, так і в команді колег за фахом, а також із залученням експертів з інших галузей знань;
- ✓ здатність приймати неупереджені і мотивовані рішення в професійній сфері;
- ✓ прагнення до утвердження академічної доброчесності.

Із метою створення справжньої наукової атмосфери в студентському житті в межах наукової роботи юридичних кафедр, інститутів (факультетів) створюються і функціонують наукові гуртки, дослідницькі лабораторії, студентські правничі клініки; прово-

дяться конференції, наукові семінари, відкриті лекції провідних фахівців; організуються заходи змагального характеру – юридичні олімпіади, брейн-ринги тощо.

Таким чином, специфіка вищої юридичної освіти вимагає продуманої організації передусім ініціативної самостійної роботи студентів, яка б забезпечувала успішне оволодіння не тільки матеріалом навчальних дисциплін, а й дослідницькими, творчими навичками та здатністю мислити креативно.

Творчі письмові роботи під час навчання.

З огляду на викладене особливо важливе значення має такий вид самостійної діяльності студентів, як виконання індивідуальних творчих письмових робіт у процесі навчання. Саме в них утілюється обов'язковий компонент наукової діяльності під час навчання.

Згідно з навчальними планами студенти можуть виконувати:

- 1) курсові та контрольні роботи (протягом усього періоду навчання);
- 2) бакалаврські та магістерські роботи (на випускних курсах бакалаврату і магістратури).

Особливістю таких письмових робіт є те, що в процесі їхньої підготовки та захисту мають досягатися як науково-дослідні й навчальні цілі, так і вирішення фахових завдань.

Виконуючи письмові роботи, студенти із застосуванням сучасних наукових методів юриспруденції самостійно досліджують певні проблеми, вивчають нормативні та правозастосовні документи, набувають навичок їхнього правильного розуміння й тлумачення, вчать аналізувати наукову й навчальну юридичну літературу, критично оцінювати її, полемізувати з авторами статей, висловлювати власні думки, аргументувати й обстоювати власні думки, робити належні наукові, теоретичні і практичні висновки.

Письмові роботи можуть мати реферативний або дослідницький характер:

реферативні – спрямовані переважно на вивчення основних юридичних джерел (нормативних, наукових, навчальних) та виявляються передусім у їхньому аналізі, описі змісту, узагальненні та формулюванні на підставі цього власних висновків;

дослідницькі – передбачають використання широкого спектру юридичних і не тільки джерел, включаючи узагальнення юридичної практики, а також власних спостережень, досліджень емпіричних фактів, результатів експериментів, висування власних гіпотез тощо.

Магістерські, бакалаврські роботи – які вони?

Серед основних вимог до найбільш складних робіт випускового рівня (бакалаврських, магістерських) варто зазначити:

– визначення актуальності тематики, відповідності її сучасному стану юридичної науки, правової системи та перспективам їхнього розвитку, а також практичним завданням фахової підготовки юристів;

– вивчення та конструктивний критичний аналіз відповідних нормативних джерел, матеріалів юридичної практики, монографічної і періодичної літератури;

– дослідження та висвітлення історичних аспектів, сучасного стану, перспектив розвитку досліджуваної проблеми;

– використання власного досвіду;

– чітке визначення мети, повна й обґрунтована характеристика предмета, методів дослідження;

– обґрунтування результатів роботи, наявність у них елементів наукової новизни;

– надання висновків та практичних рекомендацій.

Безпосереднє керівництво підготовкою письмових робіт здійснюють наукові керівники з числа науково-педагогічного складу відповідних кафедр. Також, за необхідності, як консультанти можуть залучатися провідні фахівці різних навчальних, наукових юридичних установ, практикуючі юристи.

До основних заходів із підготовки, виконання та захисту письмової роботи належать такі:

1) вибір теми дослідження, наукового керівника, їхнє затвердження та конкретизація дослідницького завдання;

2) підготовка організаційного плану виконання роботи, його узгодження і схвалення науковим керівником;

3) підготовка та узгодження розширеного плану-конспекту письмової роботи;

4) підготовка попереднього варіанта роботи для перевірки науковим керівником;

5) усунення зауважень, реалізація рекомендацій наукового керівника, подання роботи на повторну перевірку науковим керівником;

6) чистове оформлення роботи, направлення її рецензенту для рецензування;

7) доопрацювання роботи з урахуванням рекомендацій рецензента і наукового керівника, подання її науковому керівникові для підготовки відгуку;

8) подання роботи для розгляду кафедрою на предмет допуску до захисту (може бути передбачена додаткова процедура передзахисту);

9) усунення зауважень висловлених кафедрою, підготовка до захисту;

10) захист перед Атестаційною комісією.

Слід зазначити, що сучасні технології дозволяють студентам максимально творчо підходити до процесів представлення власних наукових здобутків, використовувати засоби наочності і візуалізації, зокрема мультимедійні проектори, презентації, аудіо та відеоматеріали тощо.

Запитання для самоконтролю та роздумів

Які наукові завдання виникають перед студентом-правником під час навчання?

Що таке наукова юридична школа?

Які установи здійснюють наукову юридичну діяльність?

Що становить систему юридичної науки?

Яких форм набувають наукові юридичні знання?

Яке значення має методологія юридичної науки?

Які є методи юридичної науки?

Які наукові роботи готує кожен студент?

Як краще студенту реалізуватися як досліднику правових явищ?

Розділ VI

Юридична професія у сфері міжнародного права

*Загальні положення підготовки правників
у сфері міжнародного права в Україні*
Основні вимоги, що висуваються до юристів-міжнародників
Сфера реалізації компетентностей правників
у сфері міжнародного права

Загальні положення підготовки правників у сфері міжнародного права в Україні

За даними Єдиного державного реєстру Міжнародних організацій, членом яких є Україна¹, наша держава бере участь у діяльності 80 міжнародних організацій універсального та регіонального характерів. Серед найважливіших напрямів міжнародного співробітництва України з країнами світу є підтримання міжнародного миру та безпеки, зміцнення верховенства права у міжнародних відносинах, розвиток співробітництва у вирішенні проблем соціально-економічного та гуманітарного характерів, забезпечення прав людини. Дотримання Україною своїх міжнародно-правових зобов'язань вимагає належного, послідовного і чіткого виконання низки надважливих завдань у цьому напрямі. Значною в цій сфері є роль юристів, які спеціалізуються на діяльності у сфері міжнародного права. Слід визнати, що вплив юристів-міжнародних також стає дедалі вагомим з урахуванням тих викликів, які стоять сьогодні перед Україною, пов'язаних із окупацією Криму та деяких територій Донецької і Луганської областей.

Юридична освіта та міжнародне право: основні положення.

Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266, якою затверджено перелік галузей та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, встановлено, що однією з таких основних предметних областей освіти і науки є галузь знань «Міжнародні відносини» під шифром 29, яка у свою чергу включає групу споріднених спеціальностей – «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»

¹ Єдиний державний реєстр Міжнародних організацій, членом яких є Україна. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/io-register>

(код 291), «Міжнародні економічні відносини» (код 292), «Міжнародне право» (код 293). Варто зауважити, що в названій Постанові до внесення змін до неї в 2017 р. спеціальність під шифром 082 «Міжнародне право» була в межах галузі під шифром 08 «Право». Отже, можна констатувати, що згідно з чинним законодавством України підготовка спеціалістів у галузі міжнародного права здійснюється в межах галузі «Міжнародні відносини», а до 2015 р. – здійснювалась у межах галузі «Право».

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про вищу освіту» підготовка фахівців з вищою освітою в Україні здійснюється за відповідними освітніми чи науковими програмами на таких рівнях вищої освіти: початковий (короткий цикл); перший (бакалаврський); другий (магістерський); третій (освітньо-науковий/освітньо-творчий); науковий. Тому, розкриваючи питання про вищу освіту у сфері міжнародного права, варто зазначити й про основні положення підготовки здобувачів на освітньо-науковому та науковому рівнях. Відповідно до винесеного на громадське обговорення Проекту паспорта спеціальності 081 «Право», за якою здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти ступенів доктора філософії та доктора наук, міжнародне право є невід’ємним елементом юридичної спеціальності у процесі підготовки здобувачів вищої освіти ступенів доктора філософії та доктора наук. Паспорт спеціальності – це спеціальний документ, який затверджується органом держави, котрий здійснює регулювання у сфері науки й освіти, і містить зведений перелік та стандартизований опис тих галузей науки та спеціальностей, за якими відбувається підготовка здобувачів вищої освіти в державі. Наразі відповідно до наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 14 вересня 2011 р. № 1057 (із змінами, внесеними згідно з наказом № 1462 від 21 грудня 2012 р.) спеціальність 12.00.11 є складовою галузі юридичних наук у переліку спеціальностей, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук (доктора філософії) і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань. У затвердженому постановою президії Вищої атестаційної комісії України № 45-06/7 від 08 жовтня 2008 р. паспорті спеціальності 12.00.11 – міжнародне право вказується, що дослідження в межах цієї спеціальності стосуються теоретичних і практичних проблем природи та структури міжнародного права, що функціонує в міжнародній системі, еволюціонує під впливом глобалізації міжнародних відносин. У паспорті спе-

ціальності зауважується, що міжнародне право може бути універсальним (загальним) і регіональним.

Варто відзначити також те, що є й інші спеціальності поза межами юридичних наук, які не менш дотичні до знань з міжнародних відносин, які досить важливі для наукових розробок. Так, під шифром 08.00.02 наукові ступені присуджуються за спеціальністю «Світове господарство і міжнародні економічні відносини», під шифром 21.08.00 – «Міжнародна безпека», а під шифром 21.08.01 – «Іноземні держави та їхні потенціали».

Нарешті слід також звернути увагу на те, що в чинному в Україні Класифікаторі професій ДК 003:2010 у підрозділі «Професіонали в галузі правознавства, прокурорського нагляду, правосуддя та правоохоронної діяльності» під кодом 2421.2 визначена професія «юрист-міжнародник». Національний класифікатор професій – це документ, затверджений центральним органом виконавчої гілки влади (наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики № 327 від 28 липня 2010 р. (Державний комітет ліквідовано, його функції покладені на державне підприємство «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості»)), у якому міститься класифікація наявних у державі професій, призначений для застосування центральними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, Федерацією роботодавців України, усіма суб'єктами господарювання під час запису про роботу в трудовій книжці працівників. Цей класифікатор забезпечує інформаційну підтримку щодо вирішення таких завдань, як:

- розрахунки чисельності працівників, облік складу й розподіл кадрів за професійними угрупованнями різних рівнів класифікації, планування додаткової потреби в кадрах тощо;

- систематизація статистичних даних з праці за професійними ознаками;

- аналіз та підготовка до публікації статистичних даних, а також розроблення відповідних прогнозів стосовно зайнятості, доходів, охорони праці, освіти, перепідготовки кадрів, що вивільняються, тощо;

- підготовка статистичних даних для періодичних оглядів із статистики праці, що розробляються Міжнародною організацією праці (МОП);

- вирішення питань контролю та аналізу міжнародної міграції, міжнародного набору та працевлаштування громадян.

За основу розроблення українського класифікатора було прийнято Міжнародну стандартну класифікацію професій (ISCO 88: International Standard Classification of Occupations/ILO, Geneva), яку Міжнародна конференція статистики праці Міжнародного бюро праці рекомендувала для переведення національних даних у систему, що полегшує міжнародний обмін професійною інформацією.

Підготовка спеціалістів у сфері міжнародного права, міжнародних відносин в Україні з моменту отримання нею незалежності була спрямована насамперед на підготовку юристів для Міністерства закордонних справ (МЗС України), а точніше дипломатичних та консульських працівників. Найбільші в Україні центри із навчання здобувачів міжнародно-правової освіти були створені (або реформовані) у 1990-ті рр. Так, міжнародно-правовий факультет Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого було створено 1 грудня 1998 р. під назвою «факультет підготовки юристів для Міністерства закордонних справ України». На факультеті і нині готують фахівців за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» для роботи в підрозділах МЗС України. Утворений у травні 1988 р. факультет міжнародних відносин і міжнародного права Київського університету імені Тараса Шевченка, а нині Інститут міжнародних відносин, указом Президента України від 30 травня 1995 р. був визначений головним навчально-методичним центром з підготовки фахівців для роботи у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики нашої держави.

За даними Довідника вищих навчальних закладів на порталі Osvita.net станом на 2018 р. освітні послуги за напрямом (у галузі знань) «Міжнародні відносини» надають 124 заклади вищої освіти різних форм власності; у межах цього напрямку в Україні готують фахівців за спеціальністю «Міжнародне право» 27 закладів вищої освіти, за спеціальністю «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» – 91; за спеціальністю «Міжнародні економічні відносини» – 67.

Основні вимоги, що висуваються до юристів-міжнародників

Стандарт освітньої діяльності – це сукупність мінімальних вимог до кадрового, навчально-методичного, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення освітнього процесу закладу вищої освіти і наукової установи.

Які існують стандарти вищої освіти у сфері міжнародного права?

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про вищу освіту» для кожного рівня вищої освіти в межах кожної спеціальності з урахуванням необхідності створення умов для осіб з особливими освітніми потребами розробляються *стандарти освітньої діяльності*, які є обов'язковими до виконання всіма закладами вищої освіти незалежно від форми власності та підпорядкування, а також науковими установами, що забезпечують підготовку докторів філософії та докторів наук. Як відомо, стандарти вищої освіти означають такі вимоги до освітньої програми: 1) обсяг кредитів ЄКТС, необхідний для здобуття відповідного ступеня вищої освіти; 2) перелік компетентностей випускника; 3) нормативний зміст підготовки здобувачів вищої освіти, сформульований у термінах результатів навчання; 4) форми атестації здобувачів вищої освіти; 5) вимоги до наявності системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти; 6) вимоги професійних стандартів (у разі їхньої наявності). Саме заклад вищої освіти на підставі відповідної освітньої програми за кожною спеціальністю розробляє навчальний план, який визначає перелік та обсяг навчальних дисциплін у кредитах ЄКТС, послідовність вивчення дисциплін, форми проведення навчальних занять та їхній обсяг, графік навчального процесу, форми поточного і підсумкового контролів.

Наразі в Україні відсутні затверджені стандарти вищої освіти, зокрема за напрямом «Міжнародні відносини», експертним та науковим середовищем розробляються документи, які визначають зміст навчання для здобувачів вищої освіти за затвердженими державою галузями та спеціальностями. На офіційному сайті Міністерства освіти і науки України опубліковані для громадського обговорення лише проекти стандартів вищої освіти для деяких спеціальностей на різних рівнях вищої освіти. Так, у розробленому провідними українськими ученими в галузі міжнародного права стандарті для спеціальності 293 «Міжнародне право» для бакалаврського рівня вищої освіти йдеться про те, що у цьому випадку цілями навчання є підготовка висококваліфікованих фахівців, які мають поглиблені знання з міжнародного публічного, приватного та європейського права і належну кваліфікацію для юридичного аналізу міжнародних відносин та ефективної роботи в міжнародному оточенні на засадах оволодіння системою компетентностей. При цьому *об'єктом вивчення* є правові відносини, що виникають

у процесі здійснення зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також правові відносини з іноземним елементом між органами державної влади та місцевого самоврядування різних держав, фізичними та юридичними особами різних громадянств і юрисдикцій.

Компетентності юристів міжнародників: які вони?

Чинне законодавство України в галузі вищої освіти демонструє утвердження нового, компетентнісного підходу до підготовки випускників вищої освіти, що означає зміщення акцентів на формування у випускників конкретних компетентностей, тобто динамічної комбінації знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, які визначають здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти (ст. 1 Закону України «Про вищу освіту»). В узагальненому вигляді компетентності випускника бакалаврського рівня за спеціальністю «Міжнародне право» зводяться до здатності розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми, здійснювати юридичний аналіз питань правового характеру у сфері міжнародних відносин та відносин з іноземним елементом або у процесі навчання, що передбачає застосування відповідних механізмів міжнародно-правового регулювання і характеризується комплексністю та невизначеністю умов (*інтегральні компетентності*). При цьому випускники повинні мати такі здатності: абстрактно мислити; виявляти креативність; працювати як автономно, так і у команді; працювати в міжнародному контексті; діяти соціально відповідально та свідомо (*загальні компетентності*).

Фахові компетентності становлять такі здатності: розуміти природу, динаміку, принципи організації міжнародних відносин; захищати національні інтереси власної держави за допомогою міжнародно-правових інструментів; самостійно здійснювати наукові дослідження актуальних проблем міжнародного права; здійснювати юридичний аналіз та юридичну кваліфікацію явищ міжнародного життя на основі міжнародно-правових норм; надавати юридичні висновки й консультації з питань міжнародного права, національного права України та інших держав; визначати юридичні ризики тих або інших зовнішньополітичних або зовнішньоекономічних ініціатив, підбирати шляхи їхньої мінімізації;

вести дипломатичне та ділове листування, працювати з міжнародними документами (аналізувати їхній характер та юридичний статус, складати проекти й супровідну документацію українською й іноземними мовами); уміння дотримуватися основних норм дипломатичного та ділового етикету.

Кінцеві результати навчання бакалаврів міжнародного права формулюються, як й у випадках з іншими спеціальностями, у категоріях «знання», «уміння», «застосування знань», «комунікації» та «автономія і відповідальність». Знання, які отримують бакалаври міжнародного права, стосуються визначення сучасних досягнень міжнародного права (публічного та приватного), порівняльного законодавства, виявлення в подіях і фактах міжнародного життя тенденції та закономірності; демонстрації фундаментальних знань іноземної мови; визначення міжнародно-правової ситуації, міжнародно-правове оцінювання подій міжнародних відносин. При цьому бакалаври міжнародного права повинні вміти застосовувати одержані знання й уміння з міжнародних відносин, міжнародного права при вирішенні практичних завдань; збирати, обробляти й упорядковувати великий обсяг різномірної інформації про стан міжнародних відносин, зовнішньої політики України та інших країн, сортувати її за релевантністю поставленому завданню, виділяти суттєве; визначати політичні, дипломатичні, іміджеві, суспільні, економічні й інші ризики, пов'язані із заходами міжнародно-правового характеру, взаємодіяти з фахівцями відповідних галузей при підборі засобів мінімізації таких ризиків; формулювати концептуальні схеми вирішення міжнародно-правових і національно-правових проблем, аналізувати правові концепції на предмет логічної послідовності та практичної адекватності; використовувати історичні прецеденти, а також свої теоретичні знання з міжнародного права для захисту своєї точки зору та в інших професійних цілях; аналізувати зібрану й оброблену інформацію про стан міжнародних відносин, зовнішньої політики України та інших країн, складати аналітичні довідки, звіти й інші форми представлення результатів аналізу з правильним оформленням посилань на норми міжнародного та національного права; передбачати широкі загальносуспільні наслідки укладання міжнародного договору або вчинення іншої дії дипломатичного або міжнародно-правового характеру, ухвалення внутрішньодержавних нормативно-правових актів тощо; складати проекти міжнародного договору та пов'язаної документації (закону про ратифікацію, пояснювальних записок тощо) українською та іноземною

мовами, а також процесуальні документи для ведення справ у судових органах, тексти законопроектів, порівняльних таблиць, пояснювальних записок, іншої супровідної документації до законопроектів тощо; представляти інтереси клієнта в судах України та третейських судах, утворених за законодавством України, а також у міжнародному комерційному арбітражі та міжнародних судових установах; здійснювати діяльність у дипломатичній та інших суміжних до міжнародного співробітництва сферах; виконувати професійний усний та письмовий переклади з/на іноземну мову, зокрема з фахової тематики міжнародного співробітництва та права. У сфері комунікацій бакалаври міжнародного права повинні вміти вести формальну та неформальну ділову бесіду у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики; на високому професійному рівні брати участь у фахових дискусіях із міжнародно-правових і загальноюридичних питань; поважати опонентів і їхню точку зору; доносити до фахівців і нефаківців інформацію, ідеї, проблеми, рішення та власний досвід з актуальних питань міжнародного права; ефективно формувати комунікаційну стратегію. Досить важливими результатами навчання є наявність у випускників достатнього рівня автономії і відповідальності, що проявляється в: демонструванні здатності до подальшого навчання з високим рівнем автономності; вмінні оцінювати результати власної роботи і нести відповідальність за особистий професійний розвиток; самостійному прийнятті рішень, здатності бути лідером і нести відповідальність за стратегічний розвиток команди.

Загальні рекомендації щодо викладання міжнародних відносин для здобувачів вищої освіти в навчальних закладах Європи містяться в напрацюваннях проекту під назвою Проект «Гармонізація освітніх структур у Європі» (*Tuning Educational Structures in Europe*), який ініційовано університетами Європи.

Так, **для випускників бакалаврського рівня характерні такі компетентності:**

загальні – вміння спілкуватися рідною та іноземною мовами з використанням відповідної термінології у предметній сфері; здатність виявляти, використовувати, інтерпретувати джерела інформації, бути критичним при вивченні їх та прогнозувати подальші зміни на основі вивчення джерел; здатність працювати в багатокультурній команді та усвідомлювати чутливість до відмінностей у культурі, статі та етнічній належності; уміння складати звіти та пропозицій;

специфічні – усвідомлення історії та складності глобальної політики; знання сучасних глобальних сил, що формують світ;

знання про зв'язки залежностей та взаємозалежностей у світі; знання розвитку у світі з порівняльної точки зору; розуміння природи інтеграції в місцевому, регіональному та глобальному контекстах.

Компетентностями випускників магістерського рівня є:

загальні – здатність проводити предметні дослідження за допомогою відповідних методів та етичних принципів; усвідомлення й уміння використовувати різноманітні дисциплінарні методики інтегрованим шляхом; здатність організувати та аналізувати складні результати досліджень в узагальненій формі; здатність складати звіти та формулювати пропозиції;

специфічні – усвідомлення історії та складності глобальної політики; знання сучасних глобальних сил, що формують світ; знання про зв'язки залежностей та взаємозалежності у світі; знання розвитку у світі з порівняльної точки зору; розуміння природи інтеграції в місцевому, регіональному та глобальному контекстах.

Загальні компетентності для наукового рівня (який об'єднує освітньо-науковий та науковий) становлять здатності: бути творчим та винахідливим у теорії й на практиці; теоретизувати факти і дані, висувати концепції, ідеї та теорії; систематизувати й аналізувати складні результати досліджень в узагальненій формі; критично відображати власну систему цінностей; складати звіти та формулювати пропозиції.

Специфічні компетентності для наукового рівня є аналогічними до бакалаврського та магістерського рівнів, але із додавання специфічної для наукового рівня компетентності – усвідомлення актуальності міжнародних відносин стосовно інших навчальних дисциплін.

Сфера реалізації компетентностей правників у сфері міжнародного права

На сьогодні освіта у сфері міжнародного права, міжнародних відносин та міжнародної економіки є необхідною для осіб, котрі бажають працювати в окремих сферах державного управління, пов'язаних із міжнародним співробітництвом.

Де можливо реалізувати навички, знання та досвід у сфері міжнародного права?

Безумовно, однією із таких сфер є дипломатична служба та робота в Міністерстві закордонних справ України. Дипломатична служба – це державна служба особливого характеру, яка полягає

у професійній діяльності посадових осіб дипломатичної служби, пов'язаній з реалізацією зовнішньої політики України, захистом національних інтересів України у сфері міжнародних відносин, а також прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном (ст. 1 Закону України «Про дипломатичну службу»). Систему дипломатичних установ в Україні складають Міністерство закордонних справ, представництва Міністерства закордонних справ України на території України; закордонні дипломатичні установи України. Міністерство закордонних справ України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері зовнішніх зносин і координує діяльність державних органів у сфері зовнішніх зносин, здійснює свої повноваження безпосередньо та через інші органи дипломатичної служби.

Відповідно до Закону України «Про дипломатичну службу» вступ на дипломатичну службу здійснюється шляхом призначення громадянина України на посаду дипломатичної служби за результатами конкурсу, крім визначених цим законом випадків, коли призначення на дипломатичні посади здійснює Президент України. Вимогами до осіб, які претендують на вступ на дипломатичну службу, є вимоги до їхньої професійної компетентності, які складаються із загальних та спеціальних вимог. Загальні вимоги до професійної компетенції осіб, які вступають на дипломатичну службу, встановлені Законом України «Про державну службу». Спеціальними вимогами до осіб, які претендують на вступ на дипломатичну службу, є наявність вищої освіти зі ступенем не нижче магістра – для дипломатичних службовців; володіння відповідним рівнем професійної компетентності згідно з вимогами, визначеними Міністерством закордонних справ України; володіння іноземними мовами в обсязі, необхідному для виконання посадових обов'язків; стан здоров'я, який дозволяє бути направленим у довготермінове відрядження, підтверджений документом, виданим у встановленому законодавством порядку; відсутність обставин, що можуть перешкоджати виконанню посадових обов'язків під час роботи в системі органів дипломатичної служби.

Відповідно до ст. 22 Закону України «Про дипломатичну службу» посадові особи дипломатичної служби можуть бути направлені на роботу *до секретаріатів міжнародних організацій за квотою України*. Громадяни України, які обіймають посади в секретаріатах, органах міжнародних організацій та закордонних

юрисдикційних органах, членом або учасником яких є Україна, користуються привілеями та імунітетами відповідно до міжнародних договорів, що визначають обсяг таких привілеїв та імунітетів. Період роботи громадян України на посадах у секретаріатах, органах міжнародних організацій та закордонних юрисдикційних органах, членом або учасником яких є Україна, зараховується до стажу дипломатичної служби, а період роботи громадян України на посаді судді закордонного юрисдикційного органу, членом або учасником якого є Україна, зараховується також до стажу роботи на посаді судді.

Так, наразі визначним для України стало обрання її членом Ради ООН з прав людини – органу ООН у галузі прав людини, утвореного в 2005 р. Головною метою Ради ООН з прав людини є захист прав та основних свобод людини на справедливій і рівній основі, а також ефективна координація та інтеграція діяльності, що стосується прав людини, у системі ООН. До складу Ради ООН з прав людини входять 47 країн-членів, які обираються членами Генасамблеї ООН шляхом прямого таємного голосування за географічним розподілом. Члени Ради ООН з прав людини виконують свої повноваження протягом трьох років та не мають права на переобрання після двох поспіль термінів членства.

Дипломатичним службовцям відповідно до Конституції України та Закону України «Про дипломатичну службу» присвоюються спеціальні звання – дипломатичні ранги: Надзвичайний і Повноважний Посол; Надзвичайний і Повноважний Посланник першого класу; Надзвичайний і Повноважний Посланник другого класу; радник першого класу; радник другого класу; перший секретар; другий секретар; третій секретар; аташе.

Важливою складовою професійної кар'єри дипломатичних службовців є підвищення кваліфікації. В Україні посадовим особам дипломатичної служби створюються умови для підвищення рівня професійної компетентності шляхом професійного навчання, у тому числі вдосконалення знання іноземних мов, у відповідних закладах освіти в Україні та за кордоном. Професійне навчання проводиться постійно, у тому числі з метою підготовки посадових осіб дипломатичної служби до участі в ротатії. Забезпечення підвищення професійної компетентності посадових осіб дипломатичної служби здійснює заклад післядипломної освіти, що належить до сфери управління Міністерства закордонних справ України – Дипломатична академія імені Геннадія Удовенка

при Міністерстві закордонних справ України (ст. 39 Закону України «Про дипломатичну службу»). Відповідно до статуту Дипломатичної академії метою її діяльності є організація професійного навчання та забезпечення безперервного підвищення кваліфікації і рівня професійної компетентності працівників дипломатичної служби України, інших державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, які задіяні у сфері зовнішніх зносин та в міжнародній діяльності.

У зв'язку з активними процесами інтеграції України у простір Європейського Союзу у профільних міністерствах та центральних органах виконавчої влади функціонує низка напрямів, пов'язаних з імплементацією міжнародних договорів, супроводом міжнародних договорів тощо. Так, на Генерального директора *Директорату стратегічного планування та європейської інтеграції Міністерства юстиції України* покладено, зокрема, функції з організації: 1) роботи із забезпечення впровадження та звітування щодо виконання зобов'язань України у сферах компетенції Міністерства юстиції України відповідно до Угоди про асоціацію; 2) роботи щодо координації діяльності Міністерства юстиції України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, співробітництва з міжнародними організаціями – донорами та міжнародними фінансовими інституціями; 3) роботи з підготовки аналітичних та інформаційно-довідкових матеріалів, презентацій, доповідей і необхідних підсумкових документів з метою організації інформаційного супроводу керівництва Міністерства в заходах міжнародного характеру в Україні та за кордоном. Для виконання функцій необхідне володіння такими характеристиками: стратегічне бачення; впровадження змін; прийняття ефективних рішень; лідерство; комунікація та взаємодія; досягнення результатів; стресостійкість, аналітичні здібності; вербальне мислення; знання спеціального законодавства, що пов'язане із завданнями та змістом роботи державного службовця відповідно до посадової інструкції (положення про структурний підрозділ); знання інструментів стратегічного планування; знання механізму формування та реалізації державної політики; володіння іноземними мовами.

Робота в міжнародних організаціях – одна з найкращих можливостей реалізувати не тільки знання, отримані під час навчання, а й здобуті навички у сфері міжнародних відносин. Адже успішне виконання функціональних обов'язків при роботі в міжнародних

організаціях створює міцні підстави для просування на керівні посади міжнародних штаб-квартирах або секретаріатах. Працевлаштування в міжнародних організаціях характеризується тим, що здебільшого всі посади розподіляються за категоріями відповідно до функціональних критеріїв. У межах кожної категорії існують різні рівні, що відображають обсяг відповідальності та кваліфікаційні вимоги. Так, в Організації Об'єднаних Націй існують такі категорії, як професіонали та вищі категорії службовців (менеджери вищого рівня, які займаються аналітичною та адміністративною роботою на рівні центральних інституцій ООН), загальні службовці та профільні категорії (здебільшого здійснюють технічний супровід роботи ООН), національні менеджери, польова служба (робота в місцях з підтримання миру), вищі керівники (Генеральний секретар, Заступник Генерального секретаря тощо). Для професійних службовців та керівних посад частіше вимагаються академічні рівні (магістерський або науковий), але прийнятними є й нижчі освітні рівні в поєднанні із кваліфікаційним досвідом. Такими, до прикладу, є вимоги, що висуваються до кандидатів на посаду менеджера з гуманітарних питань, який, окрім цього, повинен знати спектр гуманітарної допомоги, надавати надзвичайну допомогу та розв'язувати пов'язані з нею гуманітарні питання, включаючи підходи та методи для вирішення складних проблем; мати концептуальний та стратегічний аналітичний потенціал і здатність аналізу та формулювання гуманітарного й захисного виміру питань, що потребують скоординованої відповіді ООН; мати високий рівень клієнтоорієнтованості та здатності до роботи в команді.

Не менш привабливою є робота в міжнародних неурядових організаціях. Так, Міжнародний комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ) є неупередженою, нейтральною та незалежною організацією, винятково гуманітарною місією якої є захист життя та гідності жертв збройних конфліктів та інших ситуацій насильства і надання їм допомоги. МКЧХ призначений для роботи в країнах, що постраждали від збройних конфліктів та інших насильницьких заходів. МКЧХ присутній у більш ніж 80 країнах та має близько 13 000 співробітників на місцях. Так, забезпечення роботи департаментів у представництвах покладається на відповідних менеджерів та асистентів, які повинні сприяти безперебійному функціонуванню департаментів, вирішувати загальні адміністративні завдання, виконувати логістичні завдання, збирати дані та форму-

вати звітність, підтримувати належну систему обліку у відділах. Для таких посад найчастіше затребувані особи, які мають освіту з економіки, права або аналогічної галузі навчання; бажаним є досвід у суміжній сфері діяльності; вільно володіти письмовими та розмовними англійською, українською та російською мовами; мати необхідний рівень комп'ютерної грамотності. При цьому особи повинні виявляти справжній інтерес до роботи в галузі гуманітарної допомоги, демонструвати гнучкість та ініціативність, впевненість й ентузіазм, сильне відчуття відповідальності; мати аналітичне та методичне мислення, хороші комунікативні навички і здатність до командної роботи.

Робота в міжнародних приватних юридичних компаніях є чудовою можливістю поглибити знання та реалізувати свої навички не тільки у сфері міжнародного публічного права, а й набутий досвід юридичної практики на національному рівні. Як правило, такі фірми мають розгалужену систему представництв у країнах світу. Так, наприклад, фірма Бейкер Маккензі (Baker McKenzie) є однією з найбільших світових юридичних фірм з більш ніж 6000 юристів, що працюють у 78 найбільших центрах у всьому світі (у тому числі в Україні), які займаються питаннями бізнес-права, корпоративного фінансування, такими як злиття, придбання, операції на ринках капіталу, інвестиції в приватний капітал, венчурні інвестиції і викуп. Для такої компанії важливими є такі характеристики здобувачів кар'єри: у середньому 1-3 роки відповідного досвіду корпоративного права, академічний досвід; вільне володіння англійською мовою; міцна професійна етика; клієнтоорієнтування; комунікативні навички; бажання навчатися; здатність добре працювати як в команді, так й індивідуально.

Запитання для самоконтролю та роздумів

Які можливості надає українське освітнє законодавство для бажаючих працювати у сфері міжнародного права?

У яких установах вищої освіти України надаються освітні послуги у галузі міжнародного права?

Якими є складові стандарти вищої освіти?

Які компетентності є важливими для спеціалістів у сфері міжнародного права та міжнародних відносин?

Де найкращим чином юристи-міжнародники можуть реалізувати свої професійні знання та навички?

ЧАСТИНА 2

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВНИКІВ

Розділ VII

Конфлікти у праві та роль правників при їхньому вирішенні

Поняття, види і причини виникнення юридичних конфліктів
Суб'єкти та учасники юридичних конфліктів. Роль правників
при вирішенні конфліктів
Медіація і медіатори як прогресивний та ефективний спосіб
вирішення конфліктів

Поняття, види і причини виникнення юридичних конфліктів

Конфлікт є об'єктивною рисою суспільного життя. Різноманітні протиробства, суперечки, спори в різних сферах людської взаємодії були, є і продовжують існувати в повсякденному житті. Тому вивчення природи конфлікту, причин їхнього виникнення та механізмів існування, запобігання і подолання є одним із найбільш актуальних питань дослідження різними науками.

Конфлікт: що це?

Загалом термін «конфлікт» – іншомовного походження (від лат. *conflictus* – зіткнення, сутичка), вивчається багатьма науками, зокрема конфліктологією. Під ним прийнято розуміти зіткнення протилежних інтересів, напруження і крайнє загострення суперечок, що призводить до активних дій, ускладнень, боротьби, що супроводжуються складними колізіями.

Для усвідомлення суті юридичного конфлікту, як правило, характеризують соціальний конфлікт, під яким розуміють суперечність, у якій два або більше суб'єктів протистоять один одному в досягненні мети, не допускають задоволення інтересів тощо. Таке розуміння соціального конфлікту дає підґрунтя для виокремлення юридичного конфлікту, властивого юридичній діяльності.

Прийнято виокремлювати два розуміння юридичного конфлікту: вузьке і широке. У широкому розумінні юридичний конфлікт

– це будь-який соціальний конфлікт, який має хоча б один з елементів, що володіють юридичною характеристикою, і який завершується юридичним шляхом. У вузькому розумінні конфлікт виникає у правовій сфері, має нормативний характер, а його формою виразу є правовий спір.

Таким чином, *юридичний конфлікт* – це будь-який конфлікт, у якому спір так чи так пов'язаний з правовідносинами сторін (їхніми юридично значимими діями або станами). Суб'єкти, мотивація їхньої поведінки, об'єкт конфлікту мають правові ознаки, а сам конфлікт тягне правові наслідки.

Якщо говорити коротко, то юридичний конфлікт являє собою юридичні (правові) відносини разом із конфліктними діями сторін (їхнім протиборством).

Особливістю юридичних конфліктів є те, що вони можуть бути ефективно вирішені завдяки досягненням юриспруденції, тобто завдяки цивілізованим засобам – можливостям права (завдяки правовим засобам, у правових формах).

Які саме види юридичних конфліктів розрізняють?

До видів юридичних конфліктів відносять усі міждержавні, конституційні, трудові, кримінальні, господарські, сімейні, побутові та інші конфлікти, якщо вони виникли у зв'язку із застосуванням, зміною, порушенням або тлумаченням права.

Основними критеріями для класифікації конфліктів є:

- 1) галузевий – кримінально-правові, конституційно-правові, цивільно-правові, господарсько-правові тощо;
- 2) соціальної сфери – політичні, економічні, духовні, інші;
- 3) територіального масштабу – загальнодержавні, регіональні, локальні;
- 4) ступеня динамізму суб'єктів – активні, пасивні;
- 5) кількості учасників – масові, групові, з незначною кількістю;
- 6) часу, необхідного для вирішення конфлікту – довготривалі, тривалі, короткотривалі;
- 7) змісту норм права – пов'язані з реалізацією уповноважуваних, зобов'язуючих або заборонних нормативно-правових приписів.

Причини виникнення юридичних конфліктів безпосередньо пов'язані з причинами виникнення соціальних конфліктів. Такими є, зокрема: 1) соціальна нерівність суб'єктів, викликана майновою нерівністю, відмінностями в соціальному статусі тощо; 2) різними

інтересами і потребами суб'єктів; 3) станом депривації¹; 4) ірраціональними елементами (пов'язаними з емоціями, почуттями, смаками, настроями та низкою інших суто суб'єктивних факторів).

До причин виникнення юридичних конфліктів загалом відносять: спір суб'єктів, низький рівень якості правових актів, правопорушення, конкуренцію норм, прогалини у праві, неадекватність правових засобів меті правового регулювання або рівню розвитку суспільних відносин, колізії у праві, інші.

Які структурні елементи юридичного конфлікту мають значення при його характеристиці?

Структурою юридичного конфлікту охоплюються: об'єкт, предмет конфлікту, сторони (учасники) конфлікту та їхні дії, умови конфлікту, його результати, правова основа вирішення.

**Суб'єкти та учасники юридичних конфліктів.
Роль правників при вирішенні конфліктів**

Повне та об'єктивне розуміння учасників конфлікту може дати характеристика конфлікту як: а) явища соціального, а тому доцільним буде застосування структурно-функціонального (соціально-рольового) та біхевіористичного (поведінкового) підходів, які найбільш повно дозволяють з'ясувати соціальну структуру учасників конфлікту, їхній статус у суспільстві та державі, рольове різноманіття членів конфліктної сторони, виявити особливості моделей конфліктної поведінки; б) явища, що має власну юридичну природу, а тому конфлікт слід розкривати через явище правовідносин, зокрема через визначення об'єкта, предмета правовідносин, обсягу прав та обов'язків, здійснення юридичної кваліфікації поведінки та дій кожного з учасників, передбачення можливих правових наслідків застосування державного примусу тощо. У такому випадку із соціального суб'єкта учасник юридичного конфлікту він набуває статусу суб'єкта права – учасника правовідносин.

***Суб'єкти та учасники юридичного конфлікту: хто вони.
Який між ними взаємозв'язок?***

Учасники юридичного конфлікту – це власне його суб'єкти, які, будучи учасниками соціальної взаємодії, безпосередньо

¹ *Депривація* – (від англ. *deprivation*) – це такий психічний стан, за якого суб'єкт впродовж тривалого часу не має змоги задовольняти свої психологічні потреби.

пов'язані із соціальним статусом конфлікту – його рівнем, масштабом, іншими складовими статусу. Крім того, вони виконують певну функцію в конфлікті, яка обумовлена інтересами і потребами сторони конфлікту. Тому для розуміння суті соціального конфлікту як узагальненої моделі всіх конфліктних відносин достатньою буде функціональна характеристика учасника. Характеристика ж юридичного конфлікту вимагає додаткових характеристик особливостей правовідносин – кримінальних, адміністративних, цивільно-правових, земельних, трудових, екологічних тощо.

Конфліктологія розділяє дві групи суб'єктів – безпосередні суб'єкти конфлікту та учасники конфлікту. Перша група суб'єктів – безпосередні суб'єкти (вони ж основні учасники конфлікту – опоненти, контрагенти, сторони конфлікту) зі всіма їхніми соціально-рольовими характеристиками, складною функціональною структурою. Це, власне, прямі безпосередні сторони, що беруть участь у конфлікті. Їм належить вирішальна і найбільш активна роль як у його виникненні, так і розвитку. Основні учасники є його головними діючими сторонами і протиріччя їхніх інтересів лежить в основі суті конфлікту. Тобто якщо одна зі сторін з якихось причин руйнується, то конфлікт втрачає свій сенс і припиняється.

До другої групи суб'єктів, неосновних учасників конфлікту (третя сторона), прийнято включати тих, хто безпосередньо не здійснює активні (наступальні чи оборонні дії) проти супротивника. Це «пасивні» учасники конфліктної ситуації, яким належить другорядна роль у виникненні конфлікту. Це, власне, групи підтримки, ініціатори конфлікту, організатори, підбурювачі, посередники, пособники. Досить часто в реальному житті межа між сторонами – основними і неосновними (суб'єктами-учасниками) – є досить делікатною й відносно умовною.

Роль основних і неосновних учасників конфлікту може бути як *конструктивною* (позитивною), так і *деструктивною* (негативною). Від цього залежить і їхня типологія (конструктивний, деструктивний тип суб'єктів). Вони можуть, з одного боку, сприяти запобіганню чи вирішенню конфліктів, а з іншого – сприяти подальшому його розвитку та поглибленню. Розрізняють також *конформний* тип суб'єктів, які, доповнюючи характеристику деструктивного, у процесі конфлікту схильні йти на поступки, ніж розвивати і продовжувати боротьбу.

Суб'єкту *деструктивного* типу притаманна така поведінка, за якої він намагається розв'язати конфлікт шляхом не конструктивного вирішення, а, навпаки, його посиленням, ескалацією аж до повного знищення свого опонента. При цьому він використовує повсякчас руйнівні й жорсткі засоби боротьби. Такий тип поведінки часто зустрічається у кримінально-правових, міжнародних конфліктах. На міжнародній арені – це агресивні мілітаристські країни, організації, терористи. До внутрішньодержавних суб'єктів деструктивного типу відносять осіб, громадські, релігійні та державні утворення авторитарного складу тощо.

На відміну від деструктивного, *конструктивний* тип прямо йому протилежний і всіляко намагається загасити конфлікт, причому в такий спосіб, щоб знайдене рішення було оптимальним, взаємовигідним та «влаштувало» обидві сторони. Він постійно шукає різні варіанти примирення, підбирає посередників, вживає заходів щодо зменшення конфліктної напруги, усіляко намагається відвернути увагу від предмета спору і, відповідно, врегулювати конфлікт.

Конформний тип тяжіє за своєю суттю до деструктивного і певною мірою «доповнює» деструктивний. Однак суб'єкти цього типу схильні до поступок та компромісів, аніж перспективи продовження боротьби. Ця модель поведінки хоч і не така «ультра-шкідлива», як й деструктивного типу, однак небезпечна тим, що сприяє здійсненню чужих агресивних намірів. Позитивну роль вона здатна зіграти, якщо конфлікт виник через щось несуттєве і дріб'язкове. За таких обставин компромісна лінія поведінки – це найбільш оптимальний варіант вирішення спору.

Розмежування між суб'єктами та учасниками конфлікту є обґрунтованим для юридичного конфлікту, оскільки така диференціація корелює з науково-доктринальним підходом щодо суб'єктів-учасників правових відносин, а також формами співучасті у правопорушеннях, передбачених чинним законодавством. Відповідно до кримінального закону учасники юридичного конфлікту-правопорушення залежно від їхньої ролі та здійснюваних функцій можуть поділятися на: підмовника, пособника, організатора, підбурювача (ст. 26-27 Кримінального кодексу України).

Підмовник (може бути особа, організація, держава) у конфлікті – це той, хто підштовхує інших до нього. У той час, як *пособник* сприяє конфлікту шляхом надання технічної допомоги, порадами та іншими засобами, *організатор* (одна особа чи їхня група) про-

вокує конфлікт, здійснює загальне керівництво, забезпечення та охорону інших учасників конфлікту.

При прийнятті обґрунтованого та виваженого юридичного рішення іншими важливими характеристиками конфліктуючих сторін, які можуть мати значення для юридичної процедури, відносяться їхні фізичні, соціальні, матеріальні та інтелектуальні ресурси, можливості та вміння тощо. Вони часто визначають завершення конфлікту. Соціальними ж характеристиками учасників конфлікту охоплюються вікові, статеві, професійні, національні, сімейні відмінності сторін.

Правники і конфлікт: у чому полягає їхня роль?

Для виникнення юридичного конфлікту властива наявність особливостей. Так, конфлікт повинен охоплюватися предметом правовідносин, а сторони бути пов'язані взаємними правами та обов'язками (правовідносинами).

У реальному житті найчастіше конфлікт стає юридичним не одразу, а з його розвитком, тоді, коли сторони, що протидіють, не можуть досягти ні порозуміння, ні очікуваного результату без правових засобів. Отже, якщо сторони звернуться до правових форм відносин, то конфлікт може перерости в юридичний.

Вирішенням юридичних конфліктів у властивим їм формам займається низка юридичних інституцій – суд прокуратура, адвокатура. Вони повноважні здійснювати юридично значущі дії (консультування, тлумачення, складення юридичних документів), ведуть юридичні справи, представляють інтереси суб'єкта права.

У випадках звернення до правових установ, процедура розвитку конфлікту має бути здійснена в межах чинних правових процедур, передбачених законодавством. При цьому може бути необхідним звернення до правозастосовної діяльності різних державних органів, наділених відповідною компетенцією.

Так, у зв'язку з характером юридичної справи, якщо конфлікт стосується кримінальних правовідносин, то обов'язок доведення вини перебуває в межах компетенції правоохоронних органів, які здійснюють слідство, прокуратури, яка представляє державне обвинувачення. У цивільних, господарських, земельних справах така функція здійснюється юристами, які представляють інтереси сторін.

Оскільки конфлікт у своєму розвитку проходить декілька стадій, які мають відмінності, то й участь юристів на цих стадіях

різниться. Так, в літературі схильні виділяти такі стадії розвитку конфлікту:

- 1) виникнення в однієї або кількох сторін мотивів для суперечок;
- 2) виникнення правових відносин між конфліктуючими сторонами;
- 3) розвиток правових відносин у зв'язку з розглядом справи в юридичній установі;
- 4) видання правового акта, що завершує конфлікт.

Загалом функція вирішення конфліктів перебуває в компетенції суду, і саме він видає правовий індивідуальний акт, який завершує конфлікт. При цьому прийнято використовувати такі засоби правового впливу, як усунення об'єкта конфлікту, поділ об'єкта конфлікту, компенсація втрати об'єкта на користь однієї зі сторін, розведення сторін конфлікту, встановлення черговості або інших правил спільного використання об'єкта тощо.

Що таке «теорія ігор» та які її можливості при вирішенні конфліктів?

Сучасна конфліктологія все частіше при аналізі конфлікту, його суб'єктивної складової, засобів вирішення та подолання конфліктів успішно застосовує так звану «теорію ігор». Саме ця теорія дає змогу передбачити та спрогнозувати певною мірою раціональні, випадкові і навіть нетрадиційні ходи і рішення протилежної сторони. Цього можна досягти завдяки *рефлексії* – відображенню у свідомості суб'єкта поряд із власною чужою поведінкою – і, таким чином, передбачити психологію і плани опонентів.

Концепцією «рефлексивних ігор» охоплюються здійснення її найпростіших форм (імітація роздумів, вчинків) та найбільш складні її прояви – прогнозування і моделювання запитань суддів, відповідей свідків, роздумів присяжних, сцен примирення і т. ін.

У практиці вирішення юридичних конфліктів (здебільшого політичного й міжнародного характерів) використовуються деякі елементи, притаманні рефлексивній грі та технологіям рефлексії:

- 1) *рефлексивне управління* – полягає в наданні протилежній стороні конфлікту підґрунтя для прийняття рішення, яке вигідне самому опоненту. При цьому активно використовуються метод дезінформування (що набуло особливого поширення у військовій та міжнародній практиці) і протилежний йому – передача істинної інформації про свої наміри, причому здійснюється вона в такий можливий спосіб, щоб її сприйняли як неправдиву. Під такою досить «тонкою» грою на недовірі криються широкі можливості;

2) *рефлексивний прогноз* – це передбачення поведінки протилежної сторони конфлікту, яка дозволяє зайняти вигідну для себе позицію. Наприклад, якщо під час процесуального «змагання» сторін (імітований конфлікт) захисник зуміє передбачити найвагоміші аргументи прокурора, що здійснює обвинувачення, він отримає шанс їх послабити або й розбити;

3) за умов *рефлексивного захисту* – передбачає завчасно підготовлену лінію відступу з менш вигідних позицій. Водночас така тактика не дає програти. При цьому ідея рефлексії полягає в тому, щоб виявити розміри очікуваних поступок, на які може погодитися протилежна сторона за умови, якщо конфлікт дуже сильно затягнеться. Таким чином, при рефлексивному захисті опрацьовуються не стільки наступальна лінія, скільки захисні варіанти. Це і відкриває можливості для розв'язання конфлікту.

Медіація і медіатори як прогресивний та ефективний спосіб вирішення конфліктів

Конфлікт – таке ж закономірне явище у взаєминах між людьми, як і будь-які інші, а тому їхнє виникнення є явищем закономірним і невідворотним. Інше питання в тому, що він може стати певним переломним моментом у взаємовідносинах між людьми, а як вони складатимуться надалі, залежить насамперед від того, як цей конфлікт сприйматиметься людьми. Для багатьох він сприймається як щось небажане, неприємне і навіть певною мірою тим, що викликає певні загрози та небезпеки. Однак це не зовсім правильно. Конфлікт є рушійною силою прогресу, орієнтиром змін. Він змушує людей переосмислити те, що відбувається, і виробити правильні шляхи вирішення конфліктної ситуації.

Основним, що слід усвідомити під час конфлікту, є те, що спротив, як і бездіяльність, можуть мати успіх і бути ефективними для його вирішення. Тому слід зосередитися на здатності об'єктивно оцінити ситуацію і шукати можливості її вирішення.

Історії відомі три основні підходи до вирішення конфліктів і спорів: 1) за допомогою сили; 2) за допомогою права; 3) з позиції інтересів суб'єктів.

На сьогодні особливо поширеними є способи вирішення конфліктів, які можуть враховувати і задовольняти інтереси конфліктуючих сторін, передбачати наміри сторін з'ясувати, що саме спричинило конфлікт і при цьому максимально задовольнити по-

рушені інтереси. Таким із найбільш розповсюджених способів розв'язання конфліктів і є *медіація*.

Медіація: що це?

Слово *медіація* англomовного походження (*mediation*) означає альтернативне врегулювання спорів. Це такий вид вирішення конфліктних ситуацій, при якому залучається посередник – *медіатор*, завданням якого є допомогти сторонам конфлікту вибудувати конструктивну комунікацію задля залагодження конфлікту. При цьому його роль полягає насамперед у тому, щоб сторони дійшли до компромісу самостійно, обравши той варіант рішення, який би задовольнив інтереси і потреби всіх учасників конфлікту. Він виконує допоміжну функцію, сприяє вирішенню конфлікту шляхом вироблення добровільної згоди між конфліктуєчими сторонами таким чином, щоб це задовольняло інтереси обох сторін.

Якщо порівнювати медіацію з будь-яким судовим процесом, процедури якого найбільш формалізовані, то його відмінною ознакою є те, що медіатор не приймає рішення (як у будь-якому судовому процесі), він лише допомагає налагодити процес комунікації так, щоб сторони досягли компромісу самостійно й обрали для себе найбільш прийнятний варіант.

Основні відмінності медіації, порівняно з судовим процесом, полягають у: 1) суб'єкті (домінують обидві сторони), 2) предметі (основна увага не фактам, а реальним інтересам), 3) ходу процедури (гнучкість та неформалізованість, неформальність), 4) результатах та наслідках (взаємоприйнятне рішення, вироблене спільними зусиллями сторін).

Що є основою медіації як процесу, що сприяє вирішенню суперечок?

Найбільш істотною особливістю медіації є наявність чітких принципів, на яких вона ґрунтується. Це передусім *принцип власної відповідальності (розподілу відповідальності)*, який полягає в тому, що сторони самостійно досягають рішення, за реалізацію якого вони несуть у подальшому повну відповідальність. При цьому роль медіатора полягає в підтриманні сторін щодо пошуку консенсусу і прийняття найбільш оптимального рішення, а також здійсненні контролю за дотриманням процедурних моментів (правил та процедур), властивих медіації.

Другим принципом є *добровільність*, змістом якого охоплюється те, що сторони вступають у процес медіації за власним ба-

жанням, без втручання будь-кого чи чого-небудь ззовні, усвідомлюють, що рішення може бути досягнуте шляхом співпраці, а також передбачає можливість сторони вийти з переговорного процесу на будь-якому її етапі.

Неупередженість медіатора (посередника) є наступним самостійним принципом, який означає те, що медіатор не може стати під час процесу медіації на бік однієї з конфліктуючих сторін, не оцінює їхні дії, допомагає однаково обом сторонам. Неупередженість не тотожна нейтральності. Вона означає те, що медіатори хоч і не залучені безпосередньо до конфлікту, проте намагаються зрозуміти бачення конфлікту кожної зі сторін для його вирішення. При цьому медіатор повинен тримати нейтралітет щодо самого конфлікту.

Ще одним властивим медіації принципом є *конфіденційність*. Розуміння цього принципу полягає в тому, що всі учасники процесу (включаючи й медіатора), зобов'язані зберігати конфіденційність про те, що було предметом обговорення під час медіації, використовувати в подальшому будь-яку інформацію, здобуту під час цього процесу, на шкоду інтересам іншої сторони. Крім цього, процесуальним законодавством України передбачено, що медіатори не можуть бути допитані як свідки стосовно інформації, яка була їм довірена у зв'язку з наданням їхніх послуг.

Неформальність та гнучкість процедури медіації передбачає, що процес медіації може бути зупинений у будь-який час і на будь-якому етапі за ініціативою будь-якого учасника. Учасниками охоплюється досить широке коло осіб: від юристів до родичів. Їхній склад визначається сторонами конфлікту.

Щирість намірів як принцип вирішення конфлікту полягає, з одного боку, у поінформованості сторін медіатором, а з іншого – в реалістичному оцінюванні власних інтересів і потреб, напрацюванні варіантів домовленостей та альтернатив щодо примирення сторонами.

Правоздатність сторін як принцип медіації полягає в правовій природі процесу медіації (сукупності прав та обов'язків, юридичній відповідальності), юридично значущих наслідках цього процесу (належно оформленого результату), гарантіях виконання досягнутого рішення.

Окремо виділяють принципи (етичні вимоги) до медіатора як посередника у врегулюванні спорів. Вони багато в чому схожі до загальних принципів медіації¹.

¹ Див. додаток № 4 «Кодекс етики медіатора НАМУ»

Переваги медіації: у чому вони?

Інститути медіації та медіаторів прийшов в Україну з-за кордону. На сьогодні вони поширені й розвиваються в багатьох європейських країнах, а також країнах із найбільш розвиненими національними правовими системами як альтернатива традиційним способам вирішення спорів (конфліктів). Це, зокрема, такі європейські країни, як Німеччина, Велика Британія, Австрія, Чехія та ін. У США, наприклад, вагомим підґрунтям та рушійною силою для розвитку інституту медіації стала криза судової системи в другій половині ХХ ст., яка була пов'язана насамперед з надмірною тривалістю та високою вартістю судових процедур.

На сьогодні кількість вирішених за допомогою медіації спорів невпинно зростає і сягає сотень тисяч процедур, якими охоплюються різні галузі права (сімейні спори, трудові, банківські та страхові суперечки, у сфері освіти та культури, тим, яким властивий диспозитивний метод), а також намітилася тенденція до вирішення спорів й у публічних галузях права – адміністративному та кримінальному. Це свідчить передусім про розвиток та серйозні перспективи цього ще до недавня не досить поширеного засобу вирішення спорів. Його очевидними перевагами порівняно з «класичними» судовими процедурами є:

- добровільність участі у процесі і різні можливості безпосереднього впливу на його результат;
- конфіденційність процедури медіації;
- автономність медіатора, який обирається сторонами, є нейтральною особою (третьою стороною), що залучається для досягнення компромісу і знаходження взаємовигідного рішення;
- неформальність характеру, що потребує загалом менше часу та фінансів;
- можливість зберегти або відновити у подальшому ділові відносини з партнерами;
- перспективність і можливості запобігти виникненню конфліктів у майбутньому;
- наявність гарантій виконання рішення (у випадку успішної медіації).

Чи розвиватиметься медіація в Україні в майбутньому?

Сьогодні про впровадження і розвиток інституту медіації в Україні, попри його бурхливе функціонування в європейських країнах, слід говорити з обережністю. Цьому є низка причин, зок-

рема нестабільність та період трансформації національної правової системи, недостатню інформованість суспільства про можливості цих процедур, недовіру до них суспільства і неготовність сприймати щось нове.

Водночас слід відмітити тенденцію впродовж останніх років до поступового збільшення кількості спорів, що вирішуються таким шляхом, а також загальне «пожвавлення» у цій сфері. Зокрема, в Україні було розроблено і затверджено «Кодекс етики медіатора НАМУ» рішенням загальних зборів самоврядної корпорації (громадської організації) «Національна асоціація медіаторів України», подано законопроект до Верховної Ради України «Про медіацію», яким передбачена досить широка сфера урегулювання спорів, провадження не лише у приватно-правових галузях права, а й публічних – кримінальних та адміністративних, вирішення конфліктів між різними суб'єктами – резидентами та нерезидентами України тощо.

Медіація тісно пов'язана з психологією – наукою, що досліджує психічні явища (мислення, почуття, волю) та пов'язану з нею поведінку людини.

П'ять книг з психології, які слід почитати кожному юристу.

Ці книги не є вузькопрофільними і пов'язаними з юридичною психологією, однак вони допоможуть краще розібратися в людях і процесах, що їх оточують, через призму насамперед того, що будь-який правник – людина, якій властива наявність різноманітного спектру емоцій та почуттів, як і тим, з ким вона зіштовхується у своїй повсякденній професійній діяльності.

1. «Вся правда про неправду», Ден Аріелі.
2. «Впевненість в собі», Еліс М'юїр.
3. «Психологія мотивації», Хайді Грант Хелворсон, Торі Хігінс.
4. «Типи людей і бізнес», Крегер Отто, Дженет Т'юсон, Ратледж Хайл.

5. «Як змусити працювати мозок у будь-якому віці. Японська система розвитку інтелекту і пам'яті», Рюта Кавашима¹.

¹ URL: <https://loyer.com.ua>.

Запитання для самоконтролю та роздумів

Що є підґрунтям юридичного конфлікту? Чому?

Що спільного і відмітного між суб'єктами та учасниками?

Чому конфлікти є рушійною силою розвитку суспільних відносин?

Яка роль правників при вирішенні конфлікту?

Що таке рефлексивні ігри та яка їхня роль у юридичному конфлікті?

Що означає термін «медіація» і як він стосується юридичної діяльності?

Які є принципи медіації? Яке їхнє соціальне підґрунтя?

Хто такий медіатор? У чому полягає його роль при врегулюванні спорів?

Розділ VIII

Професійна культура правників

Поняття професійної культури правника

Характеристика окремих складових професійної культури правника

*Характеристика інформаційної культури правника.
Сучасний інструментарій майбутнього правника
в контексті інформатизації*

Поняття професійної деформації та шляхи її подолання

Поняття професійної культури правника

Чому питання професійної культури займає особливе місце при підготовці правників?

Професійна культура правника залишається актуальним питанням при підготовці сучасних правників і посідає особливе місце в його системі цінностей передусім як зовнішній прояв та реалізація ціннісних орієнтирів у зв'язку зі здійсненням своєї професійної діяльності. Так, безпосередня юридична діяльність, здійснювана в різних формах правниками, неможлива без дотримання ними моральних засад суспільства, а рівень культури впливає, з одного боку, на успіх їхньої діяльності, а з іншого – формує узагальнену думку як про фах правників в українському суспільстві, так і про право, справедливість, повагу до закону і власне правників.

Що охоплюється поняттям «професійна культура правника»?

Поняття професійної культури тісно пов'язане з поняттям культури праці, яке входить до його обсягу, є його елементом, підвидом – поняття культури. Культура – категорія, що містить сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених та накопичених впродовж суспільного розвитку людства. Власне культура і культурність як ознака вихованої особистості більш повно розкриваються крізь призму понять «культура праці», «професійна культура», «культура особи» тощо. Водночас під культурою особи прийнято розуміти певний рівень соціалізації людини, а також її спроможність до здійснення певного виду професійної діяльності.

Професійна культура є однією із форм професійної культури суспільства і притаманна тій групі людей, які професійно займаються певною діяльністю, що потребує як спеціальної фахової освіти, так і практичної підготовки.

Так, професійна культура правника характеризується насамперед виконанням ним свого службового обов'язку, здійсненням своєї безпосередньої професійної діяльності.

Отже, *професійна культура правника* – це сукупність правил поведінки, сформованих правником під час своєї професійної діяльності, що обумовлюються сферою застосування професійних знань правника.

За рівнями професійну культуру поділяють на:

- буденний (що виникає стихійно в повсякденному житті);
- теоретичний (формується внаслідок певних узагальнень та аналізу практики);
- професійний (формується в тих осіб, які регулярно займаються професійною практичною діяльністю).

Формування професійної культури відбувається поетапно. На першому етапі правник здобуває відповідну юридичну освіту, необхідну для отримання комплексу фундаментальних та спеціальних знань. Другий етап пов'язується із формуванням правника через його усвідомлення свого призначення в суспільстві, набуттям необхідних практичних навичок, зумовлених специфікою його роботи. Третій етап характеризується виробленням певної автономії правника, що виражається у його рішеннях, навичках, власному неповторному стилі. Наступний етап – досягнення майстерності, певний «вищий пілотаж» у становленні його як професіонала.

Професійна культура правника – складне інтегральне утворення, представлене комплексом різних видів культур, відоме, як структура професійної культури. До структури професійної культури правника входять правова, моральна, політична, психологічна, етична, естетична, інформаційна та інші культури, які розкривають духовно-національні (політична, національна), морально-правові (моральна, правова та певною мірою етична) та психологічні (психологічна, естетична, інформаційна, економічна тощо) почуття правників.

Фактично, правник – це особа-професіонал, яка володіє фундаментальними та спеціальними правовими знаннями, розуміє й

усвідомлює виняткове призначення права, систему його цінностей, майстерно користується правовим інструментарієм під час здійснення своєї діяльності.

Характеристика окремих складових професійної культури правника

Основними елементами, якими охоплюється структура професійної культури юриста, є її основні складові, а саме: правова, політична, психологічна, морально-етична, естетична, інформаційна та ін.

Яке місце займає правова культура правника у структурі професійної культури?

Правова культура – це категорія, яка прийшла із загальної теорії права й означає глибоке знання, розуміння та свідоме виконання системи правових цінностей, вимог права через усвідомлення їхньої значущості та необхідності. Є поряд з іншими одним із ключових елементів структури професійної культури правника.

Правова культура – це сукупність знань, акумульованих у теоріях, концепціях, уявленнях, установках, принципах і нормах, що відповідають рівню розвитку людства, а також пов'язані з цим уміння й навички, їхня високосвідома реалізація в практичній діяльності.

Оскільки правова культура – явище, що відображає результат взаємодії людей, і нею охоплюється не лише теоретичний рівень, а й практичний, то прийнято розрізняти правову культуру суспільства, правову культуру професійного об'єднання та правову культуру особи (індивідуальну правову культуру).

Правова культура суспільства полягає в системі накопичених упродовж розвитку людства цінностей, які розвиваються і відображають загальний рівень правосвідомості у суспільстві, рівень науки і практики.

Правова культура професійного об'єднання відображає систему правових цінностей, яка характерна об'єднанню людей, котрі займаються певною діяльністю на професійній основі.

Індивідуальна правова культура (правова культура особи) є передумовою і фундаментальним підґрунтям формування професійної правової та правової культури суспільства, зумовлена ними система правових знань, умінь та навичок, що виявляється у сві-

домій правомірній поведінці. Тому прийнято розрізняти в її структурі пізнавальні, оціночні та поведінкові елементи.

Загалом у структурі правової культури розрізняють внутрішні та зовнішні елементи. Внутрішніми охоплюється правова свідомість, тобто правова ідеологія, правова психологія і правова мотивація, а до зовнішніх відносять правомірну поведінку.

Що охоплюється поняттям політичної культури?

Навіщо вона потрібна правникам?

Під політичною культурою прийнято розуміти сукупність політичних знань, ідей, цінностей та практичних навичок правників, що реалізуються ними в процесі їхньої політичної діяльності.

Політичні знання і пов'язані із ними навички необхідні правникам тому, що право загалом тісно пов'язане із владно-державною діяльністю, а держава є провідним суб'єктом політики. Тому розуміння, усвідомлення, прогнозування політичних явищ, процесів і їхніх закономірностей, суті і призначення, а також уміння реалізувати такі знання є запорукою успішної діяльності правника.

Політична культура стосується насамперед категорії тих правників, які працюють в органах державної влади на різних посадах. Це накладає на них певні обов'язки щодо політичного світогляду, зокрема знань про різноманітні програми, концепції, доктрини з перспектив розвитку держави, її суспільного ладу, політики реалізації прав людини, а також політичні засади діяльності країни всередині і на міжнародному рівні, діяльність політичних партій, форми та методи їхньої роботи тощо.

Загалом прийнято розрізняти три рівні політичної культури правника, а саме: *інтелектуальний*, *ціннісний* та *функціональний*. *Інтелектуальний* пов'язується з наявністю знань про основні концепції розвитку суспільства, зміст і суть політичних явищ, закономірності розвитку політичних систем. *Ціннісний* рівень складають ідеї, уявлення, переконання, що формуються у зв'язку з наявністю необхідних політичних фундаментальних знань. *Функціональний* рівень передбачає безпосередньо характер та ступінь участі правника в політичному житті суспільства, майстерність використання різних способів досягнення мети, що відображає його політичну діяльність.

Як проявляється політична культура юриста в його професійному житті?

Політична культура правника дістає свій прояв насамперед при втіленні політичної поінформованості (що полягає у знаннях про політичні явища, закономірності їхнього існування) у власній політичній поведінці, що охоплює, наприклад, ставлення до владних суб'єктів, налагодження взаємовідносин із ними, комунікації, вироблення стабільних політичних орієнтацій тощо.

Також ступінь політичної культури правника яскраво виражається в його вміннях користуватися політичними здобутками соціуму, зокрема ціннісними політичними надбаннями, вираженими в стандартах та принципах (таких, як демократія, гласність, публічність, транспарентність, політичні права та свободи, політичний плюралізм), та іншими можливостями, які відкриваються у зв'язку із цим, а також навичках перспективного та стратегічного мислення.

Є й певні особливі вимоги до правників, чия професійна і службова діяльність має державно-владний характер, а тому покладає у зв'язку із цим додаткові вимоги, що пов'язуються насамперед із дотриманням державної дисципліни, загальним станом законності і правопорядку, високими вимогами при прийнятті рішень та особливою відповідальністю.

Моральна та етична культура: спільне і відмінне.

Моральна та етична культура правника займає центральне місце з-поміж інших видів професійної культури, оскільки саме вона найбільш яскраво відображає його соціальне становище в суспільстві. Нерідко саме моральну культуру асоціюють з обов'язковими стандартами професійної поведінки правника загалом, оскільки під нею розуміють моральні якості, норми поведінки, правила, кодекси, звичаї, заповіді тощо.

Професія правника належить до тих, які найбільш суворо регулюються мораллю – одним із найдавніших, найстабільніших та водночас найменш гнучким соціальним регулятором. Поряд із моральною культурою, а часто в нерозривній єдності з нею пов'язують етичну культуру юристів. У навчальній літературі існує навіть збірне поняття – морально-етична, інколи просто етична культура, а їхній зміст розкривається через поняття та основні елементи моралі.

Мораль – це сукупність моральних принципів, норм, сформованих у результаті почуттів, знань, потреб, переконань. Морально-етична культура доповнюється зовнішнім виразом, відображеним у вчинках людей, їхній моральній поведінці і відображає гармонійне поєднання внутрішніх переконань і їхніх зовнішніх проявів.

Мораль належить до найбільш «стабільних» соціальних категорій, що притаманна більшості сфер людського життя, тому в процесі своєї еволюції зазнавала незначних змін. Упродовж тисячоліть основними її стандартами (нормами) виступали категорії добра і зла, чесності та справедливості, порядності, совісті, людяності, скромності в спілкуванні, гуманізму тощо.

Про етичну ж культуру прийнято говорити в контексті професійної діяльності людей й у зв'язку із цим формуванням певних етичних стандартів – правил поведінки, що відомі як професійна етика. Вона притаманна насамперед тим професіям, об'єктом яких виступає людина. Це пов'язане з розмаїттям і багатогранністю людської комунікації, неповторністю та нешаблонністю життєвих ситуацій, конфліктами, які слід вирішувати, тощо. Таке регулювання отримало своє практичне закріплення навіть на нормативному рівні як доповнення до загальнообов'язкових правил поведінки. Тому морально-етична (етична) культура правника має подвійний характер. Нею охоплюються моральна складова як елемент загальної суспільної моралі та професійна діяльність правника як доповнення до нормативної складової такої діяльності.

У чому полягають особливості психологічної культури правника?

Під *психологічною* культурою правника прийнято розуміти органічну сукупність психологічних знань, особистих професійно-психологічних якостей та навичок їхнього використання, що сприяють комунікації, ефективному вирішенню правових ситуацій (конфліктів) у їхній професійній діяльності.

Структурою (змістом) психологічної культури правника охоплюються як теоретичний аспект (елементи психологічної самосвідомості, насамперед розум, інтелект, пам'ять, мислення тощо), так і практичний, що проявляється в безпосередньому втіленні у його психологічній поведінці. Причому психологічна культура не існує абстрактно, відірвано від життя, а проявляється найбільш яскраво у її видах. Зокрема, можна говорити про культуру судді, прокурора, нотаріуса, адвоката, слідчого як окремих різновидів

психологічної культури. Ці різновиди, з одного боку, містять багато спільного, а з іншого – пояснюються специфікою їхньої роботи, особливостями виконання професійних функцій і завдань.

Психологічна культура правника отримує свій найбільш яскравий прояв у практичній діяльності, в його стилі мислення і мові. Мислення правника спрямоване передусім на усвідомлення на права та реалізацію його норм, а мова є інструментом його висловлення, оскільки думки передаються за допомогою мови. У цьому випадку психологічна культура пов'язуватиметься з естетичною культурою правника, про що йтиметься далі.

Іншою особливістю психологічної культури є її вияв у роботі з людьми, де вона існує на двох рівнях – *експектації* та *емпатії*.

Рівень експектації пов'язується з «очікуваннями» від правника з боку клієнтів, колег, соціуму і дає змогу визначити роль правника в суспільстві загалом, його рівень професійності, спрогнозувати і передбачити його дії. Рівень же емпатії, навпаки, передбачає здатність правника розуміти інших, їхній стан, очікування, переживання тощо. Цей рівень особливо є важливим при вирішенні конфліктних ситуацій, оскільки такі навички дозволяють пристосуватися до співбесідника, здійснювати ефективний психологічний вплив для вирішення спору.

Що прийнято розуміти під естетичною культурою правника та які категорії є визначальними для неї?

Естетична культура правника тісно пов'язана з етичною. Естетична культура правника – це сукупність почуттів, знань, умінь та їхній безпосередній прояв у його поведінці, які відображають категорії *краси* та похідних від неї, наприклад, прекрасного у професійній поведінці правника.

Категорія *краси*, попри своє оціночне забарвлення, водночас найбільш повно й гармонійно розкриває естетичний сенс правових явищ, відображає відповідно моральне задоволення, демонструє почуття певного «смаку».

До основних естетичних категорій відносять: гармонію і міру, прекрасне і потворне, піднесене й низьке, трагічне і комічне, драматичне, розуміння і зміст яких впродовж розвитку людства певною мірою відрізнялися і можуть змінюватися з розвитком суспільних відносин.

При розкритті категорій естетики можна виділити як об'єктивну, так і суб'єктивну сторони сприйняття. Якщо

об'єктивною стороною охоплюється насамперед наукове розуміння і мислення, то суб'єктивна сторона розкриває естетичні відчуття, смаки, оцінки, переживання, ідеї та ідеали.

Ці категорії виступають певними мірлами більш широкого, узагальнюючого й основного для естетики – краси, і за їхньою допомогою можна оцінити прекрасне, хоча нерідко суб'єктивне сприйняття якогось явища чи дійсності може заважати об'єктивному їх оцінюванню.

Не слід об'єктивну й суб'єктивну сторони естетики плутати з об'єктивною (зовнішнім проявом) і суб'єктивною (внутрішньою) сторонами поведінки правника, тобто його сприйняттям естетичних категорій.

Яким чином естетична культура проявляється ззовні у професійній поведінці правника?

По-перше, як прояв і символ морального й доброго у праві загалом, краса і тісно пов'язані з нею категорії можуть проявлятися за своїми властивими їм закономірностями, зокрема певним чином мати місце в запитах, інтересах, потребах, зручностях, комфорті й моральному задоволенні інших учасників правовідносин. Прикладами таких проявів можуть бути як здійснення правомірних дій на користь інших, так й відновлення порушених прав та обов'язків, компенсація шкоди потерпілому як прояв певної турботи, співчуття при усвідомленні протиправної ситуації тощо.

По-друге, естетика характеризується також зовнішніми проявами. Це насамперед вигляд правника, що втілюється у відповідному одязі (від носіння форменого, офісного одягу при повсякденній роботі до дрес-коду на різноманітних професійних заходах та заходах корпоративного характеру), різних ділових атрибутах (від офісного приладдя до особистих предметів), виборі зачіски, культури мови (усної та письмової), комунікації з клієнтом, колегами, оформленні правових документів тощо. Цим також можуть охоплюватися естетичні правила щодо проведення різних юридичних процедур, пов'язаних із ними ритуалів та обрядів.

Характеристика інформаційної культури правника. Сучасний інструментарій майбутнього правника в контексті інформатизації

Інформація та інформаційна діяльність: у чому полягають аспекти практичного співвідношення для майбутнього правника?

Інформація є «вузловим» елементом у розумінні інформаційної культури сучасного правника. В Україні існує визначене нормативно поняття інформації, відповідно до якого це документально або публічно оголошені відомості про події та явища, які відбуваються в суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі¹. Категорія «інформація» пов'язується безпосередньо з її певними властивостями, зокрема корисністю, повнотою, значущістю (цінністю) тощо².

Натомість під *інформаційною діяльністю* розуміють дії, спрямовані на задоволення інформаційних потреб правника (юриста). Оскільки сама інформаційна діяльність – це, фактично, функціонування інформації у просторі, то вона буде тісно пов'язана з тими поняттями, що входять до змісту інформаційної культури правника і які складають «внутрішній» бік правника, стосуються його інформаційної свідомості (суб'єктивний елемент), наприклад, інформаційні знання, уміння, навички, інформаційна компетентність.

«Зовнішній» (об'єктивний) бік змісту інформаційної культури правника складають саме практичні аспекти її зовнішнього прояву, а саме: 1) *інформаційні відносини*, що пов'язуються з інформаційним режимом, інформаційним конфліктом, обміном інформацією тощо; 2) власне *інформаційна поведінка*, у площині якої знаходяться інформаційна послуга, інформаційний запит, інформаційні наслідки тощо і з якими безпосередньо пов'язується практична робота правників (юристів), їхня фаховість, компетентність, і, відповідно, ефективність.

Ключовим в інформаційній діяльності правника є задоволення інформаційних потреб його клієнтів за допомогою таких правових засобів, як інформаційна послуга та інформаційний запит.

¹ Закон України «Про інформацію» від 02 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ.

² Більш детально ці властивості інформації розглянуті у розділі 10 «Професійні комунікації правників»

Інформаційна послуга (information services) – це здійснювана у визначеній законодавством формі інформаційна діяльність шляхом доведення до споживачів інформаційної продукції задля задоволення їхніх інформаційних потреб. Фактично, це послуги, орієнтовані на задоволення інформаційних потреб шляхом надання певної інформації, інформування.

Інформаційний запит – це ключовий правовий засіб в інструментарії (арсеналі) сучасного правника, який являє собою законодавчо врегульований механізм, що полягає в можливості звернення, вимозі до компетентного органу надати можливість ознайомитися з офіційними документами.

Під офіційними документами прийнято розуміти будь-яку матеріальну форму одержання, зберігання, використання та поширення інформації шляхом її фіксації на папері, фото-, відео-, електронному та/або іншому носіїві.

Як пов'язані між собою правова інформація та інформаційна культура юриста?

Особливого значення для правника (юриста) набуває *правова інформація*, під якою слід розуміти будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення, боротьбу з ними тощо. Важливо, що вся правова інформація залежно від джерела її отримання поділяється на *офіційну* та *неофіційну*. Джерелами офіційної правової інформації є нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, документи ненормативного характеру, повідомлення ЗМІ, публічні виступи, інші джерела правової інформації. Розпорядниками такої інформації, як правило, є державні органи й посадові особи.

Джерелами неофіційної правової інформації, на відміну від офіційної, є переважно науково-доктринальні (наукові дослідження, матеріали доповідей, лекцій тощо).

Офіційна та неофіційна правова інформація відрізняється своєю *метою* й окремими *властивостями*, зокрема *повнотою, достовірністю, корисністю тощо*.

Важливим аспектом у професійній діяльності юриста загалом, а також роботі з правовою інформацією зокрема є інформація з обмеженим доступом, яка потребує особливих знань, умінь та навичок, прийомів, що складають особливі режими поводження з нею.

Так, вся інформація поділяється на відкриту та з обмеженим доступом. Остання є необхідним елементом при здійсненні окремих видів державної, службової, професійної діяльності, а тому режим її обігу (циркулювання), одержання, використання, розпорядження, поширення, зберігання тощо накладає певні вимоги, додаткові обов'язки і стандарти, а також гарантії щодо можливого неправомірного використання.

Уся інформація з обмеженим доступом поділяється на конфіденційну та таємну. До конфіденційної відносять відомості, якими розпоряджаються фізичні чи юридичні особи, до таємної – ті, що містять передбачену законом таємницю, право на одержання якої може бути обмежено. Тому процес *одержання, використання, поширення, зберігання* інформації регулюється низкою вимог переважно нормативного, інколи ненормативного характеру. У цьому контексті говорять про належний рівень володіння інформаційною культурою правника, що безпосередньо відображається на результатах його професійної діяльності.

Інформаційна культура юриста – це сукупність знань, умінь та навичок, яка зумовлена рівнем розвитку інформаційного суспільства та в галузі інформаційно-правових відносин. Передбачає певний ступінь володіння належним, необхідним та достатнім обсягом інформації юристом, що проявляється у його вміннях і навичках швидко й оптимально отримувати інформацію, реалізувати її у своїй безпосередній практичній діяльності, зокрема шляхом надання різноманітних правових послуг.

До структури інформаційної культури юриста відносять:

- володіння сукупністю знань у галузі інформатики, інформаційного права (законодавства), широку обізнаність про життя суспільства, права й обов'язки громадян, особливості правового регулювання в різноманітних сферах життя;
- внутрішню переконаність юриста в необхідності служити суспільству шляхом активного використання послуг, пов'язаних із різноманітними досягненнями в галузі інформаційних технологій та зв'язку;
- участь в інформаційних відносинах, зокрема практична діяльність (консультування) щодо досягнень у галузі інформаційного права, правової інформатики (кібернетики), забезпечення інформаційної безпеки, питань, пов'язаних з усіма видами таємниць (щодо охорони, зберігання персональних даних), захисту різних

видів таємниць, у тому числі професійної таємниці, державних інформаційних стандартів тощо.

Інформаційна культура як один з ключових елементів професійної і правової культури сучасного правника (юриста) пов'язана з іншими видами культур.

Які сучасні засоби юридичної діяльності можуть бути особливо ефективними (корисними) інструментами в арсеналі майбутнього правника в контексті інформатизації?

Наведемо перелік корисних і популярних сайтів, необхідних для ефективної роботи юристів:

Єдиний державний реєстр судових рішень	www.reyestr.court.gov.ua
Інформація про стан розгляду судових справ	www.court.gov.ua/fair
Реквізити для сплати судового збору, формування квитанції, онлайн сплати	www.court.gov.ua/sudytax
Реєстр виконавчого провадження	www.asypweb.minjust.gov.ua
Єдиний реєстр боржників	www.erb.minjust.gov.ua
Законодавство України	www.rada.gov.ua
Практика Конституційного Суду України	www.ccu.gov.ua
Практика Верховного Суду України	www.supreme.court.gov.ua
Юридичний форум «Ліга»	www.forum.liga.net
Новини «Юридична практика»	www.pravo.ua
Перевірка заборгованості перед бюджетом	www.sfs.gov.ua
Відгуки співробітників про роботодавців	www.orabote.top www.vnutri.org
Визначення району міста за адресою	www.uadvokata.com.ua
Визначення поштового індексу	www.services.ukrposhta.com
Перевірка стану доставки пошти	www.ukrposhta.ua
Реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань	www.usr.minjust.gov.ua
Реєстр транспортних засобів	www.igov.org.ua
Реєстр нерухомого майна	www.kap.minjust.gov.ua

**Програми для юристів,
які дають змогу бути високопродуктивними.**

Навички дієвого володіння інформаційно-технічними засобами, що безпосередньо впливають на ефективність та результативність (продуктивність) праці правника (юриста), свідчать про його фаховість, компетентність та певну «раціональність» у використанні найціннішого ресурсу – часу. Їхнє використання у XXI ст. є доцільним й економічно обґрунтованим, може бути досить корисним у роботі сучасного правника.

Той юрист, який використовуватиме спеціальне програмне забезпечення, створене з урахуванням потреб оптимального та раціонального використання часу, завжди буде високоефективним і, відповідно, високопрофесійним та загалом успішним.

Наведемо перелік 10 програм, які може використовувати сучасний правник у повсякденній практичній діяльності:

1. **CamScanner** – дає змогу швидко сканувати документи, надавати їм потрібний формат, коригувати якість знімків, відправляти відскановані документи куди потрібно. Офіційний сайт – www.camsScanner.com

2. **Jusnote**. Допомогає здійснювати контроль у процесі, пов'язаному з веденням юридичної практики та здійсненням управління юридичної компанії. Офіційний сайт – www.jusnote.com

3. **Office 365**. Ця програма задовольняє основні базові потреби юридичної компанії. Містить набір стандартних, однак якісних інструментів, зокрема Word, Excel або пошта Outlook. Офіційний сайт – www.office.com

4. **Evernote**. Найзручніша програма для збереження чернеток, нотаток, думок, що дозволяє працювати оффлайн. Дає також можливість створювати швидкі нотатки за допомогою аудіо і фото. Офіційний сайт – www.evernote.com

5. **Hours**. Програма пропонує цікавий формат у стилі такого собі «біллінгу» своїх дій: де були, скільки часу витратили, які задачі вирішили тощо. Офіційний сайт – www.hourstimetracking.com

6. **Buffer**. Ця програма дозволяє робити певний «promotion» своєї компанії. Якщо Ви використовує соціальні мережі і пишете якісний контент, то Buffer – найкращий інструмент для цього. Допомогає написати публікацію один раз, а розмістити кілька разів на всіх каналах. Являє собою фактично автопостинг. Напри-

клад, натиснувши одну кнопку, Ви зможете опублікувати пост у Twitter, Facebook, Google тощо. Офіційний сайт – www.buffer.com

7. **OpenDataBot.** Сервіс, що здійснює моніторинг реєстраційних даних українських компаній та судового реєстру з метою захисту від рейдерських захоплень і контролю контрагентів¹. Програма збирає інформацію з відкритих державних реєстрів та інших джерел і висилає їх безпосередньо на будь-який ваш месенджер. Офіційний сайт – www.opendatabot.com

8. **Slack.** Можливості спілкування для команд не у формі переписок з різними командами в одному місці, а передачі файлів, оцінювання роботи, розмов в одному місці. Офіційний сайт – www.slack.com

9. **Asana.** Хмарний сервіс для роботи команд. Надає можливості постановки завдань, створення чек-листів², перевірка завдань. Необхідний і незамінний інструмент, особливо для керівників, оскільки дозволяє створювати проекти і стежити за їхнім виконанням командою. Програма, схожа за можливостями до Jusnote. Офіційний сайт – www.asana.com

10. **Судові засідання і реєстр** – додаток в Google Play, який дозволяє безпосередньо за допомогою свого смартфона відстежувати засідання й отримувати всю інформацію у справі.

Майбутнім правникам у нагоді можуть стати *книги*, які можна порадити почитати. Так, корисними будуть: В. Бігун «Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі», В. Шепітько «Психологія судової діяльності», А. Ажиппо «Не зарікайся», А. Дершовіц «Лист до молодого юриста», М. Божко «Сліпа зона правого конфлікту: про що знають ті, хто хоче виграти суд», І. Гловацький «Українські адвокати Східної Галичини... (1918-1939 рр.)», В. Оробінський «Чому не вчать на юридичному факультеті: таємниці професійної майстерності юриста», А. Дудін «7 золотих правил юриста», П. Штепа «Мафія і Україна», Зіг Зіглар «Зустрінемося на вершині»³.

¹ *Контрагент* – (від лат. *contrahens* – торговельна угода; *contra* проти + *agens* чинний; *con-trahere* взаємно протистояти) – одна із сторін договору в цивільно-правових відносинах.

² *Чек-лист* (від англ. *Checklist* – букв. лист звірки, перевірки) – це список, який містить низку необхідних перевірок для якоїсь роботи. Відмічаючи пункти списку, ви, команда чи якийсь конкретний спеціаліст можете дізнатися про стан чи коректність виконання роботи.

³ URL: <http://loyer.com.ua/uk/10-knig-yaki-korisno-prochitati-yuristu-na-dozvilli/>

Також на дозвіллі для майбутніх правників у нагоді стане така *добірка художніх фільмів*: «Анатомія вбивства» (1952), «12 розгніваних чоловіків» (1957), «Свідок звинувачення» (1957), «Пожнеш бурю» (англ. «Inherit the Wind») (1960), «Нюрнберзький процес» (1961), «Вбити пересмішника» (1962), «Людина на всі часи» (1966), «Правосуддя для усіх» (1972), «Паперова гонитва» (1973), «Місце зустрічі змінити не можна» (1979), «Крамер проти Крамера» (1979), «Правопорушник Моррант» (1980), «Вердикт» (1982), «Презумпція невинуватості» (1990), «Мій кузен Вінні» (1992), «Кілька хороших хлопців» (1992), «Філадельфія» (1993), «Справа пеліканів» (1993), «Фірма» (1993), «Час убивати» (1996), «Народ проти Ларрі Флінта» (1996), «Первісний страх» (1996), «Амістад» (1997), «Адвокат диявола» (1997), «Брехун брехун» (1997), «Хочу до в'язниці» (1998), «Інсайдер» (1999), «Зелена миля» (1999), «Цивільний позов» (1999), «Ерін Брокович» (2000), «Чикаго» (2002), «Вердикт за гроші» (2003), «Готель «Руанда» (2004), «Майкл Клейтон» (2007), «Законослухняний громадянин» (2009), «Лінкольн для адвоката» (2011), «Суддя» (2014), «Жінка в золотому» (2015), «У центрі уваги» (2015), «Лавінг» («Loving») (2016), «Маршалл» (2017), «Секретне досьє» (2017), «RBG» (2018).

Поняття професійної деформації та шляхи її подолання

Що таке професійна деформація? Із чим її пов'язують?

Сам термін «деформація» походить від лат. *deformare* й означає букв. «викривлювати», «спотворювати». Із цим поняттям отожднюють негативні процеси у професійній свідомості фахівців, перенесенням своїх професійних якостей та навичок у площину «непрофесійного», повсякденного життя. Оскільки більшу частину свого життя людина проводить переважно на роботі, вона часто неусвідомлено переносить професійні звички і в свою приватність. І саме за навичками і звичками із повсякденного життя можна безпомилково визначити, чим у житті займається людина, її фах і професію.

Це стосується видів багатьох професій. Вважають, що найбільш схильними до професійної деформації є люди, які тісно працюють з людьми, наприклад, вчителі, керівники, особи, співробітники кадрових підрозділів тощо. Більш стійкими до проявів професійної деформації прийнято вважати медиків, військових,

співробітників спецслужб. Оскільки юристам та їхній професійній діяльності загалом характерна досить інтенсивна комунікація, тому не винятком є і юридичні спеціальності. Так, юридична професія формує не лише певні ціннісні орієнтири та сприяє розвитку як позитивних рис, наприклад, моральних якостей, витримки, спокою, почуття справедливості (іноді навіть загостреного), обов'язковості, відповідальності, дисциплінованості, умінь знайти підхід до людей і встановити з ними контакт, широкої ерудиції тощо), так і негативних, таких як байдужість до людей і їхньої долі, надмірна і зайва підозрілість, грубість, кар'єризм та інші.

Які виділяють види професійної деформації?

Розрізняють такі види професійної деформації:

1) *загально професійні* – притаманні переважній більшості представників певної професії внаслідок виконання особистістю своєї професійної діяльності. Може проявлятися по-різному. Від манер поведінки до професійного жаргону та фізичного вигляду. Для більшості професійних практикуючих юристів певною мірою характерні «крючкотворство», юридичний «педантизм» у найбільш негативних своїх проявах та забарвленні;

2) *спеціальні професійні* – виникають унаслідок тривалої роботи в якійсь спеціальності, у процесі спеціалізації особи. Наприклад, судді схильні до «самовпевненості» при прийнятті «типових» рішень, інколи вони піддаються небажанню розібратися із ситуацією; прокурорам характерний синдром «надмірного звинувачення»; адвокати схильні до певної «спритності», емоційної байдужості, цинізму, що межує з емоційною холодністю; у нотаріусів простежується надмірний формалізм, стереотипність у підходах до вирішення завдань;

3) *професійно-типологічні* – пов'язані з накладенням на особу певних психологічних особливостей, що відбиваються на структурі професійної діяльності. Вони, з одного боку, зумовлені досвідом, мають професійну спрямованість, а з іншого – спричинені особливостями характеру й темпераменту, здібностями. Прикладами можуть бути деформації, що розвиваються на основі здібностей до комунікації, завищеної самооцінки, владоловства, організаторських здібностей, «свободолюбства», нарцисизму, комплексу переваги тощо;

4) *індивідуальні* – властиві працівникам широкого спектру професій і зумовлені передусім індивідуальними особливостями особи, певною надмірністю професійної роботи, а отже, розвит-

ком професійних якостей, які згодом призводять до виникнення суперякостей. Прикладами може бути трудоголізм, надмірна відповідальність тощо.

Існують й інші поділи професійних деформацій. Вони можуть формуватися на різних рівнях – мотиваційному, емоційному, пізнавальному, поведінковому тощо.

Професійна деформація може бути стійкою, а може мати епізодичний характер, бути як позитивною, так і негативною, мати як поверхневий характер, так й епізодичний.

Що прийнято відносити до причин професійної деформації?

Оскільки професія юриста часто передбачає перебування у складних відповідальних ситуаціях, що ускладнюються фізичною та емоційною перевтомою, об'єктивно формується низка чинників (факторів, причин), які прийнято називати *причинами професійної деформації*. Розрізняють зовнішні і внутрішні фактори деформації юристів.

Зовнішні пов'язуються швидше з тими реаліями, що складаються у переважній більшості сфер суспільного життя. Оскільки юристи живуть і працюють у межах конкретного соціуму, то на них впливають такі деструктивні чинники:

- соціальна нестабільність;
- криза ідеалів (моральних, ідейних), що призводить до морального збіднення юриста;
- корупція загалом й особливо корумпованість владних органів;
- низький рівень якості нормативно-правових актів, їхнє невиконання;
- відсутність або недієвість юридичних гарантій діяльності юристів, правоохоронних органів, недостатній або низький соціально-правовий рівень їхньої захищеності;
- переважання «негативу», невисокої оцінки при висвітленні діяльності правоохоронної системи та судової системи (системи правосуддя);
- неефективні механізми контролю за діяльністю співробітників правоохоронної системи та судової системи (у тому числі контролю з боку громадськості);
- виконання співробітниками невластивих їм функцій, перевантаження службовими справами тощо.

Внутрішні (внутрішньосистемні) чинники притаманні правоохоронній системі, системі судових органів. До таких відносять:

– недоліки власне системи судових та правоохоронних органів, що пов'язуються зі стереотипами мислення, аморальними критеріями оцінювання, правопорушеннями самих юристів, що призводить до дефектів правової свідомості;

– скептичне ставлення до правових почуттів інших;

– викривлення відображення фактів правової дійсності;

– заперечення вимог правового регулювання.

Якщо говорити про причини професійної деформації юриста як певною мірою «одинака», особи, яка приймає юридично значуще рішення, яке може мати правові наслідки, суб'єкта безпосередньої практичної діяльності, то причини професійної деформації можна поділити на об'єктивні і суб'єктивні. За такої класифікації до *об'єктивних* причин відносяться: наявність владних повноважень і можливостей застосування елементів примусу; надмірна правова регламентація; часте спілкування з обвинуваченими (підозрюваними), недобросовісними потерпілими та свідками; психологічні і фізичні перевантаження; наявність елементів «корпоративності», великої кількості конфліктів; відсутність контролю тощо. Серед *суб'єктивних* причин виокремлюють перевтому, низький професійний рівень, завищену самооцінку, позицію власної винятковості, кар'єризм, відсутність самокритичності, «емоційне» вигорання і, як наслідок, емоційне спустошення, пасивність при виконанні службових обов'язків, скептичне або навіть нігілістичне (заперечливе) ставлення до таких моральних понять, як честь, борг, совість, непідсудність тощо.

Які внутрішні чинники (мотиваційного характеру)

негативно впливають на юриста,

деформують його свідомість?

До таких слід віднести:

– намагання викрити правопорушника (попри аксіому, сформульовану ще древніми римлянами: «Краще залишити злочин безкарним, аніж покарати невинуватого»);

– незадоволеність рівнем матеріального забезпечення, «зрівнялівка» в оплаті праці;

– неправильне сприйняття і реалізація службового обов'язку;

– негативні приклади поведінки керівників, безпринципність у службових відносинах, слабкий підбір і розстановка кадрів;

– відсутність економічних стимулів;

– низький рівень професійних знань, невідповідність рівня кваліфікації співробітників займаним посадам;

– низький самоконтроль, зайва самовпевненість у зв'язку з наявністю владних повноважень, схильність до їхньої демонстрації, реалізації тощо;

– небажання професійно розвиватися та критично мислити.

Яким чином проявляються у поведінці юристів елементи професійної деформації:

– недобросовісність у розгляді справи;

– неправильне сприйняття службового обов'язку, суспільного, (державного) інтересу, інтересу служби, чий інтереси захищаються;

– використання старих шаблонів, стереотипів та уявлень, зокрема підходів до раціонального та ефективного розподілу і використання часу;

– використання засобів спілкування з клієнтами без урахування специфіки справи, а також індивідуальності особи, що потребує допомоги з боку юриста;

– свідоме порушення вимог норм права, зловживання правом, його заперечення, невиконання;

– порушення точного, скрупульозного дотримання всіх прав підслідного і підсудного;

– ігнорування принципу презумпції невинуватості внаслідок надмірної самовпевненості, підозрілості тощо;

– корумпованість.

Що може допомогти уникнути чи запобігти виникненню елементів професійної деформації в юристів?

Професійна деформація не завжди погане явище, оскільки є дуже багато корисних професійних якостей, пов'язаних із безпосередньою роботою юриста, які можуть бути використані на конструктив та успіх у повсякденному житті. І не завжди їх слід позбавлятися. Інакша справа з негативними їхніми проявами, з якими безсумнівно слід боротися. Тому, якщо правник та його близькі не хочуть перетворитися на заручника його роботи, слід якнайшвидше викоринити всі негативні прояви, пов'язані з його професійною деформацією.

Основним способом запобігання проявам професійної деформації юриста є *профілактика*. Вона передбачає низку заходів по-

переджувального характеру, які полягають насамперед у виявленні сприятливих передумов деформації та їхньому своєчасному усуненню.

Для цього доцільно:

– освоїти техніку управління свідомістю, не зациклюватися на стандартах, стереотипах, шаблонах, діяти творчо, розумно-критично, керуючись «здоровим глуздом», виходячи безпосередньо з тих умов, які склалися в тій чи тій ситуації;

– постійно підвищувати свій професійний рівень, удосконалювати професійну майстерність (шляхом проходження стажування, перепідготовки, обміном досвідом, самоосвіти);

– брати участь у різноманітних заходах, спрямованих на саморозвиток та самовдосконалення;

– удосконалювати механізми відповідальності за неправомірні діяння.

Запитання для самоконтролю та роздумів

Що таке професійна і правова культура юриста. Яке їхнє співвідношення?

Які елементи складають структуру професійної культури правника?

Охарактеризуйте коротко їх зміст.

Із чим пов'язують поняття «професійна деформація»?

Які існують види професійної деформації?

Чи завжди професійна деформація має негативний характер? Чому?

Розділ IX

Соціальне регулювання юридичної практичної діяльності

*Поняття соціального регулювання
юридичної практичної діяльності*

Корпоративне регулювання юридичної практичної діяльності.

Роль деонтологічних кодексів у діяльності юристів

Професійна відповідальність правників

*Європейські та міжнародні стандарти
професійної правничої діяльності*

Поняття соціального регулювання юридичної практичної діяльності

***Соціальне регулювання і юридична діяльність:
чому це важливо для правників?***

Соціальне регулювання належить до досить складних суспільних явищ і є предметом дослідження багатьох соціогуманітарних наук, зокрема правознавства, насамперед загальної теорії права. Багатогранна природа соціального регулювання зачіпає багато різних аспектів, серед яких соціологічні, економічні, психологічні тощо, властиві також юридичній діяльності.

Взаємодія людей є суттю будь-якого суспільства і, відповідно, потребує соціального регулювання. Взаємодія та колективна діяльність людей у суспільстві викликає потребу в узгодженні своєї поведінки в різних сферах суспільного життя з різноманітними індивідами, що досягається за допомогою соціального регулювання. Так, метою соціального регулювання є приведення поведінки індивідів, їхніх груп відповідно до стандартів, вироблених людською практикою, тих об'єктивних закономірностей, що склались у конкретному соціумі. Власне завдяки соціальному регулюванню досягається оптимально можливий баланс збігу між діями суспільних законів та життєдіяльністю людей.

Соціальне регулювання в суспільстві існувало завжди, починаючи з виокремлення людини з природного середовища в соціальну спільноту. Воно може бути поділене на два основні види: індивідуальне й нормативне. Індивідуальне здійснюється за допомогою індивідуальних правил поведінки, являє собою винесення конкретних (персоніфікованих) рішень з приводу окремого життєвого випадку (конкретного кола осіб чи окремих суб'єктів),

вичерпується разовим використанням, закріплюється в індивідуальних актах (рішеннях суду). На відміну від індивідуального, нормативне (правове) соціальне регулювання має загальний та обов'язковий характер, оскільки поширюється на невизначене коло осіб (неперсоніфіковане), розраховане на багаторазове використання, тобто має ознаку невичерпності, закріплюється в нормативно-правових актах та інших джерелах права, забезпечується тими важелями, які є переважно в державі.

Існують різні соціальні регулятори суспільних відносин, які у своїй сукупності складають певну *систему соціального регулювання*. Це, зокрема, мораль, право, звичай, релігія, корпоративні норми, політика, інші. У цій системі може бути виокремлена додатково підсистема норм позитивного права, яке пов'язується з тим правом, що створюється певною мірою «штучно», тобто виходить від держави і суспільства. Вона має формалізований характер, є обов'язковою для тих суб'єктів, котрих це стосується, встановлюється зовнішнім авторитетом і, як правило, забезпечується державою. До таких норм відносять насамперед норми права, правовий звичай, корпоративні норми тощо. Відмітною ознакою інших соціальних норм, які не входять до підсистеми позитивного права, є те, що вони не мають обов'язкового характеру і забезпечуються різними важелями недержавного характеру.

Соціальне регулювання юридичної практичної діяльності має свої особливості.

По-перше, до соціальних регуляторів нормативного (обов'язкового) характеру юридичної діяльності, окрім найпоширеніших – норм права, належать також моральні (морально-етичні) та корпоративні норми, що в сукупності складають «професійні» норми, які здійснюють нормативне соціальне регулювання, є підґрунтям для індивідуального соціального регулювання і дієвість яких забезпечуються, як правило, державою.

По-друге, соціальне регулювання юридичної діяльності має обов'язковий (нормативний) характер для суб'єктів, яких стосується, – спільноти професіоналів-правників (юристів).

По-третє, має й інші особливості. Зокрема, передбачає впорядкування діяльності юриста шляхом надання йому компетенції – визначаючи сферу діяльності юриста і його повноваження, виражені правами та обов'язками, окреслює юридичну відповідальність шляхом надання дозволів та встановлення заборон, передбачених різними соціальними нормами.

Чому мораль та етика складають основу соціального регулювання юридичної діяльності?

Винятково важливого значення в соціальному регулюванні набули моральні норми, оскільки, по-перше, поняття моралі, її витоки та еволюція, сформовані нею стандарти поведінки, пов'язані з нею моральні відносини та її роль у житті суспільства відносяться до прадавніх проблем і є предметом вивчення етики – однієї із найдавніших галузей знань і, по-друге, охоплюють сферу відносин, яка виходить за межі правового регулювання. Питання моралі турбувало і продовжує турбувати людину з найдавніших часів – виокремлення її з природного навколишнього середовища як *homo sapiens* – людини розумної. Більшість взаємовідносин людей у побуті, колективі, родині є об'єктом моралі і не підлягає правовому регулюванню. Моральні закони також відрізняються ширшим змістом, дають більший простір для тлумачення і застосування.

Як влучно зауважував відомий філософ Еммануїл Кант, дві речі вражають нашу уяву – зіркове небо над нами й моральні закони всередині нас. Останнє є імператив. Це й становить поняття совісті, тобто здатності людини до самооцінки і самоконтролю, до суду над собою. «Закон, що живе в нас, має назву совість є, власне, співвідношення наших вчинків із цим законом»¹. Мораль відноситься до аспектів такої людської діяльності, якою надається оцінка не лише діям людей, а й їхнім мотивам, прагненням та намірам.

Під мораллю як нормативним регулятором професійної юридичної діяльності прийнято розуміти систему вимог до юристів у зв'язку зі здійсненням ними своїх професійних обов'язків (норми моралі, совісті, відповідальності, честі)². Звідси розкривається ще одна сутнісна ознака моралі – *колективність*³, оскільки вона присутня там, де є стосунки між людьми і їхні колективні відносини. Також поряд із загальним моральним регулюванням прийнято говорити про існування особливого виду регулювання – професій-

¹ Кант И. Метафизика нравов: в 6 т. // Соч. М., Т. 4. Ч. 2. С. 329.

² Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Вид-во «Знання», 495 с.

³ У давньоруському літописі «Повість минулих літ», складеному монахом Києво-Печерського монастиря Нестором, подано своєрідний образ «колективної моралі» того часу, тобто колективної моральної відповідальності. За її логікою всі люди, які живуть і страждають разом, мають жити праведно.

ного (корпоративного), підґрунтя якої складає *професійна* мораль. Нею регулюються специфічні відносини та особливості окремих видів соціальної діяльності людей. Така діяльність виникла і розвинулася внаслідок історичного професійного поділу праці, передусім у тих сферах діяльності, об'єктом яких є людина (медицина, юриспруденція тощо).

Засобами забезпечення моральних норм є сам соціум – громадська думка, громадський осуд. Такі засоби забезпечують альтернативу вибору поведінки індивідом залежно від його свідомості. Ця ознака моралі певною мірою характерна й для юридичної діяльності, а виявляється як довіра з боку клієнтів і членів колективу до роботи правників. Оскільки діяльність юриста глибоко втручається у сферу моралі, регулюється моральними нормами, вона, відповідно, повинна зіставлятися з моральними вимогами, враховувати особливості здійснення юридичної діяльності. Прикладом таких вимог та їхнього закріплення як стандарту поведінки є норма деонтологічного кодексу правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів Європейського Союзу під назвою «Довіра і моральна недоторканість». Нею закріплено, що відносини довіри не можуть існувати, коли є сумніви в чесності, порядності, справедливості чи щирості адвоката. Названі властивості є професійно обов'язковими, тобто мають обов'язковий характер для суб'єктів здійснення юридичної практичної діяльності.

Корпоративне регулювання юридичної практичної діяльності. Роль деонтологічних кодексів у діяльності юристів

У соціальному регулюванні юридичної практичної діяльності особливе місце має ознака його обов'язковості для тих, на кого воно поширюється. Ознака обов'язковості (альтернативна назва – нормативний характер) притаманна й правовому регулюванню, яке поглинається соціальним регулюванням, входить до його обсягу й ототожнюється з державним регулюванням. За допомогою правового (державного) регулювання на основі внутрішніх державних і міжнародних правових актів здійснюється фіксація більшості юридичної діяльності, її різних елементів. Це нормативно-правові акти матеріального і процесуального права, при цьому до основних внутрішніх державних актів відносять Кримінальний, Кримінальний процесуальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний, Господарський, Господарсько-процесуальний ко-

декси України, Кодекс України про адміністративні правопорушення та Кодекс адміністративного судочинства України, закони України «Про прокуратуру», «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», «Про судоустрій і статус суддів», «Про нотаріат» та багато інших.

Корпоративне регулювання як складова соціального регулювання: у чому полягає його особливість для юридичної практичної діяльності?

У загальній теорії права протилежним правовому регулюванню за своєю суттю і природою є корпоративне регулювання, яке має свої особливості саме в контексті суб'єктів здійснення юридичної практичної діяльності. Основу корпоративного регулювання складають його елементи-інструменти – корпоративні норми. Хоча відомі вони з давніх часів, проте порівняно з такими прадавніми соціальними регуляторами, як мораль, звичаї, традиції, набули своїх ознак лише з виникненням і створенням стійких груп людей, об'єднаних за ознакою інтересу, а особливістю їхнього формування стало те, що їхнє подальше існування і розвиток зумовлювалися існуванням і розвитком спільноти людей, об'єднаних спільним інтересом.

Корпоративні норми входять до нормативно-регулятивної системи суспільства і властиві всім громадським об'єднанням. Характерними ознаками цих норм є те, що вони мають недержавний характер (за суб'єктом створення і предметом регулювання), відображають особливості розвитку тієї спільноти, у якій вони утворені, формально виражені в статутах та інших документах якоїсь спільноти (громадської організації) і поширюються лише на членів громадянського суспільства, для яких є обов'язковими для виконання. Охоплюють переважно внутрішні питання й відносини, наприклад, процедури вирішення конфліктних ситуацій, взаємодію керівництва і підлеглих, принципи конфіденційності, питання прозорості та інформованості суспільства про свою діяльність, положення про зловживання членів корпорації, окремі питання відповідальності тощо.

Значеними нормами охоплюються й різнопланові норми, наприклад, корпоративні звичаї (подарунки), корпоративні традиції, етичні, естетичні норми, ділові звичаї, інші.

Іноколи корпоративні норми надзвичайно щільно пов'язані з правовими. Так, у західній Європі чи США питання набуття кваліфікації адвоката вирішується відповідними органами за участю

представників професійних корпорацій згідно із встановленими корпорацією нормами, регламентами, стандартами кваліфікації тощо. Таким чином, корпоративні норми перетинаються із правовими нормами, сформульованими державою, які сприймають їх як бажаний чинник стабільності правової системи. Водночас у випадку відповідного санкціонування (схвалення) корпоративні норми можуть стати частиною загальнообов'язкових правових норм¹.

Загалом вони мають багато спільного з нормами права. Зокрема, є правилами поведінки, що закріплені у відповідних актах, складають певну систему, їхнє ухвалення здійснюється за відповідною процедурою, гарантії їхнього забезпечення здійснюються за допомогою чітко визначених заходів і санкцій. Ці норми підлягають захисту в судовому порядку та за допомогою інших юридичних засобів.

Мають також і відмітні ознаки, зокрема поширюються тільки на членів спільноти, висловлюють волю членів спільноти або її керівних органів, створюються в процесі діяльності організації (на зборах), з'їздах, засіданнях, набувають чинності після легалізації, закріплюються в статутах, програмах, положеннях, рішеннях громадянських організацій, їхнє виконання гарантується організаційними та примусовими заходами впливу, передбаченими статутами, положеннями недержавних організацій, додержання корпоративних норм забезпечується заходами організаційного й дисциплінарного характерів (догана, зауваження, попередження, виключення із організації). Рішення громадських організацій про накладення стягнення не підлягають оскарженню в судовому порядку.

За загальним правилом корпоративні норми розглядають як норми, що заповнюють прогалини в нормативній системі права (те, що так чи так не врегульовано ним) і мають субсидіарний (допоміжний) характер. Власне для характеристики суб'єктів здійснення юридичної практичної діяльності ця ознака не властива, а швидше навпаки.

Кодекси юридичних професій в нашій і деяких зарубіжних країнах, що мають узагальнену назву моральних (морально-етичних), не вичерпуються власне морально-етичними нормами. До їхнього змісту входять положення матеріального і процесуального права, правила судочинства та інші норми, що певним чи-

¹ Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. С. 92.

ном належать до юридичної практики, а також до спеціальних питань її здійснення (ліцензування, взаємостосунки адвоката і клієнта, набуття права здійснення окремих видів юридичної практичної діяльності). Також ці норми забезпечуються механізмом власної реалізації і системою відповідальності в межах дисциплінарного процесу.

Деонтологічні акти (кодекси):

чому вони займають особливе місце в діяльності суб'єктів здійснення юридичної практичної діяльності?

Загалом будь-який деонтологічний акт професійної корпорації – це акт-документ, що містить систематизоване викладення різноманітних соціальних норм (правових, політичних, моральних, етичних, естетичних), охоплює також локальні юридичні норми, які в сукупності регулюють поведінку членів корпорації й визначають правовий режим їхньої професійної комунікації, містить вимоги до професійної поведінки суб'єкта, його моральних якостей і принципів, що відображає суть певного зрізу моральної системи.

Окремою властивістю деонтологічних актів є те, що вони приймаються (затверджується) органом управління тієї корпорації чи організації, якій він підпорядковується. Така їхня діяльність проваджується в межах самоуправлінських функцій (повноважень) професійних спільнот – корпорацій юристів й охоплюються таким інститутом, як *саморегулювання*, тобто самостійною автономною діяльністю відповідних професійних спільнот, що є протилежною державному регулюванню і входить до системи гарантій здійснення юристами своїх безпосередніх професійних функцій (обов'язків).

Поняття «деонтологічний кодекс» найповніше відображає зміст деонтології як певної галузі знань (науки про належне) та відповідної навчальної дисципліни саме як сукупності моральних норм – складових деонтологічних актів, що мають не рекомендаційний¹, а зобов'язуючий (обов'язковий) характер і регулюють морально-етичні відносини правника з іншими суб'єктами права в його професійній діяльності.

Питання стандартів юридичних професій не є новим. Перші акти-документи деонтологічного змісту, що закріплювали такі

¹ Рекомендаційний – прикметник від слова *рекомендація*, синонімами якого є повчання, проповідь; безпосередньо відображає зміст і семантичне забарвлення слова *мораль*.

стандарти, з'явилися ще на початку ХХ ст., а першим професійним кодексом вважається «Канон професійної етики», прийнятий Американською правовою асоціацією ще в далекому 1908 р. Він є складовою системи регулювання юридичної практики – професійної діяльності юристів різних спеціалізацій. На сьогодні деонтологічні кодекси та різні правила, що встановлюють нормативи культури адвокатів, суддів, інших юридичних професій, діють у США, переважній більшості європейських та інших зарубіжних країн. Це, зокрема, США, Франція, Англія й Уельс, Шотландія, Німеччина, Нідерланди, Бельгія, Данія, Австрія, Польща, Туреччина, Ізраїль, Росія та інші. В Україні кодекси юридичних професій розробляються з орієнтацією скоріше на європейські, ніж американські моделі, хоча активно вивчаються при їхньому складанні. Це пов'язане передусім із тим, що національна правова система України входить до романо-германської правової сім'ї.

Деонтологічні кодекси – це корпоративні акти, які містять різнопланові корпоративні норми. Вони регулюють багато аспектів діяльності корпорації, однак домінують серед них норми морально-етичного змісту, які становлять фундамент безпосередньої діяльності корпорацій. Саме дотримання етики членами підвищує самооцінку співробітників, статус корпорації загалом, а пов'язана із цим службова дисципліна є формою самоконтролю будь-якої авторитетної корпорації. Тому роль деонтологічних актів у цьому процесі важко переоцінити. Вони, поряд із правилами внутрішнього розпорядку, регламентують не лише питання внутрішніх, а й деяких зовнішніх взаємовідносин, зокрема принципи корпоративної соціальної відповідальності, відносини корпорації з іншими суб'єктами суспільства, державою тощо. Водночас основною ознакою є саме наявність норм, що передбачають законне, нормальне, етичне ставлення юриста до осіб, із якими має справу у своїй професійній діяльності та відносинах, які складаються у зв'язку з цим. Тому ці норми закріплюють вимоги до професійних (насамперед моральних) чеснот, вимоги до дотримання морально-етичних норм у практичній діяльності, порядок дій у випадку порушення цих норм, а також відповідальність за їхнє порушення.

Водночас деонтологічні акти регулюють юридичну практичну діяльність, є невід'ємною складовою корпоративного регулювання, і їхня особливість полягає в тому, що вони мають багато притаманних правовому регулюванню рис, а отже, корпоративні акти мають риси правового акта, тобто їхня природа дуальна (подвійна).

Так, правовий акт має такі ознаки: виражає волю уповноваженого на його прийняття суб'єкта; має офіційний та нормативний (обов'язковий) характер, обов'язковий для виконання тими суб'єктами, кого він стосується; спрямований на регулювання суспільних відносин; його виконання забезпечується державою, що може тягнути за собою правові наслідки. Деонтологічний кодекс має як спільні риси з правовим актом, так і свої особливості. Він, зокрема, містить правила, що регулюють морально-етичний бік повсякденної практичної діяльності професійної корпорації юристів, доповнює чинні правові норми, якими регламентується діяльність у цій сфері, обов'язкова для лише для членів професійної корпорації, яка прийняла цей акт і є засобом підвищення довіри до корпорації та її статусу.

Деонтологічний кодекс: функції, зміст, структура, види.

Прийнято виокремлювати функції, які виконує деонтологічний кодекс, – ціннісно-орієнтуюча, регулятивна, виховна. Особлива увага приділяється закріпленню вимог щодо неухильного додержання правових і морально-етичних імперативів, виконавської дисципліни, спроможності до ефективної комунікації та здатності до існування.

Змістом будь-якого класичного кодексу професійної діяльності охоплюється, як правило, трикомпонентна складова: 1) *морально-етична* – відображає взаємозв'язок моралі і права через визнання пріоритету загальнолюдських моральних цінностей – гуманізму, милосердя, справедливості, толерантності тощо, звертається до взаємопов'язаних із ними моральних категорій – гідності, честі, репутації, стимулу, таємниці, моральної підтримки, морального кредо, моральної відповідальності; 2) *правова складова* – розкриває нормативний характер документа, сферу реалізації принципів професійної етики, адресуванням вимог працівників відповідної юридичної спеціальності; 3) *організаційно-управлінська* конкретизує компетенцію співробітників певної сфери, може містити моральні орієнтири вирішення типових службових та управлінських ситуацій.

Деонтологічні кодекси мають також свою структуру і складаються, як правило, з таких елементів: 1) *вступна частина*, якою окреслюється політика держави в цій сфері через деталізацію завдань, система цінностей суспільства; 2) *описова* (нормативна) частина, що містить нормативні матеріальні та процесуальні ви-

моги морально-етичного змісту для юристів під час здійснення ними своїх професійних обов'язків у юридичній практичній діяльності; 3) *прикінцеві положення*, які вичерпуються вимогами обов'язковості дотримання кодексу, межі його дії, набуття чинності тощо.

Ще однією важливою особливістю деонтологічних кодексів є те, що, хоч вони і містять норми-гарантії своєї реалізації через закріплення виду і міри дисциплінарної відповідальності за порушення норм, їхнє невиконання або неналежне виконання (так звана «буква» деонтологічного кодексу), проте їхній «дух» орієнтує швидше на високу свідомість через усвідомлення їхньої значущості, внутрішніх переконань суб'єктів, шляхом роз'яснення і конкретизації належних елементів поведінки, моральних зобов'язань юриста та його мотивації тощо.

Які деонтологічні акти діють в Україні?

Увесь масив деонтологічних актів можна класифікувати за кількома критеріями. Зокрема, вони поділяються залежно від: а) суб'єкта їхнього прийняття (державними чи недержавними органами); б) юридичної спеціалізації (регулюють діяльність адвокатів, суддів, співробітників прокуратури, нотаріусів); в) виду і міри відповідальності, що вони встановлюють; г) масштабу поширення дії (міжнародні, національні чи локальні).

Спектром деонтологічних актів охоплюється й багато інших. Це не лише загальнонаціональні, а й галузеві та локальні акти. Їхня кількість невпинно зростає, поступово підвищується їхня якість й увага до них, оскільки вони є певною гарантією здійснення високоякісних юридичних послуг, забезпечення прав людини в цілому.

Найбільш поширеними національними деонтологічними актами є Правила адвокатської етики, затверджені Установчим з'їздом адвокатів України 17 листопада 2012 р., Кодекс суддівської етики, затверджений рішенням XI чергового з'їзду суддів України від 22 лютого 2013 р., Кодекс професійної етики і поведінки співробітників прокуратури, затверджений наказом Генерального прокуратури України від 28 січня 2012 р. № 123, Правила професійної етики нотаріусів України, затверджені наказом міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 р. № 2104/5 та багато інших.

Професійна відповідальність правників

Враховуючи суспільну значущість й особливі вимоги до юридичної професії, слід окремо зупинитися на питаннях відповідальності правників. Відповідальність юристів може бути загальною (юридичною, моральною, політичною тощо), тобто не пов'язаною з професійною діяльністю. Така відповідальність настає на загальних підставах. Поряд з нею співіснує відповідальність професійного характеру.

Поняття професійної та дисциплінарної відповідальності: чому воно має особливу актуальність у межах здійснення юридичної практичної діяльності?

У загальній теорії права досить широкого поширення набули питання соціальної відповідальності, яку поділяють на ретроспективну і перспективну, негативну і позитивну, інші. Особливе місце відводиться юридичній відповідальності, яка спричиняє юридичні наслідки. Професійна відповідальність – також один із видів соціальної відповідальності.

Професійна відповідальність пов'язується, з одного боку, з професійною культурою правників, а з іншого – є невід'ємною складовою соціального регулювання, оскільки ним обов'язково охоплюється професійна відповідальність правників. Така відповідальність у загальній теорії права є різновидом юридичної відповідальності, має назву *дисциплінарної*, існує поряд з іншими її видами, зокрема адміністративною та кримінальною. Існує окрема думка про розуміння дисциплінарної відповідальності у двох аспектах – *позитивному (заохочувальному)* та *негативному (охоронному)*. За відповідною ознакою класифікуються й деонтологічні акти професійних корпорацій, тобто залежно від виду і міри відповідальності, яку вони встановлюють.

У позитивному аспекті (заохочувальному сенсі) юристи відповідають за якісне, високопрофесійне і високосвідоме виконання корисних для суспільства завдань та функцій. Це є підґрунтям позитивної дисциплінарної відповідальності як міри або ступеня позитивних наслідків відповідальності юриста.

Основою виникнення охоронного (негативного) аспекту юридичної відповідальності є здійснення дисциплінарного проступку, порушення норм і заборон, недотримання морально-етичних правил, обмежень, зловживання правами або скоєння проступку,

який дискредитує професію юриста. Цій відповідальності властиві певні ознаки. Тому для діянь, за які настає така відповідальність, 1) властивий досить високий ступінь суспільної небезпеки, а тому умови (підстави) настання дисциплінарної відповідальності, як правило, визначаються законом; 2) притягнення до дисциплінарної відповідальності правників можливе винятково відповідно до рішення відповідного органу або посадових осіб, які мають встановлену законом для цього компетенцію.

Так, відомий вітчизняний учений В. Сущенко, виходячи із загальновизнаного поняття «деонтологія» як «науки про належну поведінку особи, яка є носієм тієї чи іншої професії» і поняття «відповідальність як здатність особи звітувати за результати своєї поведінки (діяльності)», сформулював термін «*професійна відповідальність юриста*» як здатність будь-якого представника правничої професії (фізичної чи юридичної особи) звітувати перед собою та іншою особою, суспільством, державою за результати своєї професійної діяльності та одержувати на підставі такої звітності від себе та навколишніх позитивні й негативні оцінки (санкції) своєї професійної діяльності¹.

Дисциплінарна відповідальність як вид негативної юридичної відповідальності правників настає за дисциплінарні проступки, які особа вчиняє або може вчинити при виконанні взятих на себе професійних обов'язків – службових або трудових. Професійні обов'язки мають міжгалузеву природу, ними охоплюються вимоги (норми), що з пов'язуються власне з професійною юридичною практичною діяльністю юристів (за порушення норм судочинства може настати відповідальність судді, за порушення норм адвокатської етики – адвоката тощо).

Для того, щоб юриста притягнути до дисциплінарної відповідальності, потрібна наявність трьох складових – нормативної, фактичної та процесуальної.

Нормативна підстава – це наявність норми права (матеріальної і процесуальної), яка б передбачила можливість притягнення до дисциплінарної відповідальності юриста. Це можуть бути норми: 1) етичних або деонтологічних кодексів (правил поведінки) юристів; 2) етичних або деонтологічних кодексів міжнародних об'єднань юристів – міжнародних стандартів професійної діяль-

¹ Сущенко В. Проблема професійної відповідальності юриста (нотатки філософсько-правового аналізу). Українське право. № 1. 2005. С. 172.

ності правників; 3) законодавчі і підзаконні нормативно-правові акти держави в тій їхній частині, у якій містяться нормативні приписи деонтологічного (етичного) змісту – національне законодавство.

Фактичною підставою для притягнення юристів до дисциплінарної відповідальності є факт скоєння дисциплінарного проступку, що безпосередньо узгоджується із нормативними підставами, наприклад, порушення, пов'язані з: 1) вимогами законодавства та підзаконних нормативно-правових актів; 2) присягою, прийнятою юристом; 3) статутом відповідного об'єднання (професійної корпорації) юристів.

Процесуальною підставою є наявність рішення компетентного органу, яким встановлюються вид та міра дисциплінарної відповідальності. Такими органами, що вирішують питання дисциплінарної відповідальності, є, як правило, кваліфікаційно-дисциплінарні комісії.

За вчинений дисциплінарний проступок до юристів можуть бути застосовані такі стягнення дисциплінарного характеру, як попередження, догана, пониження кваліфікаційного класу, пониження в посаді або звільнення з посади, зупинення на певний строк дії свідоцтва про права на заняття приватною практичною діяльністю або його анулювання (ліцензії).

За загальними правилами притягнення юристів до дисциплінарної відповідальності:

1) за кожен дисциплінарний проступок може бути накладено лише одне дисциплінарне стягнення;

2) дисциплінарне стягнення до юриста може бути застосоване не пізніше шести місяців після виявлення проступку (у цей строк не входить тимчасова непрацездатність або перебування юриста у відпустці);

3) дисциплінарне стягнення може достроково зняти відповідна комісія;

4) якщо впродовж року з дня накладення дисциплінарного стягнення юриста не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, він вважається таким, що не має дисциплінарного стягнення;

5) рішення про накладення дисциплінарного стягнення можна оскаржити до вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії, вищого державного органу або в судовому порядку;

б) якщо юрист не допустив навмисного порушення закону чи несумлінності, що потягло за собою істотні наслідки, то скасування або зміна рішення, яке прийняв юрист, невизнання його дій або неприйняття доказів, тлумачень нормативно-правових актів не тягнуть за собою дисциплінарної відповідальності юриста.

Європейські та міжнародні стандарти професійної правничої діяльності

Професійні стандарти юридичної практичної діяльності: що це?

Під професійним стандартом прийнято розуміти затверджені в установленому порядку вимоги до компетентностей працівників, які слугують основою для формування професійних кваліфікацій. Вони можуть розроблятися різними громадянськими об'єднаннями, роботодавцями, їхніми організаціями, органами державної влади, науковими установами, галузевими радами, іншими зацікавленими суб'єктами.

Європейські стандарти професійної діяльності правників – це узгоджені та визнані європейською спільнотою (співтовариством європейських країн) загальні деонтологічні вимоги (норми і принципи), закріплені у відповідних деонтологічних актах і пред'являються професійним правникам (юристам) – суддям, адвокатам, прокурорам, нотаріусам.

Міжнародні стандарти професійної діяльності правників – це узгоджені та визнані міжнародним співтовариством загальні деонтологічні вимоги, що складаються із принципів та норм й адресовані професійним юристам – суддям, адвокатам, прокурорам, нотаріусам у галузі права незалежно від державних кордонів їхньої професійної діяльності для гуманізації суспільних відносин, утвердження принципів верховенства права, встановлення законності та правопорядку в кожній країні світу.

Стандарти правничої професії закріплені переважно в документах міжнародних професійних правничих організацій, наділених статусом Правил корпоративної етики (поведінки), а також у документах міжнародно-правових організацій, інституцій та політичних організацій, і мають рекомендаційно-зобов'язальний характер для їхніх членів та учасників.

Якими документами регламентовано європейські та міжнародні стандарти професійної діяльності правників та які стандарти вони закріплюють?

- Кодекс поведення посадових осіб з підтримання правопорядку (1979 р.);
- Основні принципи, що стосуються незалежності судових органів (1985 р.);
- Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою» (1985 р.);
- Пекінські правила (1985 р.);
- Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (1985 р.);
- Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського співтовариства (ухвалено делегаціями Асоціацій адвокатів 12 країн учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі у жовтні 1988 р.);
- Основні положення про роль адвокатів, прийняті на конгресі ООН (1990 р.)
- Стандарти незалежності правничої професії Міжнародної асоціації юристів (ухвалено МАЮ у Нью-Йорку у вересні 1990 р.);
- Рекомендація № (94)12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні 13 жовтня 1994 р.);
- Європейська хартія про закон «Про статус суддів» (ухвалено Радою Європи, Лісабон, 1998 р.);
- Рекомендація № 2000/19 «Про роль державної прокуратури в системі кримінального судочинства» (ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи 6 жовтня 2000 р.);
- багато інших.

Результати аналізу цих документів дають змогу виокремити такі ключові принципи професійної правничої діяльності:

- провідна роль правників у дотриманні балансу приватних, суспільних та державних інтересів;
- захист правниками основоположних прав і свобод людини та громадянина незалежно від здійснюваних ним професійних завдань і функцій;
- незалежність представників правничої спеціальності від сторонніх неправомірних впливів щодо їхньої діяльності незалеж-

но, звідки надходить цей вплив, – з боку держави, її посадових осіб чи суспільства, внутрішнього («інсайдерського», «внутрішньоцехового») впливу правників один на одного;

– безумовне дотримання правниками всіх складових принципу верховенства права (включаючи приписи національного та міжнародного права);

– самоврядність професійної правничої діяльності, основою якої є беззаперечна повага та дотримання встановлених корпоративних етичних правил поведінки і високому рівні відповідальності за неї.

Також додатково виокремлюються принципи службової несумісності та гласності тільки там і тоді, коли це не заборонено. Правник зобов'язаний зберігати професійну таємницю щодо своєї роботи та конфіденційну інформацію, отриману під час виконання ним своїх обов'язків. Згідно з Пекінськими правилами при відправленні правосуддя щодо неповнолітнього слід поважати його право на конфіденційність на всіх етапах, щоб уникнути заподіяння шкоди репутації через непотрібну гласність.

Окремо слід зауважити, що особлива увага в документах цих організацій приділена: 1) допуску до професійної правничої діяльності; 2) механізмам і процедурам застосування методів дисциплінарного впливу до тих, хто порушує або не дотримується встановлених правил.

Запитання для самоконтролю та роздумів

Яку значущість має соціальне регулювання для майбутніх правників? Яка його мета?

Чому морально-етичні норми складають основу соціального регулювання професійної діяльності юристів?

Яке співвідношення між соціальним та корпоративним регулюванням?

У чому полягають особливості корпоративного регулювання професійної діяльності юристів?

Чи мають деонтологічні кодекси нормативний характер для суб'єктів здійснення юридичної практичної діяльності?

У чому полягає саморегуляційний характер деонтологічних кодексів?

Яка природа професійної відповідальності правників? Які її особливості?

Юридична, професійна та дисциплінарна відповідальність: у чому полягає співвідношення?

За якими основними міжнародними та європейськими стандартами здійснюється юридична діяльність? Якими документами вони регламентовані?

Розділ X

Професійні комунікації правників

Особливості правничої комунікації

Мова правничої професії

Сучасні аспекти роботи з правовою інформацією

Особливості правничої комунікації

У загальному розумінні термін «комунікація» налічує безліч визначень. Зокрема, комунікацію розуміють як процес:

- взаємозв'язку з певною метою;
- обміну думками, інформацією;
- дії, спрямованої на вплив;
- розв'язання проблемних питань;
- урегулювання стосунків.

Усі ці компоненти притаманні, так чи так, і професійній юридичній комунікації. Проте вона має свої суттєві риси.

По-перше, професійна комунікація правників майже завжди лежить у площині «*Людина – Людина*». Людський вимір є сутнісною природою правничої діяльності. Основну її частину становить міжособистісне спілкування учасників судового розгляду, адвоката або юрисконсульта і клієнта, судді і представників сторін поза судовими засіданнями тощо. Це вимагає від правника вияву цілої низки особистих якостей, таких як чуйність, емоційна стійкість, уміння слухати співрозмовника, давати вичерпні, прямі й зрозумілі відповіді.

Кінцевою метою будь-якого обміну інформацією в процесі такого спілкування завжди має бути справедливе вирішення складних, неоднозначних, спірних, конфліктних життєвих ситуацій, адже саме цим зумовлюється необхідність юриспруденції.

По-друге, найпоширеніше завдання правника – надання допомоги клієнту в захисті і відновленні його законних прав (надання юридичних послуг). Тоді правник завжди виступає на боці тих чи тих осіб у ролі адвоката, юрисконсульта. Від імені свого клієнта він висловлює все те, що клієнт сказав би сам, якби мав необхідні юридичні знання та достатню кваліфікацію. Саме тому в правничій спільноті сформувався кодекс поведінки, що вимагає ставити інтереси клієнта вище за власні, або ж певна система цінностей, яку називають «*Турбота про клієнта*».

Відомі іноземні правники зазначають, що останніми десятиліттями вимоги, які висувають клієнти до юристів, підвищуються, зростають і претензії. Хоча певна кількість скарг стосується істотних прорахунків та помилок у веденні справи, більшість нарікань свідчить про недостатній рівень співпраці між клієнтом та правником, відсутність психологічного контакту тощо. Це може виражатися в ненаданні інформації щодо витрат, пов'язаних зі справою, імовірних строків її вирішення або шансів на успішне розв'язання проблеми. Зазвичай вирішення справи може затягуватися з багатьох дуже вагомих причин, але якщо клієнта про це вчасно не поінформовано, то він, цілком природно, починає в усьому звинувачувати адвоката¹.

По-третє, якщо йдеться про комунікацію під час правової допомоги, то правник у жодному разі не повинен підмінити клієнта в прийнятті юридично значущих рішень у його справі. Основним завданням кожного правника є надання клієнту (стороні) необхідних у певній ситуації юридичних знань та навичок. Клієнт повинен отримати від правника професійну правову допомогу, необхідну для подальшого самостійного визначення своїх кроків щодо ведення власних юридичних справ. Таким чином, основний акцент має робитися на якісному інформуванні, консультуванні та правовому супроводі справи.

Зрештою, завдяки такій комунікації правові шляхи вирішення певних ситуацій, рішення судів та інших інстанцій стають прозорими і зрозумілими для клієнта (сторони, суб'єкта), посилюючи повагу до права як засобу досягнення справедливості.

Отже, *здатність спілкуватися* – це невід'ємна складова професійної придатності правника.

Що керує правником у професійній комунікації з клієнтом?

Очевидними є потреби клієнта в отриманні необхідної йому правової інформації чи правової оцінки. Причому ці потреби найчастіше усвідомлюються правником, який надає правові послуги, аніж самим клієнтом.

Спілкуючись у процесі виконання своїх обов'язків, юрист, зокрема, має намір:

- порадити;
- відповісти;

¹ Організація професійної діяльності юриста: теорія і практика / Ф. Бойл, Д. Каппс, Ф. Плауден, К. Сендфорд. К.: Знання, 2006. С. 71.

- роз'яснити;
- поінформувати;
- підтвердити або заперечити;
- виправдати;
- запевнити;
- відзвітувати про зроблену роботу.

Однак комунікації правника скеровуються й багатьма іншими чинниками, спектр яких настільки широкий, що з упевненістю можна стверджувати про те, що універсальної моделі успішного спілкування не існує – це скоріше професійне мистецтво, ніж дотримання якогось стандартного плану дій.

То яких форм має набувати комунікація правника?

Ідеться передусім про усну й письмову форми, з урахуванням можливостей, які надають сучасні інформаційно-телекомунікаційні технології.

Коли ж необхідно використовувати письмову форму, а коли достатньо лише усного спілкування? У кожному конкретному випадку відповідь буде різною, тому що й усна, і письмова форми мають як недоліки, так і переваги. Тому частіше використовуються їхні певні комбінації.

Наприклад, у відносинах «клієнт-адвокат», які передбачають широке використання усного спілкування, довга усна бесіда може бути резюмована в письмовому вигляді й надіслана клієнту листом. По-перше, це засвідчення виконання правником своєї роботи, доказ того, що було рекомендовано клієнту. По-друге, задокументований результат бесіди клієнт може використовувати як пам'ятку з роз'ясненням змісту тих чи інших порад. По-третє, з листом можуть бути ознайомлені інші зацікавлені особи, які не були присутні на бесіді.

Тому загалом перевага віддається підкріпленню юридичної комунікації письмовим засвідченням. І аргументи тут суттєві. Письмова форма викладення інформації дає змогу ознайомитися з нею будь-якій особі, у будь-якому місці, у будь-який час. Завдяки цьому інформація, закріплена письмово, пізніше може розглядатися як доказ того, що було вчинено або сказано в певному місці в певний час¹.

¹ Організація професійної діяльності юриста: теорія і практика / Ф. Бойл, Д. Капс, Ф. Плауден, К. Сендфорд. К.: Знання, 2006. С. 25-27.

Такі докази можуть бути використані й самим правником як гарантія проти позовів щодо непрофесійної юридичної консультації.

Отже, документування становить значну й незамінну частину діяльності правника. Однак навіть відмінні навички писемного мовлення в юридичному стилі ще гарантують успіху в правничій діяльності.

Комунікативні здатності справжнього правника багатогранні, його мова і стиль подання думок постійно адаптуються до співрозмовників, адресатів, сфери надання консультацій, залежно від вимог до певних правових документів тощо. Правник завжди має бути зрозумілим для всіх комунікантів – клієнтів та заінтересованих осіб, інших юристів, представників владних структур, журналістів тощо.

Правнича комунікація – це тільки спілкування?

Звісно ж ні. Комунікації юристів не обмежуються суто спілкуванням або одностороннім інформуванням у письмовому чи усному вигляді. Під час комунікації правник може виконувати інші функції. Найяскравішим прикладом тому є суддя, який у судовому процесі виступає в багатьох ролях, зокрема як організатор, арбітр, представник влади закону.

Судовий розгляд – це теж специфічний формат комунікації з багатьма учасниками, що мають різні інтереси й правову підготовку, але спільну мету – вирішення юридичної справи.

Учасники процесу не перебувають у владному підпорядкуванні судді. Однак якість і швидкість розгляду справи багато в чому залежить від узгодженості дій, взаєморозуміння, безконфліктності стосунків, чого суддя досягає насамперед організаційним впливом. Своїми діями та рішеннями суддя формує комунікативне середовище, у якому домінують ділова атмосфера, довіра, повага, що сприяє ефективності виконання своїх функцій адвокатом, прокурором, представниками слідства¹.

Таким чином, правники зазвичай використовують цілий комплекс комунікативних інструментів, до яких слід віднести:

- професійні мовні навички;
- форми спілкування і фіксації інформації;
- визначення цілей, інтересів, позицій учасників комунікації;
- стратегію і тактику поведінки правника під час комунікації;

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. К.: Знання, 2005. С. 351.

- техніку переконання й аргументації;
- визначення меж поступок, прийнятних як для правника, так і для його клієнта;
- вибір сприятливих умов взаємодії (місце, час, наявність сторонніх осіб тощо).

Використання комунікативного інструментарію значною мірою залежить від особистісних якостей правника, його мотивації, уявлень про головне й необхідне в юридичній діяльності.

У міжособистісній комунікації професійних юристів можуть мати місце й достатньо неприємні моменти, зумовлені сторонніми негативними впливами, зокрема у формі грубості, необґрунтованих претензій, вимоги прийняття незаконних рішень, залякування, втягування в реалізацію групових інтересів (економічних, політичних тощо), нав'язування думки про низьку цінність юридичної професії. Комунікативна майстерність правника полягає також й у здатності протистояти таким негативним впливам.

Мова правничої професії

Юридична мова – основний комунікативний засіб правника, вміння адекватно користуватися яким – невід’ємна ознака професійної придатності.

У своєму арсеналі мова правничої професії має власну термінологію, стиль, структурованість, шаблонність, засоби оформлення і навіть професійний жаргон.

Постає логічне питання – як використовувати засоби юридичної мови в різних ситуаціях?

Відповідь, на жаль, не може бути простою і спершу вимагає з’ясування завдань та напрямів юридичної комунікації, а їх безліч. Для пояснення узагальнимо їх у трьох групах.

1. Спілкування «правник-клієнт» (усі випадки професійного спілкування правника з особами без юридичної освіти) спрямоване переважно на роз’яснення, повідомлення, надання юридичних оцінок та порад. Очевидно, що в такому разі правник має висловлюватися хоч і професійно, але мовою, доступною для клієнта, тобто залежно від його юридичної освіченості. Тому не слід зловживати термінологією і складними формулюваннями, а тим більше використовувати професійний жаргон.

2. Комунікація «правник-правник» має два варіанти. Неофіційне або попереднє обговорення чогось, обмін думками, з'ясування позицій тощо – припускає вільний стиль та використання будь-яких професійних мовних засобів, зрозумілих співрозмовникам, зокрема юридичного жаргону. Коли ж це відбувається на офіційному рівні, наприклад, у залі суду або у формі листування між представниками сторін, правнича мова перетворюється на знаряддя констатації, аргументації, доказування і стає структурованою, формалізованою, наповненою усталеною юридичною термінологією.

3. Напряма «закон-людина». У цьому випадку йдеться про особливу мову юриспруденції, яку називають «мова закону». На відміну від попередніх випадків, відмітною рисою мови закону є безособовість. Мова закону не є висловлюванням окремого правника, а завдання її не полягає у вираженні прагнень конкретних осіб. Вона з усіма своїми засобами необхідна для донесення до всіх і кожного певних правил поведінки (норм права), які суспільство визнає необхідними. Саме тому в ній максимально рельєфно проявляються основні властивості правничої мови, які ми і розглянемо далі.

Які ж властивості має мова юриспруденції?

1. *Офіційний характер, документальність.* Правнича мова – це мова офіційного документа, текст якого викладено з дотриманням певних правил і термінології й утілено в наперед установлених формах (закон, наказ, рішення, ухвала, запит, заява, протокол тощо).

2. *Простота стилю.* Використання простих слів автоматично не зробить юридичну мову більш зрозумілою. Тому простота стилю передбачає ретельну роботу з представлення та викладення достатньо складного матеріалу у форматі, який забезпечує його легке засвоєння. Це особливо важливо для тексту закону, який містить обов'язкові вимоги, адресовані багатьом людям різного віку, різного рівня освіти й культури.

Простота стилю юридичної мови забезпечується вживанням простих і зрозумілих термінів, широко відомих мовних зворотів. Фрази мають бути по можливості *лаконічними*, без зайвих слів та невиправданих повторень, тобто такими, які легко сприймаються.

Однак прагнення до простоти й доступності викладу матеріалу не повинно зашкодити його змістовності, зокрема точності

і повноті. Отже, правничій мові загалом притаманна розумна *економічність використання мовних засобів* за формулою «мінімум слів – максимум змісту», а примітивізм, як і надмірність, не припустимі.

3. *Точність і повнота*. Це досягнення максимальної відповідності між ідеєю, думкою того, хто висловлюється, та їхнім утіленням за допомогою засобів правничої мови, наприклад, у тексті закону чи судового рішення або роз'ясненні клієнту його права.

У юриспруденції помилка, неточний, розпливчастий вираз можуть спричинити серйозні наслідки. Навіть описка в імені або даті, багатозначний вислів, незрозуміле речення здатні призвести до хибних кроків, які відбиваються на долі людей.

По-особливому вимоги точності і повноти висуваються до тексту закону, оскільки він містить зразки (еталони) поведінки, моделі майбутніх учинків людини. У законах неприпустимі різні тлумачення й двозначності, усі його частини однаково важливі, як і стиль викладу, структура, а в деяких випадках – графічне оформлення.

Забезпеченню точності й повноти юридичного тексту значною мірою сприяє *єдність використання юридичної термінології*. Передусім вона полягає в тому, що одному правовому поняттю повинен відповідати один юридичний термін, який завжди має використовуватися і розумітися всіма однаково.

4. *Зв'язок, послідовність, структурованість*. Порядок подання інформації в правничій комунікації потребує окремої уваги. Тут неприпустимі алогізми, розриви думок, перескакування, внутрішні протиріччя, лексична й смислова абсурдність тощо.

Коли йдеться про юридичні документи, не останнє значення для їхнього легшого сприйняття має зовнішня структура. Суцільний, нерозривний текст важко читати, він відштовхує, створює негативне враження. Тому в юриспруденції склалися певні традиції щодо структури різних документів, передусім це поділ матеріалу на короткі компактні блоки (пункти, підпункти, абзаци), які далі можуть об'єднуватися в більші елементи. Наприклад, закон складається зі статей, статті діляться на частини та об'єднуються у глави, глави в розділи і т. д.

Структурний поділ тексту визначається не тільки потребою візуальної привабливості, а й, що важливо, логікою представлення юридичного матеріалу. Звичайно, у кожній конкретній справі,

у кожного виду юридичного документа свої особливості. Однак за історію юриспруденції сформувалися деякі неписані традиційні правила, які однаково поширюються і на документи, й на усні промови, зокрема:

щодо логічного поділу – «один абзац – одна думка»;

щодо послідовності – «від абстрактного (загального) до конкретного (індивідуального)».

Наприклад, у кодифікованих актах законодавства України логічно виокремлюються: загальна частина, особлива частина, прикінцеві та перехідні положення. Непроцесуальні документи, зокрема договори, зазвичай у своїй логічній структурі містять ввідну частину та індивідуалізацію учасників, мотивувальну частину та визначення термінів, резулятивну частину, підписи сторін, додатки.

5. *Експресивна нейтральність (беземоційність)*. Правнича мова, особливо в її письмовому оформленні, не призначена для того, щоб безпосередньо ділитися емоціями, почуттями, переживаннями. У юридичних меседжах, звісно, містяться прагнення людей, які мають, зокрема, й емоційно-психологічне підґрунтя, але в перекладі на мову вимог, фактів, аргументів, доказів.

На відміну від мови художньої літератури, яку орієнтовано на емоційно-естетичне сприйняття, правнича мова має впливати на розум і поведінку людей. Тому їй не властиві такі художні засоби, як вживання слів у переносному значенні, пароніми (співзвучні, але різні за значенням слова), метафори (порівняння), гіперболи (перебільшення), літоти (зменшення) тощо.

6. *Формалізація*. Це особлива риса мови юриспруденції, яка впливає з головних вимог до неї – точності, повноти й економічності.

Формалізація означає, що для багаторазового вираження однієї й тієї ж думки правники користуються однаковими словами, фразами, прийомами, які застосовуються в певній послідовності. Розумний формалізм – перевага професійної правничої мови, він сприяє легкому і швидкому сприйняттю, зрозумілості, однозначності.

Здійснення основних завдань юриспруденції неможливе без формалізації правових текстів, оскільки порядок, установлюваний за допомогою права, заснований на чітко регламентованих процедурах й офіційному оформленні відносин.

Якщо підсумувати вже описані особливості правничої мови, то виявиться, що всі вони спрямовані на точне, однозначне й однакове сприйняття правових послань – закон, рішення суду, договір купівлі-продажу чи лист адвоката своєму клієнту.

Художній, публіцистичний текст можна перечитувати кілька разів і щоразу сприймати його по-іншому, кожна людина буде отримувати від нього свої враження. Текст правового документа не для розваги, тому й такого простору для різного сприйняття тут немає. Обсяги інформації в ньому повинні бути обмеженими, і скільки б разів різними людьми не читався певний юридичний текст, він завжди має сприйматися однаково й однозначно.

Сучасні аспекти роботи з правовою інформацією

Результативність роботи кожного правника окремо, професійної юридичної організації, спільноти правників у цілому значною мірою зумовлюється їхніми можливостями отримати, переробити, використати юридично значущу інформацію. Це означає, що успішні правники повинні мати не тільки суто комунікативні, а й аналітичні здібності та навички ефективної роботи з інформацією. Причому робота з інформацією в різних формах супроводжує процес правничої діяльності від його початку і до кінця.

Так, згідно з теорією відомого правника Девіда Скотта, викладеною в книзі «Правовий аналіз»¹ (із серії «Навички необхідні юристу»), у процесі розв'язання юридичного завдання після з'ясування фактів і визначення проблеми слідують такі етапи роботи:

- визначення відповідних (необхідних) джерел права;
- пошук джерел права;
- ефективне використання джерел права;
- аналіз знайдених матеріалів;
- визначення додаткових проблем.

У яких джерелах сучасний правник шукає інформацію?

Залежно від досвідченості правник як джерела права використовує і навчальну, і наукову літературу. Проте основна правова інформація, на якій ґрунтуються юридичні рішення, закріплена в правових документах нормативного (закон) чи індивідуального

¹ Stott D. Legal Research. 2-nd edn. (3-nd edn, forthcoming 2003). London: Cavendish Publishing, 1999. 183 p.

(рішення суду) характеру, у систематизованому або несистематизованому вигляді.

У європейському правовому просторі масив таких джерел права становлять:

- міжнародні акти (декларації, конвенції, договори);
- рішення Європейського суду з прав людини;
- акти національного законодавства (закони і підзаконні акти);
- тлумачення органів конституційної юрисдикції (Конституційного суду);
- рішення національних судів;
- узагальнення судової практики;
- різноманітні правила, інструкції, рекомендації.

Чисельність цих правових документів вимагає від правника неабияких компетентностей, які б гарантували швидкість, безпомилковість пошуку й вибору необхідних у конкретній справі джерел, а також упевненість у правильності своїх дій.

Звісно, правник працює і з іншою інформацією – виведеною з фактів, отриманою з усних повідомлень, пояснень, свідчень. Однак така інформація є мінливою, ситуативною. На відміну від неї, інформація закріплена в певному джерелі, придатна для використання в різних випадках протягом тривалого часу.

Не варто забувати й про те, що в правничій діяльності істотну роль відіграють також правова доктрина та правові традиції.

Не загубитися в значному масиві правової інформації правнику допомагають передусім правові знання та досвід практичної діяльності. Однак багато в чому ефективність інформаційного компонента діяльності залежить від забезпеченості сучасними засобами комунікації та оброблення інформації, а також навичок роботи з ними.

Як правник може, наприклад, використати Інтернет для отримання інформації?

У наш час уже майже немає сенсу шукати друковані закони, оскільки з кожного мобільного пристрою завдяки Інтернету можна отримати доступ до офіційного порталу законодавця, де в систематизованому, придатному для швидкого пошуку вигляді містяться тексти чинних нормативно-правових актів у поточній редакції із зазначенням найближчих змін.

Свій офіційний інтернет-ресурс сьогодні мають усі міжнародні організації, державні органи, підприємства й установи, а саме:

Рада Європи	<i>www.coe.int</i> <i>www.coe.kiev.ua</i>
Європейський суд з прав людини	<i>www.echr.coe.int</i>
Верховна Рада України	<i>www.rada.gov.ua</i>
Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	<i>www.ombudsman.gov.ua</i>
Конституційний Суд України	<i>www.ccu.gov.ua</i>
Судова влада України	<i>www.court.gov.ua</i>
Президент України	<i>www.president.gov.ua</i>
Кабінет Міністрів України	<i>www.kmu.gov.ua</i>
Міністерство юстиції України	<i>www.minjust.gov.ua</i>
Міністерство внутрішніх справ України	<i>www.mvs.gov.ua</i>
Міністерство освіти і науки України	<i>www.mon.gov.ua</i>
Міністерство інформаційної політики України	<i>www.mip.gov.ua</i>
Генеральна прокуратура України	<i>www.gp.gov.ua</i>
Служба безпеки України	<i>www.ssu.gov.ua</i>
Державна фіскальна служба України	<i>www.sfs.gov.ua</i>

Останнім часом, в Україні постійно розширюються можливості комунікації шляхом електронних адміністративних послуг, що також частково спрощує роботу правника та зменшує витрати часу. Без сумніву, значно простіше, швидше і дешевше, наприклад, отримати інформацію про стадії розгляду справи в суді за допомогою комп'ютера або смартфона, аніж кожного разу особисто відвідувати суд, особливо, коли ведеться робота з багатьма справами одночасно.

Так, на офіційному інтернет-порталі Міністерства юстиції України функціонує кабінет електронних сервісів (<https://kap.minjust.gov.ua>), який серед іншого має забезпечувати:

- отримання документів з державних реєстрів Міністерства юстиції України в режимі on-line;
- реєстраційні дії в державних реєстрах України в електронному вигляді;
- пошук інформації в державних реєстрах України;
- користування електронними системами звітності для тих осіб, які здійснюють спеціалізовану професійну діяльність;
- посилання на різні інформаційні джерела;

– пошук законодавчих документів, шаблонів (зразків) документів;

– участь в електронних торгах арештованим майном.

До електронних державних реєстрів, функціонування та доступність яких забезпечує Міністерство юстиції України належать:

Єдиний державний реєстр судових рішень;

Державний реєстр речових прав на нерухоме майно;

Державний реєстр друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності;

Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань;

Єдиний реєстр підприємств, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство;

Єдиний реєстр нотаріусів.

Варто підкреслити, що одним із найважливіших для правника елементів цього сервісу є низка послуг, які належать до категорії «*електронний суд*».

Сплата судового збору онлайн: інформація про реквізити для сплати судового збору; можливість формування квитанції та онлайн сплати судового збору.

Інформування щодо стадії розгляду судових справ: інформація про суд, який розглядає справу, сторони спору та предмет позову, дату надходження позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення, стадії розгляду справи, місце, дату і час судового засідання, рух справи з одного суду до іншого.

Єдиний державний реєстр судових рішень – автоматизована система збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень.

Надсилання процесуальних документів електронною поштою учасникам судового процесу: обмін електронними документами між судом та учасниками судового процесу в частині надсилання судом таким учасникам процесуальних документів в електронному вигляді.

SMS-повідомлення: надсилання судами учасникам судового процесу та кримінального провадження текстів судових повісток у вигляді SMS-повідомлень.

Оприлюднення відомостей у справах про банкрутство: надання вільного доступу до інформації щодо перебування суб'єктів

підприємницької діяльності (контрагентів, боржників, поручителів тощо) у процедурі банкрутства.

Варто також зазначити, що незалежно від виду інформації, її джерела, використовуваних технологій і засобів у роботі правника завжди виділяються такі загальні етапи, як:

- пошук, збирання інформації;
- оброблення інформації (усвідомлення, аналіз, оцінювання, фіксація, документальне закріплення);
- використання інформації.

Усі вони в конкретних юридичних справах можуть мати різне значення й вимагати неоднакових витрат часу і зусиль правника та інших осіб. Але в будь-якому разі нездатність до використання сучасних інформаційних засобів і технологій поставить під сумнів відповідність кваліфікації правника потребам сьогодення.

Запитання для самоконтролю та роздумів

Що таке комунікація?

Яке місце комунікація займає у правничій діяльності?

Яка різниця у спілкуванні правника з різними людьми?

Як пов'язаний із правничою комунікацією закон?

Чи має правник можливість обирати форми комунікації?

Що відрізняє правничу мову від публіцистичної мови?

Які основні властивості має правнича мова?

Яким чином правник працює з правовою інформацією?

Які можливості правнику надає Інтернет?

Розділ XI

Професійна таємниця у праві

Поняття професійної таємниці юриста

Характеристика професійних таємниць окремих видів юридичної практичної діяльності

Юридична відповідальність за правопорушення у сфері обігу професійних таємниць окремих видів юридичної практичної діяльності

Поняття професійної таємниці юриста

У системі професійної діяльності юриста особливе місце посідає інститут професійної таємниці, охорона та захист якої гарантується державою на рівні Конституції та законів України. Право особи на професійну правничу допомогу, а також на відвертість у спілкуванні з юристом без остраху подальшого розкриття його змісту, є складовим елементом основоположного права людини на доступ до правосуддя, закріпленого в Загальній декларації прав людини.

На сьогодні в чинному законодавстві України відсутнє чітке поняття як професійної таємниці юриста, так і професійної таємниці взагалі. Утім у сучасній науковій літературі вже сформовані основні підходи щодо розуміння основних ознак професійної таємниці, крізь призму яких необхідно розглядати природу професійної таємниці юриста.

Ключовою ознакою професійної таємниці є її *предмет* – певні відомості, що були довірені чи стали відомі представнику відповідної професії у зв'язку з виконанням ним своїх професійних обов'язків.

Зміст професійної таємниці юриста, як правило, становлять відомості конфіденційного характеру, до яких згідно з чинним законодавством належить інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою та яка може поширюватись у визначеному ними порядку за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов. Такою інформацією можуть бути відомості про особисті, сімейні, інтимні, ділові, товариські та інші стосунки особи поза межами суспільної діяльності, її релігійні переконання, стан здоров'я, матеріальний стан тощо.

Значущою ознакою професійної таємниці юриста, як і професійної таємниці в цілому, є те, що відомості, які становлять її зміст, є *інформацією з обмеженим доступом, проте вони не можуть належати до державної або іншої, охоронюваної законом таємниці*. Перелік відомостей, що становлять державну та інші види таємниць, закріплено на законодавчому рівні в нормативно-правових актах, які визначають режим обігу конкретних видів таємниць, наприклад, державна таємниця – Закон України «Про державну таємницю», банківська таємниця – Закон України «Про банки і банківську діяльність», лікарська таємниця – Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», інші.

До ознак професійної таємниці належать *вид діяльності і характер обов'язків утримувача інформації*, виконання яких зумовлює створення професійної таємниці.

Виділення вказаної ознаки як складової поняття професійної таємниці викликає в сучасній юридичній літературі наукову дискусію щодо виду обов'язків утримувача інформації. Деякі науковці відносять до професійної таємниці відомості, якими користується особа винятково у зв'язку з виконанням професійних обов'язків і які не пов'язані зі службою в державних органах або органах місцевого самоврядування. Інші вчені розуміють професійну таємницю як охоронювану відповідно до закону інформацію, якою користується особа в процесі виконання професійних, службових та інших обов'язків і яку забороняється розголошувати в будь-якій формі. Такі обов'язки можуть виникати у процесі трудових відносин, здійснення процесуальних функцій, проходження стажування, практики тощо.

Не вдаючись до наукової полеміки, слід зауважити, що достатньою і необхідною умовою формування професійної таємниці є професія або фах утримувача інформації, тобто рід занять або трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок, є основним джерелом існування. Саме через фахову обізнаність, а не через відповідну посаду або службове становище інформація може бути прийнята, сформована та забезпечена заходами охорони й захисту відповідним суб'єктом. Водночас перебування на службі у відповідних державних органах не виключає можливостей доступу або створення конкретною особою відомостей, що становлять зміст професійної таємниці.

Отже, суб'єктами охорони та захисту професійної таємниці юриста можуть виступати як приватні фахівці, так і ті, котрі пере-

бувають на державній службі. Проте спільним для обох категорій утримувачів інформації є закріплений законом обов'язок забезпечити охорону та захист відомостей, що становлять зміст професійної таємниці. Систему охорони та захисту професійної таємниці можуть формувати такі заходи, як організація спеціального діловодства з матеріальними й електронними носіями інформації, використання різноманітних технічних засобів, що перешкоджають несанкціонованому доступу до інформації, визначення кола осіб, які мають доступ до інформації, тощо.

Важливою ознакою професійної таємниці, що утворює її поняття, є те, що *неправомірне використання такої інформації може спричинити негативні наслідки для особи, яка її довірила утримувачу інформації*. До негативних наслідків слід відносити заподіяння моральної або матеріальної шкоди, порушення фізичного або психічного здоров'я особи, стрес, втрату ділової репутації тощо.

Сукупність зазначених ознак є підґрунтям для розуміння поняття *професійної таємниці юриста як виду інформації з обмеженим доступом, що не належить до державної або іншої, охоронюваної законом таємниці і стає відомою суб'єкту юридичної діяльності винятково у зв'язку із виконанням ним професійних обов'язків, неправомірне використання якої є підставою для настання юридичної відповідальності через можливість спричинення негативних наслідків для особи, яка її довірила*.

Досліджуючи природу професійної таємниці юриста, необхідно усвідомлювати її багатоаспектний характер.

По-перше, Закон України «Про доступ до публічної інформації» відносить професійну таємницю до таємної інформації. Відповідно до ст. 6 закону таємною визнається інформація, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству, державі і доступ до якої обмежується при дотриманні сукупності таких вимог:

1) винятково в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або підтримання авторитету й неупередженості правосуддя;

2) якщо розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам;

3) якщо шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні.

По-друге, професійну таємницю юриста слід розглядати у двох аспектах: як таємницю довірителя, тобто особи, яка звернулася до юриста за правовою допомогою (факт звернення до правника, відомості про особисте і сімейне життя тощо), так і таємницю утримувача інформації, тобто особи, яка надає юридичну допомогу (умови договору, суть наданих консультацій, порад тощо).

По-третє, професійна таємниця юриста є комплексним соціально-правовим інститутом, який характеризується стійкою системою етичних правил та правових норм, що регулюють відносини в інформаційній сфері.

По-четверте, регулювання обігу, охорона та захист професійної таємниці забезпечуються спеціальним (окремі нормативно-правові акти) і галузевим (цивільним, адміністративним, кримінальним тощо) законодавством; порушення встановленого законом порядку поводження з професійною таємницею є підставою для виникнення і настання юридичної відповідальності.

Характеристика професійних таємниць окремих видів юридичної практичної діяльності

У своїй практичній діяльності кожному юристу доводиться мати справу з широким колом таємниць. Так, під час проведення консультацій або надання правової допомоги юрист-практик має засновану на законі можливість знайомитися з інформацією, що стосується таємниці особистого життя його клієнта; при здійсненні представництва в судовому засіданні може постати потреба в отриманні інформації, що становить зміст лікарської таємниці; здійснення абонентського юридичного обслуговування передбачає можливість роботи з відомостями комерційного характеру, банківської таємниці, а також інших таємниць, які утворюються внаслідок професійної діяльності з надання певних послуг.

Чинне законодавство, використовуючи термін «професійна таємниця», не містить чіткого переліку її видів, як і видів професійних таємниць окремих видів юридичної діяльності. Проте в сучасній науці вже склалася усталена позиція щодо віднесення до професійної таємниці юриста конкретних видів інформації. Залежно від сфери професійної діяльності юриста виокремлюють адвокатську, нотаріальну, досудового розслідування, професійну суд-

дів (таємницю нарадчої кімнати) таємниці¹. Кожна із зазначених таємниць характеризується особливим предметом, чітко визначеним колом суб'єктів, які мають відповідні права та обов'язки, гарантовані державою, а також власним нормативно-правовим забезпеченням. З огляду на зазначені чинники слід охарактеризувати професійні таємниці окремих видів юридичної практичної діяльності.

Адвокатська таємниця: що це?

Конституція України проголосила найважливішою соціальною функцією адвокатури – забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах. У зв'язку із цим дотримання адвокатами особливих деонтологічних вимог, зокрема принципу конфіденційності, є необхідною передумовою повноцінного функціонування адвокатури, виконання нею її важливої соціальної ролі в демократичному суспільстві².

Відповідно до ч. 1 ст. 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», предметом адвокатської таємниці є:

- будь-яка інформація, що стала відома адвокату, помічнику адвоката, стажисту адвоката, особі, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, про клієнта;
- питання, з яких клієнт звертався до адвоката, адвокатського бюро, адвокатського об'єднання;
- зміст порад, консультацій, роз'яснень адвоката, складені ним документи, інформація, що зберігається на електронних носіях;
- інші документи і відомості, одержані адвокатом під час здійснення адвокатської діяльності.

Суб'єктами правовідносин у сфері обігу адвокатської таємниці є:

- 1) клієнт (довіритель) – фізична або юридична особа, держава, орган державної влади, орган місцевого самоврядування, в інтересах яких здійснюється незалежна професійна діяльність адвоката щодо захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги;

¹ Деякі вчені пропонують відносити до професійних податкову таємницю, таємницю судового експерта, таємницю усиновлення та ін. Позиція авторів посібника щодо визначення конкретних видів професійних таємниць юриста ґрунтується на традиційних видах практичної юридичної діяльності.

² Правила адвокатської етики, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 9 червня 2017 року.

2) утримувач інформації – особа, на яку поширюється обов'язок зберігати адвокатську таємницю, зокрема:

- адвокат – фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування, склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю;

- помічник адвоката – особа, яка має повну вищу юридичну освіту, виконує окремі доручення адвоката у справах, що знаходяться у провадженні адвоката, і працює на підставі трудового договору (контракту), укладеного з адвокатом, адвокатським бюро або об'єднанням, з додержанням вимог чинного вітчизняного законодавства про працю;

- стажист адвоката – особа, яка проходить стажування під керівництвом адвоката і має дійсне свідоцтво про складення кваліфікаційного іспиту;

- особа, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням;

- особа, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю.

Звільнити утримувача адвокатської таємниці від обов'язку її збереження може лише довіритель інформації – клієнт. Законом встановлено, що інформація або документи можуть втратити статус адвокатської таємниці за письмовою заявою клієнта. При цьому інформація або документи, що отримані від третіх осіб і містять відомості про них, можуть поширюватися з урахуванням вимог законодавства з питань захисту персональних даних (ч. 2 ст. 22 закону). Водночас у разі пред'явлення клієнтом вимог до адвоката у зв'язку з адвокатською діяльністю адвокат звільняється від обов'язку збереження адвокатської таємниці в межах, необхідних для захисту його прав та інтересів.

Гарантією збереження адвокатської таємниці також є законодавча заборона вимагати від адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також від особи, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, надання відомостей, що є адвокатською таємницею. Із цих питань зазначені особи не можуть бути допитані, крім випадків, якщо особа, яка довірила відповідні відомості, звільнила цих осіб від обов'язку зберігати таємницю (ч. 3 ст. 23 закону).

Які особливості нотаріальної таємниці?

Нотаріат займає унікальне місце в правовій державі, його головним призначенням є забезпечення реалізації прав і законних інтересів суб'єктів цивільних правовідносин з метою запобігання зверненню останніх у судові інстанції за захистом. Здійснюючи від імені держави передбачені законодавством нотаріальні дії, нотаріуси зобов'язані дотримуватися нотаріальної таємниці як найважливішого засобу забезпечення недоторканності приватного життя і можливості людини реалізовувати свою автономію і незалежність.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про нотаріат» *нотаріальна таємниця* – це сукупність відомостей, отриманих під час вчинення нотаріальної дії або звернення до нотаріуса заінтересованої особи, у тому числі про особу, її майно, особисті майнові та немайнові права й обов'язки тощо. Предметом нотаріальної таємниці є відомості:

- про факт звернення, його підстави;
- відомості, які містяться в наданих для огляду документах;
- щодо осіб, які звернулися до нотаріуса, а також інших осіб, інформація щодо яких стала відома у зв'язку зі зверненням, їхні особисті дані, відомості про майно, укладені ними правочини чи інші документи, наявність або відсутність певних зобов'язань тощо;
- про зміст звернення і наданих консультацій;
- про факт вчинення нотаріальної дії або підстави відмови в її вчиненні;
- про осіб, залучених до вчинення нотаріальної дії як свідки, осіб, які підписали документ замість особи, яка вчиняла нотаріальну дію, тощо, у тому числі про сам факт їхньої участі у вчинюваній нотаріальній дії;
- реєстровий номер нотаріальної дії, дата і час звернення;
- відомості, отримані нотаріусом у процесі здійснення нотаріального провадження (наприклад, відповіді на запити нотаріуса тощо), у тому числі відомості, викладені в електронному вигляді;
- про розмір плати за вчинення нотаріальної дії, порядок оплати тощо.

Суб'єктами правовідносин у сфері обігу нотаріальної таємниці є:

- 1) клієнт (довіритель) – фізична або юридична особа, в інтересах якої здійснюється нотаріальна дія;

2) утримувач інформації – особа, на яку поширюється обов'язок зберігати нотаріальну таємницю, зокрема:

- нотаріус – уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності;

- помічник нотаріуса – громадянин України, який має вищу юридичну освіту, але не нижче першого рівня (бакалавр), володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менш як три роки;

- особи, яким надано право вчиняти окремі види нотаріальних дій;

- особи, залучені до участі у вчиненні нотаріальних дій;

- особи, які дізналися про предмет нотаріальної таємниці у зв'язку з виконанням службових обов'язків чи іншої роботи;

- інші особи, яким стали відомі відомості, що становлять предмет нотаріальної таємниці.

Усі зазначені особи об'єднуються єдиним обов'язком: зберігати в таємниці відомості, які становлять предмет нотаріальної таємниці, навіть якщо їхня діяльність обмежується наданням правової допомоги чи ознайомленням із документами, при цьому нотаріальна дія або дія, яка прирівнюється до нотаріальної, не вчинялася; виконувати законні вимоги правомочного суб'єкта стосовно вказаних відомостей; нести юридичну відповідальність у разі невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків.

Законодавство передбачає різноманітні форми й способи охорони нотаріальної таємниці. Нотаріуси не можуть бути допитані як свідки про відомості, які становлять нотаріальну таємницю. Вилучення (виймка) реєстрів нотаріальних дій та документів, що передані нотаріусу на зберігання, а також печаток нотаріуса не допускається. Такі документи чи печатка нотаріуса можуть бути надані суду за мотивованою постановою суду тільки для огляду і повинні бути повернуті судом негайно після огляду (ст. 8 закону).

Нотаріуса з приводу зазначених довірених відомостей може звільнити від обов'язку зберігати професійну таємницю особа, котра довірила йому ці відомості, у визначеному нею обсязі. Таке звільнення здійснюється письмово за підписом особи, що довірила зазначені відомості.

Таємниця досудового розслідування. З яким видом юридичної практичної діяльності вона пов'язується?

Дотримання таємниці досудового розслідування є однією з умов, які сприяють забезпеченню швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необгрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Завчасне розголошення відомостей, що становлять зміст таємниці досудового розслідування, може негативно вплинути на кінцевий результат кримінального провадження, спричинити знищення слідів злочину, завдати істотної шкоди законним інтересам, правам і свободам його учасників.

Чинне вітчизняне законодавство не містить виключного переліку відомостей, що становлять зміст таємниці досудового розслідування, але в юридичній літературі до її предмета відносять:

- відомості про особу, місце проживання та інші ідентифікуючі ознаки учасників розслідування;
- відомості про заходи забезпечення безпеки учасників розслідування;
- відомості, що відображають стратегію і тактику розслідування (інформація про слідчі версії, результати окремих слідчих дій тощо).

На відміну від адвокатської та нотаріальної таємниць, відомості досудового розслідування можна розголошувати лише з дозволу утримувача інформації – слідчого або прокурора – і в тому обсязі, у якому вони визнають можливим. У необхідних випадках слідчий, прокурор попереджають осіб, яким стали відомі відомості досудового розслідування у зв'язку з участю в ньому, про їхній обов'язок не розголошувати такі відомості без дозволу.

Із метою недопущення розголошення відомостей досудового розслідування слідчий складає протокол про недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування, у якому зазначає відомості про: правову кваліфікацію кримінального правопорушення; процесуальний статус, прізвище, ім'я, по батькові, дату народження, місце проживання особи, яка попереджається; характеристику технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, тощо.

Відомості, що розкривають обставини приватного життя учасників кримінального судочинства, можуть бути розкриті не лише за дозволом слідчого, прокурора, а й тільки після попереднього узгодження з особами, чії обставини приватного життя можуть стати відомими стороннім особам. У таких випадках згода учасника кримінального провадження на розголошення відомостей про його приватне життя повинна мати вираз у письмовій формі і додаватися до матеріалів провадження.

Що прийнято розуміти під професійною таємницею суддів (таємницею нарадчої кімнати)?

Діяльність незалежних судів, котрі ефективно здійснюють правосуддя, є необхідною умовою забезпечення прав і свобод людини у громадянському суспільстві і правовій державі. Професійна таємниця суддів є однією з гарантій неупередженого і справедливого правосуддя, необхідність існування якої визнано як в міжнародному, так і національних законодавствах.

Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН у 1985 р., закріпили важливий принцип діяльності суддів – судді зобов'язані зберігати професійну таємницю щодо своєї роботи та конфіденційної інформації, отриманої під час виконання ними своїх обов'язків, за винятком відкритих судових розглядів, і їх не можна примушувати давати свідчення з таких питань.

Нормативні приписи ст. 12 Кодексу суддівської етики, затвердженого рішенням XI з'їзду суддів України 22 лютого 2013 р., містять аналогічну заборону судді розголошувати інформацію, що стала йому відома у зв'язку з розглядом справи. У цьому контексті предметом професійної таємниці суддів слід вважати не будь-яку інформацію, а лише ту, яка не може бути відома стороннім особам у результаті гласного (відкритого) розгляду справи. У провадженні судді можуть бути справи, які стосуються питань, що містять державну або комерційну таємницю, інформацію щодо приватного життя людини, іншу інформацію з обмеженим доступом. Розгляд таких справ відбувається в закритому судовому засіданні, але остаточне рішення по них оголошується публічно.

Складовою професійної таємниці суддів є таємниця наради суддів. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» закріплює обов'язок судді не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої

кімнати і закритого судового засідання (п. 5 ст. 55 закону). Аналогічні приписи містить і вітчизняне процесуальне законодавство, поширюючи їхню дію не лише на професійних суддів, а й на народних засідателів та присяжних.

Предметом таємниці нарадчої кімнати є хід обговорення й ухвалення судового рішення. Згідно з чинним законодавством під час прийняття рішення ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який розглядає справу. Така заборона поширюється не лише на учасників судового провадження, але й на інших учасників кримінального провадження.

Професійні судді, народні засідателі та присяжні не можуть бути допитані як свідки щодо обставин обговорення в нарадчій кімнаті питань, які виникли під час ухвалення судового рішення. Винятком законодавець визначає лише випадки прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного рішення.

Важливою гарантією забезпечення таємниці наради суддів є те, що порушення таємниці нарадчої кімнати може бути підставою для скасування рішення судом вищої інстанції, зокрема у випадку, коли таке порушення процесуального закону перешкодило чи могло перешкодити суду ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення.

Юридична відповідальність за правопорушення у сфері обігу професійних таємниць окремих видів юридичної практичної діяльності

Що таке інститут юридичної відповідальності за правопорушення у сфері обігу професійних таємниць?

У системі забезпечення охорони професійної таємниці юриста особливе місце займає інститут юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність – це передбачений законом негативний вплив на правопорушника з боку конкретних державних органів, які повноважні застосовувати заходи державного примусу. Реалізація юридичної відповідальності створює специфічні охоронні правовідносини, спрямовані на покладення на правопорушника обов'язку перетерпіти негативні наслідки за вчинене правопорушення, визначені санкціями правових норм, та повне виконання цього обов'язку.

У сфері обігу інформації, що становить зміст професійної таємниці, розрізняють дисциплінарну, цивільно-правову, адмініст-

ративну та кримінальну відповідальності. Підстави виникнення і настання кожного з видів юридичної відповідальності визначаються нормами спеціального і галузевого законодавств.

Адвокатська таємниця. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» містить важливе положення щодо забезпечення недоторканності адвокатської таємниці. Відповідно до ч. 5 ст. 22 закону особи, винні в доступі сторонніх осіб до адвокатської таємниці або її розголошенні, несуть відповідальність згідно із законом. При цьому вимога щодо недопущення витоку відповідних відомостей поширюється на всіх, без винятку, утримувачів інформації, що становить зміст адвокатської таємниці.

Розголошення адвокатом відомостей, що становлять адвокатську таємницю, використання їх у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб є підставою для накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю (ч. 2 ст. 32 закону).

Чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК України) також містить норму, якою визначено підстави кримінальної відповідальності за втручання в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397 КК України). Суспільна небезпечність цього злочину полягає в тому, що він порушує нормальну діяльність осіб, які надають необхідну правову допомогу юридичним і фізичним особам у захисті їхніх законних інтересів у цивільному, адміністративному і кримінальному судочинстві. Зовнішній прояв зазначеного злочину може характеризуватися як активними діями, так і бездіяльністю й проявляється у формі:

1) вчинення будь-яких перешкод до здійснення правомірної діяльності захисника чи представника особи з надання правової допомоги;

2) порушення встановлених законом гарантій їхньої діяльності та професійної таємниці. Таке порушення може виражатись у проханні, вимозі, примушуванні надати відомості, що становлять зміст адвокатської таємниці, примусовому вилученні, огляді документів, пов'язаних із виконанням захисником його обов'язків, а також розголошенні змісту таких документів.

Незважаючи на присутність у вітчизняному законодавстві чітких гарантій, спрямованих на недопущення розголошення адвокатської таємниці, слід зазначити, що ця таємниця не має абсолютного характеру. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» містить низку положень, за якими розголошення ад-

вокатської таємниці визнається цілком законним і суспільно виправданим.

Так, подання адвокатом у встановленому порядку й у випадках, передбачених Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», інформації центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, не є порушенням адвокатської таємниці.

Адвокат також не підлягає дисциплінарній, адміністративній, цивільно-правовій та кримінальній відповідальності за подання центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, інформації про фінансову операцію, навіть якщо такими діями завдано шкоди юридичним або фізичним особам, та за інші дії, якщо він діяв у межах виконання Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (ст. 22).

Нотаріальна таємниця. Закон України «Про нотаріат» визначає, що особи, винні в порушенні нотаріальної таємниці, несуть відповідальність у порядку, встановленому законом (ст. 8 закону). Водночас відсутність конкретних видів правопорушень призводить до законодавчої невизначеності виду і міри втрат, що повинна зазнати винна особа. На практиці до правопорушень у сфері обігу нотаріальної таємниці відносять розголошення – діяння (дія або бездіяльність) особи, у результаті якого інформація, що становить нотаріальну таємницю і яка їй довірена або стала відома у зв'язку з виконанням службових або професійних обов'язків, була сприйнята сторонніми особами. Форми розголошення інформації можуть бути різноманітними:

– усна – під час розмови в присутності сторонніх осіб (у громадському транспорті та громадських місцях); в особистому спілкуванні з родичами, друзями та іншими особами; переданням ві-

домостей, що становлять нотаріальну таємницю, через відкриті канали зв'язку тощо;

– письмово-друкована – викладення змісту відомостей, що становлять нотаріальну таємницю у відкритих друкованих виданнях (газетах, журналах, ін.) або листах до рідних і близьких; передавання, пересилання стороннім особам відомостей, даних про осіб, які звернулися по допомогу до нотаріуса, тощо;

– наочно-демонстративна – коли в результаті неправильного зберігання матеріалів справи вони стають надбанням сторонніх осіб¹.

За порушення нотаріальної таємниці нотаріуса може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності, а дисциплінарним стягненням може стати анулювання свідoctва про право на зайняття нотаріальною діяльністю (ст. 12 закону). Водночас подання нотаріусом у встановленому порядку та у випадках, передбачених Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», інформації центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, не є порушенням нотаріальної таємниці.

Як і адвокат, нотаріус не підлягає дисциплінарній, адміністративній, цивільно-правовій та кримінальній відповідальності за подання центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, інформації про фінансову операцію, навіть якщо такими діями завдано шкоди юридичним або фізичним особам, та за інші дії, якщо він діяв у межах виконання Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення».

¹ Всеукраїнська асоціація кадровиків. Професійні таємниці. Нотаріальна таємниця URL: <http://www.kadrovik.ua/content/profesiyni-taiemnici-notarialnataiemnicya>

Таємниця досудового розслідування. Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування є підставою кримінальної відповідальності. Відповідно до ст. 387 КК України розголошення інформації, що становить зміст таємниці досудового розслідування, може виражатись у:

– розголошенні без дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадила оперативно-розшукову діяльність, даних оперативно-розшукової діяльності або досудового розслідування особою, попередженою в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані (ч. 1 ст. 387 КК України);

– розголошенні даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, вчиненому суддею, прокурором, слідчим, працівником оперативно-розшукового органу незалежно від того, чи брала ця особа безпосередню участь в оперативно-розшуковій діяльності, досудовому розслідуванні, якщо розголошені дані ганьблять людину, принижують її честь і гідність (ч. 2 ст. 387 КК України).

Відповідальність за вчинення вказаного злочину можуть нести свідок, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, захисник, експерт, спеціаліст, перекладач, понятий, а також інші особи, які присутні при провадженні слідчих дій і попереджені про обов'язок не розголошувати дані досудового слідства чи дізнання (ч. 1 ст. 387 КК України); суддя, прокурор, слідчий, працівник оперативно-розшукового органу незалежно від того, чи брали вони безпосередню участь у проведенні оперативно-розшукової діяльності, досудовому розслідуванні (ч. 2 ст. 387 КК України).

Посяганням на встановлений законом порядок забезпечення таємниці слідства та конфіденційності іншої інформації, пов'язаної з виявленням та розкриттям злочинів і розслідуванням кримінальних справ, слід визнавати і злочин, передбачений ст. 381 КК України «Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист».

Предметом охоронюваної законом таємниці є відомості про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист. Перелік таких заходів встановлюється Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Це може бути інформація про особисту охорону, охорону житла і майна особи, взятої під захист, про зміну її місця роботи або навчання, переселення в інше місце проживання, зміну прізвища чи інших конфіденційних відомостей про цю особу тощо. Суб'єктами вчи-

нення злочину можуть бути: 1) службова особа, яка приймає рішення про заходи безпеки; 2) особа, яка здійснює ці заходи; 3) службова особа, якій вказані рішення стали відомі у зв'язку з її службовим становищем; 4) особа, взята під захист.

Відповідальність за розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист, передбачена й адміністративним законодавством. Відповідно до ст. 185¹¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист, тягне за собою накладення штрафу до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Суб'єктом зазначеного правопорушення може виступати лише особа, щодо якої застосовуються заходи безпеки, а протиправні дії можуть вчинятися як умисно, так і з необережності. Для правильного оцінювання протиправності зазначених дій необхідно враховувати, що розголошення відомостей про заходи безпеки тягне за собою адміністративну відповідальність, якщо це не призвело чи могло призвести до тяжких наслідків, адже у протилежному випадку такі дії є підставою для настання кримінальної відповідальності.

Професійна таємниця суддів (таємниця нарадчої кімнати). Закон України «Про судоустрій і статус суддів» серед підстав дисциплінарної відповідальності окремо виділяє розголошення суддею таємниці, що охороняється законом, у тому числі таємниці нарадчої кімнати, або інформації, що стала відомою судді під час розгляду справи в закритому судовому засіданні (п. 5 ч. 1 ст. 106 закону). Розголошення таємниці нарадчої кімнати – це умисне або неумисне діяння особи, яка на законній підставі володіє таємницею, надає в будь-який спосіб іншій, хоча б одній, людині, яка не має допуску до таємниці, можливості знати цю таємницю, чим беззаперечно підриває авторитет правосуддя в Україні, яке має здійснюватися на засадах верховенства права, та створює негативні наслідки для судової влади в цілому, оскільки свідчить про незабезпечення гарантій незалежності судді.

За вчинення дисциплінарного проступку до судді може бути застосовано одне із таких стягнень:

- 1) попередження;
- 2) догана – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом одного місяця;
- 3) сувора догана – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом трьох місяців;

4) подання про тимчасове (від одного до шести місяців) відсторонення від здійснення правосуддя – із позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та обов'язковим направленням судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, та подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді;

5) подання про переведення судді до суду нижчого рівня;

6) подання про звільнення судді з посади.

Під час обрання виду дисциплінарного стягнення стосовно судді враховуються характер дисциплінарного проступку, його наслідки, особа судді, ступінь його вини, наявність інших дисциплінарних стягнень, інші обставини, що впливають на можливість притягнення судді до дисциплінарної відповідальності (ст. 109 закону).

Запитання для самоконтролю та роздумів

Яке місце у професійній діяльності юриста займає професійна таємниця?

Які є основні ознаки професійної таємниці юриста?

Із чого складаються правовідносини, що виникають у процесі обігу професійної таємниці?

Які нормативні акти становлять правову основу обігу професійної таємниці юриста в Україні?

Які види законодавчо визначених таємниць належать до професійної таємниці юриста?

У чому полягає зміст кожного з видів професійної таємниці юриста?

Чому професійна таємниця юриста не має абсолютного характеру?

Яку роль у процесі обігу професійної таємниці юриста відіграє інститут юридичної відповідальності?

Які є підстави юридичної відповідальності за правопорушення у сфері обігу професійної таємниці?

Як на основі сучасних навчальних і наукових джерел здійснити порівняльний аналіз обігу професійної таємниці юриста в Україні та інших сучасних країнах світу?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

Алексеев С. С. Введение в юридическую специальность / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 256 с.

Аракелов Ю. С. Профессиональная этика юриста : учеб. пособ. / Ю. С. Аракелов, Б. Г. Джегутанов. – СПб. : Питер, 2006. – 124 с.

Бандурка А. М. Юридична деонтологія : підруч. / А. М. Бандурка, О. Ф. Скакун. – Х. : Вид. НУВС, 2002. – 271 с.

Брызгалов И. В. Юридическая деонтология : краткий курс лекций / И. В. Брызгалов. – К. : МАУП, 2000. – 412 с.

Введение в специальность «Юриспруденция» : [учеб. пособие для вузов] / ред. В. Я. Кикоть. – М. : ЮНИТИ, 2008. – 271 с.

Горшенев В. М. Юридическая деонтология : учеб. пособ. / В. М. Горшенев, И. В. Бенедик. – К., 1988. – 80 с.

Гребеньков Г. В. Юридична етика : навчальний посібник / Г. В. Гребеньков, Д. П. Фіолевський. – К. : Алерта, 2004. – 209 с.

Гусарев С. Д. Юридична деонтологія : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. М. Карпов. – К. : Знання, 1998. – 156 с.

Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – [3-те вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2008. – 495 с.

Жалинский А. Э. Введение в специальность «Юриспруденция» : профессиональная деятельность юриста : [учеб. для вузов] / А. Э. Жалинский. – М. : Проспект, 2007. – 160 с.

Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2015. – 392 с.

Коваль Н. В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект) : курс лекцій / Н. В. Коваль. – Донецк : Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 192 с.

Мовчан В. С. Етика : навч. посібник / В. С. Мовчан. – К. : Знання, 2007. – 483 с.

Осауленко О. І. Юридична деонтологія : навчальний посібник / О. І. Осауленко. – К. : Істина, 2008. – 224 с.

Свиридюк Н. П. Юридична деонтологія : навч.-метод. посіб. / Н. П. Свиридюк. – К. : «Хай-Тек Прес», 2012. – 236 с.

Сливка С. С. Юридична деонтологія : підручник / С. С. Сливка. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – К. : Атіка, 2003. – 320 с.

Тимчик Г. С. Університетська освіта та юридична деонтологія : навч. посіб. / Г. С. Тимчик, О. М. Котикова ; за заг. ред. д-ра політ. наук, проф. Ф. П. Шульженка. – К. : КНЕУ, 2011. – 210 с.

Ткаченко В. Д. Юридична деонтологія / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк. – Х. : Одиссей, 2006. – 256 с.

Цирфа Г. О. Юридична деонтологія. Для дистанційного навчання / Г. О. Цирфа. – К. : Ун-т «Україна», 2006. – 169 с.

Нормативно-правові акти

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2002. – № 2.

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.

Закон України «Про вищу освіту» 1.07.2014 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – Ст. 2004.

Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.

Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23.12.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.

Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40-41. – Ст. 379.

Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14.10.2014 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 47. – Ст. 2051.

Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

Закон України «Про освіту» від 5.09.2017 // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 38-39. – Ст. 380.

Закон України «Про Службу безпеки України» від 25.03.1992 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.

Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2-3. – Ст. 12.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – Ст. 545.

Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 // Відомості Верховної Ради України. – 1984. – Ст. 1122.

Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10. – № 11-12. – № 13. – Ст. 88.

Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження національної рамки кваліфікацій» від 23.11.2011 № 1341.

Стандарты независимости юридической профессии международной ассоциации юристов. Приняты на конференции МАЮ в сентябре 1990 года, Нью-Йорк // Газета «Адвокат». – 1996. – № 4. – С. 7-9.

Указ Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» від 18.10.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.

Додаткова за розділами

Розділ I

Адвокатура України: історія та сучасність : матеріали Всеукраїнського круглого столу. – Київ ; Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 153 с.

Гребер Д. Долг: первые 5000 лет истории / Д. Гребер. – М. : АдМаргинем Пресс, 2015. – 528 с.

Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Международ. отношения, 1996. – 400 с.

Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис) / В. О. Лозовой, В. О. Рум'янцев, Л. В. Анучина та ін. ; за ред. В. О. Лозового та В. О. Рум'янцева. – Х. : Право, 2011. – 264 с.

Звягинцев А. Г. История Российской прокуратуры. 1722-2012. Краткое изложение истории прокуратуры в лицах, событиях, документах / А. Г. Звягинцев. – М. : ОЛІМА Медиа групп, 2012. – 416 с.

Каково это – быть юристом? / сост. Е. Мишина. – Москва : Фонд «Либеральная миссия», 2010. – 280 с.

Соколов Н. Я. Профессиональная культура юристов и законность : учебное пособие / Н. Я. Соколов. – М. : ООО «Перспект», 2013. – 132 с.

Соловьев А. Выбор профессии / А. Соловьев. – М. : Библиотека коммерсантъ, 2013. – 280 с.

Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения. Часть II. Европейский мир X-XV вв. Серия «Все-

мирная история и культура глазами современников и историков». – М. : Интерпракс, 1995. – 384 с.

Тревельян Д. М. Социальная история Англии: Обзор шести столетий от Чосера до королевы Виктории / Д. М. Тревельян ; пер. с англ. А. А. Крушинской и К. Н. Татариновой. – М. : Издательство иностранной литературы, 1959. – 603 с.

Розділ II

Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі / В. С. Бігун. – Київ : Видавнича організація «Юстініан», 2006. – С. 32-35.

Бисага Ю. М. Теорія юридичної діяльності в контексті сучасних інтерпретацій / Ю. М. Бисага // Наук. вісн. КНУВС. – 2006. – № 2. – С. 273-275.

Калюжний Р. А. Юриспруденція: від витоків до сучасності / Р. А. Калюжний, Л. О. Шапенко // Наукові праці Національного авіаційного університету. – Серія : Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». – Київ : НАУ, 2016. – № 3(40). – С. 32-39.

Розділ III

Андрейцев В. І. Правнична освіта в Україні: проблеми теорії та практики : навч.-практич. посіб. / В. І. Андрейцев, В. В. Андрейцев. – К., 2000. 190 с.

Бандурка О. Юридична освіта і наука: напрями та шляхи вдосконалення / О. Бандурка // Юридичний вісник України. – 2010. – 16-22 жовтня. – С. 3-13.

Болюбаш Я. Я. Організація навчального процесу у вищих навчальних закладах освіти : [навч. посіб.] / Я. Я. Болюбаш. – К. : ВВП «КОМПАС», 1997. – 64 с.

Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі / В. С. Бігун. – К. : «Юстініан», 2006. – 272 с.

Розділ IV

Адвокатура України : [навч. посіб.] / В. К. Шкарупа, О. В. Філонов, А. М. Титов, Ю. Я. Кінаш. – [2-ге вид., виправл.]. – К. : Знання, 2008. – 398 с.

Кузьмічов В. С. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення : моногр. / В. С. Кузьмічов, Ю. М. Черноус. – К. : ЗАТ «Ніч лава», 2005. – 447 с.

Сущинський О. І. Правоохоронні органи України: проблемні аспекти статусу : [моногр.] / О. І. Сущинський. – Львів : Львівський державний інститут новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола, 2010. – 248 с.

Розділ V

Жоль К. К. Методи наукового познання и логика (для юристов) : учеб. пособ. / К. К. Жоль. – Київ : Атика, 2001. – 286 с.

Кельман М. С. Методологія як форма мислення і складова культури дослідника : навч. посіб. для аспірантів та магістрів / М. С. Кельман, О. С. Котуха, І. М. Коваль ; [за заг. ред. М. С. Кельмана] ; Навч.-наук. ін-т права і психології НУ «Львів. політехніка». – Львів : Растр-7, 2017. – 219 с.

Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології / М. С. Кельман. – Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф», 2011. – 492 с.

Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – Москва : Аванта+, 2000. – 560 с.

Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права / А. А. Козловський ; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 1999. – 295 с.

Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : моногр. / С. И. Максимов ; НЮАУ им. Я. Мудрого. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.

Методологія в праві : [колект. монографія] / [І. Безклубий та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Безклубого. – Київ : Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ : Грамота, 2017. – 656 с.

Онiщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : монографія / Н. М. Онiщенко. – Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

Розділ VI

Стройко Т. В. Міжнародні організації : навч. посіб. / Т. В. Стройко ; М-во освіти і науки України, Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Київ : Кондор, 2016. – 250 с.

Репецький В. М. Дипломатичне і консульське право : підручник / В. М. Репецький. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2006. – 372 с.

Федчишин С. А. Класифікація посад у системі дипломатичної служби України / С. А. Федчишин // *Правова держава*. – 2015. – № 20. – С. 69-75.

CampbellRay Worthy. A Comparative Look at Lawyer Professionalism: Contrasting Search Engine Optimization, Lawyering & Law Teaching. Peking University School of Transnational Law Research Paper. № 15-16. URL: <https://ssrn.com/abstract=2648053>.

Розділ VII

Анцупов А. Я. Конфликтология : учеб. для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – [3-е изд]. – СПб. : Питер, 2007. – 496 с.

Бандурка А. М. Конфликтология : учеб. для вузов / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Х. : Ун-т внутр. дел, 1997. – 336 с.

Бобровник С. В. Компромiс i конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу : монографія / С. В. Бобровник. – Вид-во «Юридична думка», 2011. – 384 с.

Іванов В. М. Юридична конфліктологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Іванов, О. В. Іванова. – К. : МАУП, 2004. – 224 с.

Конфліктологія : підруч. [для студ. вищ. навч. закл. юрид. спец.] / [Л. М. Гарасіна, М. І. Панов, Н. П. Осипова та ін.] ; [за ред. Л. М. Гарасінової та М. П. Панова]. – Х. : Право, 2002. – 256 с.

Примуш М. В. Конфликтологія : [навч. посіб.] / М. В. Примуш. – К. : ВД «Професіонал», 2008. – 282 с.

Свиридюк Н. П. Філософсько-правові засади конфліктів у сфері професійної діяльності юриста : [монографія] / Н. П. Свиридюк. – К. : «МП Леся», 2012. – 204 с.

Розділ VIII

Алексеев Н. С. Ораторское искусство в суде / Н. С. Алексеев, З. В. Макарова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 176 с.

Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М. : РОССПЭН, 1988. – 415 с.

Гребеньков Г. В. Юридична етика : навч. посіб. / Г. В. Гребеньков, Д. П. Фіолевський. – К., 2007. – 211 с.

Кобликов А. С. Юридическая этика / А. С. Кобликов. – М. : Норма, 2002. – 168 с.

Левитан К. М. Юридическая педагогика : учебник / К. М. Левитан. – М. : Норма, 2008. – 431 с.

Лозовой В. О. Професійна етика юриста / В. О. Лозовий, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2004. – 172 с.

Орзих М. Ф. Юридическая деонтология : учеб.-метод. пособ. / М. Ф. Орзих, А. Р. Крусян. – Одесса : Юрид. лит., 2002. – 41 с.

Етика адвоката / [сост. А. Бойков]. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 592 с.

Розділ ІХ

Геня Б. Деонтологические акты профессиональных корпораций юристов: понятие, структура, классификация [Электронный ресурс] / Б. Геня // *Legea si viata*. – Martie, 2014. – С. 26-30. – Режим доступа : <http://legeasiviata.in.ua/archive/2014/3-3/07.pdf>.

Гіда Е. А. Деонтологічний кодекс як форма закріплення деонтологічних норм / Є. А. Гіда // *Право і безпека*. – 2009. – № 5(32). – С. 181-184.

Завальний А. М. Деонтичний кодекс / А. М. Завальний, Б. А. Геня // *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : в 10 т. – Т. VIII : Інформаційно-аналітична, освітня і наукова діяльність, психологічні основи поліцейської служби, міжнародне співробітництво; НАВС, Ін-т держави і права НАПрН України. – К. : Атіка, 2012. – 1119 с.

Маськовіта М. М. Деонтологічні кодекси як морально-правова основа підвищення ефективності реалізації присяги / М. М. Маськовіта // *Репозитарій Львівського національного політехнічного університету*. – Львів, 2016. – С. 287-291.

Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 1232 с.

Проневич О. С. Деонтологічні стандарти професійної діяльності працівників прокуратури: нормативно-ціннісна основа та правова регламентація / О. С. Проневич // *Право і безпека*. – 2014. – № 4(55). – С. 167-173.

Сперанский В. И. Социальная ответственность личности: Сущность и особенности формирования / В. И. Сперанский. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – С. 146-147.

Суценко В. М. Європейські та міжнародні стандарти правничої професії в контексті функціонування правової системи України / В. М. Суценко // *Наукові записки НаУКМА*. – Том 181. – Академія, 2016. – С. 22-25.

Толкачева Н. Є. Звичаєве право : навч. посібник / Н. Є. Толкачева. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 367 с.

Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. / О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова. – К. : Нац. акад. СБУ, 2015. – 172 с.

Розділ X

Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 655 с.

Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность : учебное пособие / А. Э. Жалинский. – М. : Изд-во БЕК, 1997. – 330 с.

Організація професійної діяльності юриста: теорія і практика / Ф. Бойл, Д. Каппс, Ф. Плауден, К. Сендфорд. – К. : Знання, 2006. – 478 с.

Розділ XI

Бараннік Р. В. Особливості охорони інформації, що становить таємницю у кримінальному судочинстві / Р. В. Бараннік, П. Г. Назаренко // Адвокат. – 2011. – № 4(127). – С. 15-18.

Виноградова Г. В. Окремі питання регулювання професійної таємниці в міжнародно-правових джерелах та використання досвіду в законодавстві України / Г. В. Виноградова // Український часопис міжнародного права. – 2006. – № 1. – С. 152-159.

Гревцова Р. Ю. Проблеми застосування та вдосконалення законодавства України щодо відносин адвоката з клієнтами / Р. Ю. Гревцова // Організація адвокатури і надання правової допомоги в демократичному суспільстві. – К., 2002. – С. 70-78.

Емельянов С. Л. Тайна следствия и судопроизводства в Украине / С. Л. Емельянов // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – Серия : Юридические науки. – 2013. – Т. 26(65). – № 2-1. – Ч. 2. – С. 310-316.

Кучерена А. Адвокатская тайна / А. Кучерена // Законность. – 2003. – № 2. – С. 47-50.

Ляш А. О. Недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування [Електронний ресурс] / А. О. Ляш // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013.

– № 1(7). – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13laovdr.pdf>.

Маляренко А. В. Про окремі підстави дисциплінарної відповідальності суддів / А. В. Маляренко // Судова апеляція. – 2011. – № 4(25). – С. 117-122.

Панталієнко Я. П. Нотаріальна таємниця – одне із загальних правил вчинення нотаріальних дій / Я. П. Панталієнко // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 363-368.

Погорецький М. А. Гарантії адвокатської таємниці у рішеннях Європейського суду з прав людини / М. А. Погорецький, М. М. Погорецький // Вісник кримінального судочинства. – 2016. – № 2. – С. 77-87.

Резнікова Г. І. Професійна таємниця: поняття, ознаки та види / Г. І. Резнікова // Питання боротьби зі злочинністю. – 2013. – № 26. – С. 280-292.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Magna Charta Universitatum

Преамбула

Ректори європейських університетів, що підписалися нижче, ті, що зібралися в Болоньї з нагоди дев'ятисотліття найстарішого в Європі університету за чотири роки до остаточного скасування кордонів між країнами ЄС, висловлюючи надію на перспективу розширення співробітництва між усіма європейськими націями, переконані в тому, що народи і держави мають, як ніколи раніше, усвідомити роль, яку університети відіграватимуть у суспільстві, що змінюється і стає дедалі інтернаціональнішим, вважають, що:

- 1) на завершальному етапі цього тисячоліття майбутнє людства значною мірою залежить від культурного, наукового і технічного розвитку, зосередженого в центрах культури, знань та досліджень, якими є справжні університети;
- 2) завдання університетів щодо поширення знань серед нових поколінь передбачає, що в сучасному світі вони також мають служити суспільству в цілому і що культурне, соціальне й економічне майбутнє суспільства вимагає, зокрема, значного внеску в подальшу освіту;
- 3) університети повинні давати майбутнім поколінням освіту і виховання, що навчає їх, а через них – інших, поважати гармонію навколишнього середовища та самого життя.

Ректори європейських університетів, що підписалися нижче, проголошують перед усіма державами та перед совістю всіх націй основні принципи, що мають відтепер і не завжди бути основоположними для університетів.

Основні принципи

1. Університет – самостійна установа в суспільствах із різною організацією, що є наслідком розходжень у географічній та історичній спадщині. Він створює, вивчає, оцінює та передає культуру за допомогою досліджень і навчання.

Для задоволення потреб навколишнього світу його дослідницька та викладацька діяльність має бути морально й інтелектуально незалежною від будь-якої політичної й економічної влади.

2. Викладання та дослідницька робота в університетах мають бути неподільні для того, щоб навчання в них відповідало постійно змінюваним потребам і запитам суспільства, науковим досягненням.

3. Свобода в дослідницькій і викладацькій діяльності є основним принципом університетського життя. Керівні органи й університети, кожний у межах своєї компетенції, повинні гарантувати дотримання цієї фундаментальної вимоги.

Відкидаючи нетерпимість і будучи завжди відкритим для діалогу, університет є ідеальним місцем зустрічі викладачів, які здатні передавати свої знання і володіють необхідними засобами для їхнього удосконалення за допомогою досліджень та інновацій, та студентів, які мають право, здатність і бажання збагатити свій розум цими знаннями.

4. Університет є хранителем традицій європейського гуманізму. Тому він постійно прагне до досягнення універсального знання, перетинає географічні та політичні кордони, затверджує нагальну потребу взаємного пізнання і взаємодії різних культур.

Способи

Для досягнення цих цілей у світлі вищевикладених принципів потрібні ефективні способи, що відповідають сучасним умовам.

1. Для забезпечення свободи в дослідженнях і викладанні всім членам університетської спільноти слід надати необхідні засоби.

2. Потрібно брати на роботу викладачів і визначати їх статус відповідно до принципу неподільності дослідницької та викладацької діяльності.

3. Кожен університет, з урахуванням конкретних обставин, має гарантувати своїм студентам дотримання свобод і умов, за яких вони могли б досягти своїх цілей у культурі й освіті.

4. Університети, особливо європейські, розглядають взаємний обмін інформацією та документацією, а також збільшення кількості спільних проєктів для розвитку освіти як основний елемент постійного прогресу знань.

Тому, як і на початку своєї історії, вони стимулюють мобільність викладачів і студентів, а також розглядають загальну політику в питанні рівного статусу, звань, іспитів (без упередженого ставлення до національних дипломів) і присудження стипендій як необхідний інструмент для здійснення своєї місії в актуальних на сьогодні умовах.

Ректори, що підписалися нижче, від імені своїх університетів беруть на себе зобов'язання зробити все від них залежне для того, щоб кожна держава, а також зацікавлені наднаціональні організації формували свою політику, спираючись на положення цієї Великої хартії, що виражає одностайне бажання університетів, вільно визначене та проголошене.

**СТАНДАРТ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ
РІВЕНЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ – ПЕРШИЙ
(БАКАЛАВРСЬКИЙ) РІВЕНЬ
СТУПІНЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ – БАКАЛАВР
ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ – 08 ПРАВО
СПЕЦІАЛЬНІСТЬ – 081 ПРАВО**

(витяг)

II ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Рівень вищої освіти	Перший (бакалаврський) рівень
Ступінь вищої освіти	Бакалавр
Галузь знань	08 – Право
Спеціальність	081 – Право
Обмеження щодо форм навчання	Відсутні
Освітня кваліфікація	Бакалавр права
Професійна кваліфікація	Не надається
Кваліфікація в дипломі	Ступінь вищої освіти – Бакалавр Спеціальність – 081 «Право» Освітня програма – (зазначити назву освітньої програми)
Опис предметної області	<i>Об’єкт вивчення:</i> право як соціальне явище. Вивчення права та його джерел ґрунтується на правових цінностях та принципах, в основі яких покладені права та основоположні свободи людини. <i>Цілі навчання:</i> формування здатності розв’язувати складні спеціалізовані завдання у сфері права з розумінням природи і змісту його основних правових інститутів, а також меж правового регулювання різних суспільних відносин.

	<p><i>Теоретичний зміст предметної області</i> складає формування знань про: основи поведінки індивідів і соціальних груп; творення права, його тлумачення та застосування; правові цінності принципи, а також природа і зміст правових інститутів, етичні стандарти правничої професії.</p> <p><i>Методи, методики та технології:</i> загальнонаукові і спеціальні методи пізнання правових явищ; методики правової оцінки поведінки чи діяльності індивідів і соціальних груп, ідентифікації правової проблеми та її вирішення на основі принципів права; інформаційно-комунікаційні технології.</p> <p><i>Інструменти та обладнання:</i> сучасне інформаційно-комунікаційне обладнання, інформаційні ресурси та програмні продукти, що застосовуються в правовій діяльності.</p>
Академічні права випускників	<p>Продовжити навчання на другому (магістерському) рівні вищої освіти.</p> <p>Набуття додаткових кваліфікацій в системі післядипломної освіти.</p>

III ОБСЯГ КРЕДИТІВ ЄКТС, НЕОБХІДНИЙ ДЛЯ ЗДОБУТТЯ СТУПЕНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ БАКАЛАВРА ПРАВА

Обсяг освітньої програми у кредитах ЄКТС	<p>На базі повної загальної середньої освіти – 240 кредитів ЄКТС, з яких:</p> <ul style="list-style-type: none"> - не менше 150 кредитів ЄКТС має бути спрямовано на забезпечення загальних та спеціальних (фахових) компетентностей за спеціальністю 081 «Право», визначених цим Стандартом; - не менше 10 кредитів ЄКТС повинно спрямовуватися на практику в юридичних особах публічного та приватного права, які здійснюють діяльність з правозастосування, зокрема, на базі юридичних служб органів місцевого самоврядування, органів законодавчої та виконавчої влади, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, а також у судах, прокуратурі, адвокатурі, нотаріаті, юридичних клініках закладів вищої освіти.
---	---

IV ПЕРЕЛІК КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ВИПУСКНИКА

<p>Інтегральна компетентність</p>	<p>Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у галузі професійної правничої діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування правових доктрин, принципів і правових інститутів і характеризуються комплексністю та невизначеністю умов.</p>
<p>Загальні компетентності</p>	<p>ЗК1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу. ЗК2. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях. ЗК3. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності. ЗК4. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово. ЗК5. Здатність спілкуватися іноземною мовою. ЗК6. Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій. ЗК7. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями. ЗК8. Здатність бути критичним і самокритичним. ЗК9. Здатність працювати в команді.</p>
<p>Спеціальні (фахові, предметні) компетентності</p>	<p>СК1. Здатність застосовувати знання з основ теорії та філософії права, знання і розуміння структури правничої професії та її ролі у суспільстві. СК2. Знання і розуміння ретроспективи формування правових та державних інститутів. СК3. Повага до честі і гідності людини як найвищої соціальної цінності, розуміння їх правової природи. СК4. Знання і розуміння міжнародних стандартів прав людини, положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також практики Європейського суду з прав людини. СК5. Здатність застосовувати знання засад і змісту інститутів міжнародного публічного права, а також міжнародного приватного права. СК6. Знання і розуміння основ права Європейського Союзу. СК7. Здатність застосовувати знання завдань, принципів і доктрин національного права, а також змісту правових інститутів, зокнайменше з таких галузей права, як: конституційне право, адміністративне право і адміністративне процесуальне право, цивільне і цивільне процесуальне право, кримінальне і кримінальне процесуальне право.</p>

	<p>СК8. Знання і розуміння особливостей реалізації та застосування норм матеріального і процесуального права.</p> <p>СК9. Знання і розуміння основ правового регулювання обігу публічних грошових коштів.</p> <p>СК10. Знання і розуміння соціальної природи трудових відносин та їх правового регулювання.</p> <p>СК11. Здатність визначати належні та прийнятні для юридичного аналізу факти.</p> <p>СК12. Здатність аналізувати правові проблеми, формувати та обґрунтовувати правові позиції.</p> <p>СК13. Здатність до критичного та системного аналізу правових явищ і застосування набутих знань у професійній діяльності.</p> <p>СК14. Здатність до консультування з правових питань, зокрема, можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів, відповідно до вимог професійної етики, належного дотримання норм щодо нерозголошення персональних даних та конфіденційної інформації.</p> <p>СК15. Здатність до самостійної підготовки проєктів актів правозастосування.</p> <p>СК16. Здатність до логічного, критичного і системного аналізу документів, розуміння їх правового характеру і значення.</p>
--	---

V НОРМАТИВНИЙ ЗМІСТ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ, СФОРМУЛЬОВАНИЙ У ТЕРМІНАХ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Здобувач вищої освіти ступеня вищої освіти бакалавр зі спеціальності 081 «Право» повинен продемонструвати такі результати навчання:

Соціально-гуманітарна ерудованість	1. Визначати переконливість аргументів у процесі оцінки заздалегідь невідомих умов та обставин.
	2. Здійснювати аналіз суспільних процесів у контексті аналізованої проблеми і демонструвати власне бачення шляхів її розв'язання.
	3. Проводити збір і інтегрований аналіз матеріалів з різних джерел.
	4. Формулювати власні обґрунтовані судження на основі аналізу відомої проблеми.
	5. Давати короткий висновок щодо окремих фактичних обставин (даних) з достатньою обґрунтованістю.
	6. Оцінювати недоліки і переваги аргументів, аналізуючи відому проблему.

Дослідницькі навички	7. Складати та узгоджувати план власного дослідження і самостійно збирати матеріали за визначеними джерелами.
	8. Використовувати різноманітні інформаційні джерела для повного та всебічного встановлення певних обставин.
	9. Самостійно визначати ті обставини, у з'ясуванні яких потрібна допомога, і діяти відповідно до отриманих рекомендацій.
Комунікація	10. Вільно спілкуватися державною та іноземною мовами як усно, так і письмово, правильно вживаючи правничу термінологію.
	11. Володіти базовими навичками риторики.
	12. Доносити до респондента матеріал з певної проблематики доступно і зрозуміло.
	13. Пояснювати характер певних подій та процесів з розумінням професійного та суспільного контексту.
Професійна самоорганізація та використання інформаційних технологій	14. Належно використовувати статистичну інформацію, отриману з першоджерел та вторинних джерел для своєї професійної діяльності.
	15. Вільно використовувати для професійної діяльності доступні інформаційні технології і бази даних.
	16. Демонструвати вміння користуватися комп'ютерними програмами, необхідними у професійній діяльності.
	17. Працювати в групі, формуючи власний внесок у виконання завдань групи.
Праворозуміння	18. Виявляти знання і розуміння основних сучасних правових доктрин, цінностей та принципів функціонування національної правової системи.
	19. Демонструвати необхідні знання та розуміння сутності та змісту основних правових інститутів і норм фундаментальних галузей права.
	20. Пояснювати природу та зміст основних правових явищ і процесів.
Правозастосування	21. Застосовувати набуті знання у різних правових ситуаціях, виокремлювати юридично значущі факти і формувати обґрунтовані правові висновки.
	22. Готувати проекти необхідних актів застосування права відповідно до правового висновку зробленого у різних правових ситуаціях.
	23. Надавати консультації щодо можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів у різних правових ситуаціях.

VI ФОРМИ АТЕСТАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Форми атестації здобувачів вищої освіти	Атестація здобувачів вищої освіти здійснюється у формі атестаційного екзамену.
Вимоги до атестаційного екзамену (екзаменів)	Атестаційний екзамен має передбачати оцінювання досягнення результатів навчання, визначених цим Стандартом та освітньо-професійною програмою.

VII ВИМОГИ ДО НАЯВНОСТІ СИСТЕМИ ВНУТРІШНЬОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У закладі вищої освіти повинна функціонувати система забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти (система внутрішнього забезпечення якості), яка передбачає здійснення таких процедур і заходів:

- 1) визначення принципів та процедур забезпечення якості вищої освіти;
- 2) здійснення моніторингу та періодичного перегляду освітніх програм;
- 3) щорічне оцінювання здобувачів вищої освіти, науково-педагогічних і педагогічних працівників закладу вищої освіти та регулярне оприлюднення результатів таких оцінювань на офіційному веб-сайті закладу вищої освіти, на інформаційних стендах та в будь-який інший спосіб;
- 4) забезпечення підвищення кваліфікації педагогічних, наукових і науково-педагогічних працівників;
- 5) забезпечення наявності необхідних ресурсів для організації освітнього процесу, у тому числі самостійної роботи студентів, за кожною освітньою програмою;
- 6) забезпечення наявності інформаційних систем для ефективного управління освітнім процесом;
- 7) забезпечення публічності інформації про освітні програми, ступені вищої освіти та кваліфікації;
- 8) забезпечення ефективної системи запобігання порушенням вимог академічної доброчесності з боку працівників закладів вищої освіти і здобувачів вищої освіти;
- 9) інших процедур і заходів.

Система забезпечення закладом вищої освіти якості освітньої діяльності та якості вищої освіти (система внутрішнього забезпечення якості) за поданням закладу вищої освіти оцінюється Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти або акредитованими ним незалежними установами оцінювання та забезпечення якості вищої освіти на пред-

мет її відповідності вимогам до системи забезпечення якості вищої освіти, що затверджуються Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти, та міжнародним стандартам і рекомендаціям щодо забезпечення якості вищої освіти.

ІХ ПЕРЕЛІК НОРМАТИВНИХ ДОКУМЕНТІВ, НА ЯКИХ БАЗУЄТЬСЯ СТАНДАРТ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

2. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

3. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1341 «Про затвердження національної рамки кваліфікацій». – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-p>.

4. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти». – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-p>.

5. Методичні рекомендації щодо розроблення стандартів вищої освіти, затвержені наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2017 р. № 1648. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/rekomendatsii-1648.pdf>.

6. Національний класифікатор України: «Класифікатор професій» ДК 003:2010. – Режим доступу: <http://www.dk003.com/>.

ПРИМІРНИЙ ПЕРЕЛІК
та опис предметних напрямів досліджень
у межах спеціальності 081
«Право»

1. Формула спеціальності:

Спеціальність «Право» досліджує право як соціальне явище в межах галузі знань, за якою здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти - «Право» (08). Вивчення права та його джерел ґрунтується на правових цінностях та принципах, в основі яких покладені права та основоположні свободи людини. Теоретичний зміст предметної області складає формування знань про основи поведінки індивідів і соціальних груп; творення права, його тлумачення та застосування; правові цінності та принципи, а також природу і зміст правових інститутів базових галузей права; етичні стандарти правничої професії.

2. Предметні напрями досліджень:

2.1. Теорія та філософія права;

порівняльне правознавство; історія права та держави

Досліджує загальні закономірності виникнення та тенденції розвитку права та держави, їх структурно-функціональні характеристики, розглядає світоглядні аспекти сутності та функціонування права, становлення конкретно-історичних державно-правових форм, розвиток теоретичних уявлень людства про право та державу, проводить порівняльно-правові дослідження правових систем світу.

Теорія та філософія права:

- Предмет філософії права. Предмет теорії права і держави. Предмет і взаємозв'язок філософії та теорії права і держави з іншими науками. Специфіка юридичних наук в системі наукових знань. Система юридичних наук.

- Місце філософії права та теорії правової держави в системі філософського та юридичного знання. Структура та функції філософії права і держави. Структура та функції теорії права і держави.

- Методологія юриспруденції. Філософський та теоретичний рівні методології юриспруденції. Світоглядні імплікації юриспруденції. Парадигми юриспруденції. Структура методології юриспруденції. Принципи юридичного дослідження. Сучасні методологічні підходи до дослідження права і держави. Система методів дослідження права і держави. Кон-

цептуальні засади правознавства та державознавства. Порівняльно-правова методологія та її застосування в юридичних науках.

- Міждисциплінарність у дослідженні права. Комунікативні властивості права. Право в системі соціальних інститутів. Право та інші системи соціального регулювання. Право і влада. Право і мораль. Право і релігія. Право і політика. Право та економіка. Право та інформаційні технології. Право і культура.

- Загальноправові поняття та категорії. Поняття і сутність права. Ідея права. Правове мислення та праворозуміння. Пліуралізм у розумінні права. Природне та позитивне право. Загальносоціальне право. Принципи права. Об'єктивне право. Суб'єктивне в праві.

- Соціальне призначення і функції права. Цінність права та правові цінності. Механізм правового регулювання. Способи, типи та методи правового регулювання. Дія права та його ефективність. Правове регулювання в умовах інформаційного суспільства та глобалізації. Особливості правового регулювання в умовах соціального транзиту. Правовий режим, його структура та види.

- Джерела та форми права. Класифікація джерел права. Правотворення і нормотворчість. Нормотворча діяльність. Техніка нормотворчості. Інформаційні технології у нормотворчості.

- Норма права. Система права. Галузі та інститути права. Трансформація систем права в умовах глобалізації та регіональної інтеграції. Систематизація права. Законодавство, його система і структура.

- Правосвідомість, її структура, рівні, види. Правовий менталітет. Правова культура суспільства, соціальної групи, особистості.

- Антропологічні характеристики права і держави. Суб'єкти права. Правовий статус. Індивідуальні та колективні суб'єкти права. Людина як суб'єкт права. Людина у праві. Юридична особа. Соціальна спільнота як суб'єкт права. Держава як суб'єкт права. Трансформація суб'єктів права в умовах інформаційного суспільства. Тендерна юриспруденція. Ювенальна юриспруденція.

- Реалізація права. Правовідносини: поняття, види, структура, зміст. Реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

- Юридична діяльність: поняття, принципи, види. Нормотворча діяльність: поняття, принципи, види. Правозастосовна діяльність: поняття, принципи, види. Інтерпретаційна діяльність. Тлумачення норм права. Акти тлумачення права. Суб'єкти тлумачення права. Юридична техніка. Юридична аргументація.

- Юридична конфліктологія. Філософське та теоретико-правове осягнення юридичного конфлікту. Юридичний спір. Правові методи і засоби виходу з юридичного конфлікту. Правовий компроміс.

- Філософські та теоретико-правові засади юридичного процесу та юридичної процедури. Процесуальність як характеристика права.

- Юридична професія: поняття, види, вимоги. Юридична освіта та її організація: поняття, види, сучасні вимоги. Правове виховання. Правова соціалізація.

- Верховенство права. Вимоги верховенства права. Законність, правова визначеність, заборона державної сваволі, ефективний доступ до правосуддя, дотримання прав людини, недискримінація і рівність перед законом. Принцип пропорційності. Добросовісність у праві. Впровадження вимог верховенства права у національну правову систему. Правопорядок. Рівні та види правопорядку.

- Юридично значуща поведінка. Правомірна поведінка. Правопорушення. Зловживання правом. Об'єктивно неправомірне діяння. Юридична відповідальність: поняття, типологія, види, механізм.

- Правова система суспільства та її складові. Національна правова система та її складові. Правова система в умовах соціального транзиту.

- Поняття держави, її соціальне призначення та функції. Недержавні форми організації публічної влади. Поняття державності.

- Сучасні теорії держави. Ознаки та атрибути держави. Підходи до типологізації держав. Класифікація форм держави. Державна влада та її місце в системах публічної влади. Організація державного механізму та апарату держави.

- Державний суверенітет. Народний та національний суверенітет. Державний суверенітет в умовах глобалізації.

- Юстиція: поняття та організація у сучасних державах. Правоохоронна та правозахисна системи сучасних держав.

- Держава і громадянське суспільство. Держава в політичній та економічній системах суспільства. Держава в умовах соціального транзиту.

- Національна держава. Сучасна держава та її параметри. Демократична держава. Правова держава. Соціальна держава. Екологічна держава.

- Держава в умовах регіональної інтеграції та глобалізації. Наддержавні об'єднання.

- Держава та людина. Права людини, класифікація прав людини та їх гарантії, Покоління прав людини. Обов'язки держави у сфері прав людини.

Порівняльне правознавство:

- Історія становлення порівняльного правознавства, його періодизація, розвиток порівняльного правознавства, як методу та науки.

- Предмет та методологія порівняльно-правових досліджень, окремі методи та методика, види порівняльно-правових досліджень, структура, цілі та функції порівняльного правознавства.

- Порівняльне дослідження правових систем з метою визначення спільного і особливого, тенденцій розвитку права у наднаціональних - глобальному та регіональному вимірах.

- Підходи до типологізації та класифікації правових систем. Типи та сім'ї правових систем. Міждержавні правові системи. Формування нових правових систем.

- Види правових систем та їх особливості, правова карта світу, національні, субнаціональні та наднаціональні правові системи, міжнародні та релігійні правові системи, формування нових правових систем.

- Форми, методи та результати взаємодії правових систем. Рецепція права. Правова акультурація. Конвергенція правових систем, правові системи в умовах глобалізації.

- Правові системи окремих держав світу, їх порівняльно-правова характеристика, спільні риси та відмінності з правовою системою України.

- Порівняльно-правові дослідження окремих галузей та інститутів права, запозичення зарубіжного досвіду у вітчизняну правову систему.

- Адаптація національного права до права наддержавних об'єднань. Гармонізація національного та міжнародного права. Імплементация принципів та норм міжнародного права у національну правову систему. Міждержавні системи юстиції, охорони права, захисту прав людини.

Історія права і держави:

- Предмет історико-правової науки. Періодизація історії права і держави.

- Методологія історико-правової науки. Цивілізаційні підходи до дослідження права і держави. Специфіка застосування методів історичної та юридичної наук в історико-правових дослідженнях. Міждисциплінарність у дослідженні історії права і держави. Історико-правове джерелознавство. Історіографія історії права і держави.

- Історичні загальні закономірності та конкретні національні особливості розвитку права і держави.

- Право та держава як явище культури та цивілізації. Цивілізація як результат розвитку права. Традиції та новації у розвитку права і держави.

- Історичні типи права. Додержавні форми організації публічної влади. Історичні типи держави.

- Історія становлення, розвитку та функціонування конкретних форм організації публічної влади, окремих держав, державних інститутів, правових систем, систем, галузей, інститутів та норм права. Історія юстиції та правоохоронних систем.

- Історія розвитку правової свідомості та правової культури соціальних спільнот.

- Історія становлення, розвитку та функціонування державних союзів, наддержавних об'єднань, міждержавних правових систем, міжнародного права та міжнародних організацій.

- Особливості державно-правового розвитку України. Українські державність та право в історії державно-правового розвитку Європи та Азії.

2.2 Конституційне право; муніципальне право

Досліджує конституційні засади побудови держави та суспільства, основні права, свободи й обов'язки людини та громадянина, інститути безпосередньої демократії, конституційні основи організації та діяльнос-

ті органів державної влади, місцевого самоврядування, а також Конституцію як Основний Закон держави та суспільства.

Конституційне право:

- Поняття, предмет і метод конституційного права як галузі права. Конституційно-правові норми, конституційно-правові інститути. Система конституційного права. Конституційно-правові відносини: їх суб'єкти, об'єкти, види, підстави виникнення, зміни та припинення. Джерела конституційного права як галузі права. Колізії в конституційному праві.

- Поняття та предмет науки конституційного права. Функції, методи та джерела науки конституційного права.

- Конституціоналізм і головні етапи його становлення. Поняття та сутність конституції. Функції та юридичні властивості конституції. Конституційний розвиток сучасних держав.

- Характеристика Конституції України. Порядок прийняття та внесення змін до конституції. Конституція як особливий об'єкт охорони з боку суспільства та держави. Реалізація Конституції України. Тлумачення Конституції України.

- Конституційний лад і його засади. Людина як найвища соціальна цінність. Конституційне закріплення народного суверенітету та форми його реалізації. Конституційні засади державного суверенітету та його гарантії. Конституційна характеристика України як правової, демократичної, соціальної держави. Конституційне закріплення форми правління. Конституційний принцип поділу влади. Конституційний принцип верховенства права. Конституційні засади економічної системи. Конституційно-правовий статус мов і конституційні засади мовної політики. Міжнародно-правові аспекти засад конституційного ладу. Державні символи та конституційно-правове регулювання порядку їх використання.

- Відповідальність у конституційному праві: правова природа, особливості, її види (форми), підстави, суб'єкти, санкції.

- Конституційно-правові засади взаємовідносин держави та громадянського суспільства. Поняття та види об'єднань громадян. Конституційно-правовий статус політичних партій і громадських організацій в Україні: порядок створення, права та обов'язки, підстави та порядок припинення діяльності, відповідальність. Конституційно-правові засади інформаційних відносин.

- Конституційно-правові основи взаємовідносин держави та релігійних організацій. Поняття та види релігійних організацій. Порядок утворення та припинення діяльності релігійних організацій.

- Поняття та принципи громадянства. Підстави та порядок набуття громадянства. Підстави та порядок припинення громадянства. Вирішення питань громадянства.

- Конституційно-правовий статус особи та його елементи. Конституційні принципи правового статусу громадян.

- Конституційні права та свободи людини та громадянина. Походження конституційних прав і свобод. Покоління прав людини. Міжнародні стандарти прав людини й основних свобод. Класифікація прав і свобод людини та громадянина. Конституційна регламентація прав, свобод і обов'язків людини та громадянина. Обмеження прав і свобод особи: конституційно-правовий аспект. Основні особисті, політичні, економічні, соціальні, екологічні, культурні права та свободи людини та громадянина. Гарантії прав і свобод людини та громадянина. Конституційні обов'язки людини та громадянина.

- Поняття та принципи конституційно-правового статусу національних меншин. Права й обов'язки національних меншин. Гарантії реалізації прав національних меншин, біженців, осіб, що потребують додаткового та тимчасового захисту, іммігрантів.

- Конституційно-правовий статус іноземців і осіб без громадянства: поняття, категорії, права, свободи, обов'язки, особливості юридичної відповідальності. Конституційне закріплення права на притулок.

- Поняття надзвичайного та воєнного стану, умов його введення та припинення. Заходи, що запроваджуються в умовах надзвичайного стану. Конституційні гарантії прав людини та громадянина в умовах надзвичайного стану.

- Форми безпосередньої демократії та їх конституційно-правове закріплення. Поняття та види референдумів. Предмет референдуму. Порядок призначення референдумів, підготовка їх проведення. Порядок голосування та визначення результатів референдумів. Юридичні наслідки проведення референдумів.

- Поняття виборчої системи та виборчого права. Типи виборчих систем. Види виборів. Конституційні принципи виборчого права. Стадії виборчого процесу. Гарантії суб'єктів виборчого процесу. Відповідальність за порушення виборчого законодавства.

- Поняття органу державної влади, класифікація органів державної влади. Конституційне закріплення системи органів державної влади. Державно-правові конфлікти: поняття, особливості, причини виникнення, конституційно-правові засоби (форми) їх врегулювання.

- Парламент і парламентаризм. Функції та повноваження парламенту. Законодавчий процес і інші парламентські процедури. Організаційно-правові форми діяльності парламенту. Підстави та порядок дострокового припинення повноважень парламенту. Парламентський контроль.

- Конституційно-правовий статус члена парламенту. Права й обов'язки парламентарів. Гарантії депутатської діяльності.

- Конституційно-правовий статус глави держави. Загальна характеристика інституту президентства. Функції та повноваження глави держави. Підстави та процедура дострокового припинення повноважень глави держави. Усунення президента з поста в порядку імпичменту. Конституційно-правовий статус органів при президентові.

- Виконавча влада та система її органів. Конституційно-правовий статус уряду та інших органів виконавчої влади.

- Конституційний контроль і його види. Порядок формування, функції та повноваження органу конституційної юрисдикції. Процедури розгляду справ органом конституційного правосуддя.

- Конституційно-правове регулювання судової системи. Система судів загальної юрисдикції. Конституційні гарантії діяльності суддів. Конституційні засади судочинства. Конституційний статус Вищої ради правосуддя України.

- Поняття та види територіального устрою. Система територіального устрою. Конституційно-правовий статус адміністративно-територіальних одиниць. Порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою.

- Конституційно-правовий статус автономії. Види автономій. Конституція Автономної Республіки Крим. Органи влади автономії. Особливості правового статусу депутатів представницького органу автономного утворення. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим.

- Порівняльне конституційне право.

Муніципальне право:

- Місце муніципального права в правовій системі. Предмет і метод муніципального права. Муніципальні цінності та принципи муніципального права. Система муніципального права. Муніципально-правові інститути. Муніципально-правові норми, їх особливості. Функції муніципального права. Джерела муніципального права. Муніципально-правові відносини. Методи правового регулювання муніципально-правових відносин. Юридичні факти у муніципальному праві. Муніципально-правові конфлікти.

- Теоретико-методологічні проблеми науки муніципального права. Поняття та ознаки місцевого самоврядування. Принципи місцевого самоврядування. Основні теорії (концепції) про походження місцевого самоврядування. Зародження наукових знань про місцеве самоврядування. Місце муніципального права серед дисциплін юридичного профілю.

- Муніципальне право та муніципальні системи зарубіжних країн, особливості організаційних структур, територіальних основ, компетенції. Сучасні тенденції розвитку муніципального права та місцевого самоврядування в зарубіжних країнах. Муніципальне право та місцеве самоврядування в умовах глобалізації та європейської міждержавної інтеграції. Поняття та правова природа міжнародно-правових стандартів місцевого самоврядування. Становлення міжнародно-правових стандартів місцевого самоврядування. Проблеми сприйняття Україною міжнародно-правових стандартів місцевого самоврядування та локальної демократії.

- Права і свободи людини і громадянина в місцевому самоврядуванні та муніципальному праві. Особливості реалізації та захисту окремих видів прав і свобод людини і громадянина у місцевому самоврядуванні.

- Форми діяльності територіальних громад та прямої участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування. Загальна характеристика форм безпосередньої муніципальної демократії. Місцеві референдуми в Україні. Правове регулювання референдних відносин у місцевому самоврядуванні. Місцеві вибори в Україні. Муніципальне виборче право і виборчі системи. Загальні збори громадян за місцем проживання як форма участі населення у вирішенні питань місцевого значення. Місцеві ініціативи. Громадські слухання. Інші форми безпосередньої участі жителів у здійсненні місцевого самоврядування в Україні.

- Поняття та особливості системи місцевого самоврядування. Територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування. Види територіальних громад. Об'єднання територіальних громад. Органи і посадові особи місцевого самоврядування в Україні. Місцеві ради як представницькі органи місцевого самоврядування в Україні. Специфіка правового статусу районних і обласних рад. Постійні та тимчасові контрольні комісії місцевих рад. Правовий статус депутата місцевої ради. Правова природа депутатського мандату в місцевому самоврядуванні. Правовий статус сільських, селищних, міських голів. Виконавчі органи місцевих рад. Правовий статус виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад. Відділи та управління сільської, селищної, міської, районної в місті ради. Правовий статус органів самоорганізації населення. Правовий статус старост. Асоціації органів місцевого самоврядування.

- Функції та компетенція місцевого самоврядування. Розмежування компетенції в системі місцевого самоврядування. Система функцій місцевого самоврядування. Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві і Севастополі. Особливості здійснення місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим.

- Гарантії місцевого самоврядування: поняття, види, проблеми реалізації. Конституційні гарантії місцевого самоврядування. Гарантії правової, організаційної та фінансово-економічної самостійності місцевого самоврядування. Судовий захист місцевого самоврядування. Конституційний Суд України як гарант місцевого самоврядування в Україні. Адміністративна юстиція як форма судового захисту прав місцевого самоврядування. Інші форми захисту місцевого самоврядування. Юридична відповідальність у муніципальному праві.

- Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Статут територіальної громади. Види та юридичні властивості актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Рішення місцевого референдуму. Місце актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування в системі правового регулювання України.

2.3. Цивільне право та цивільний процес, сімейне право;

міжнародно-правовий у сфері приватного права

Досліджує цивільне, сімейне право, міжнародне приватне право, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, процесуальні форми захисту цивільних прав.

Цивільне право та цивільний процес:

- Цивільні правові відношення. Суб'єкти цивільного права. Фізичні особи. Поняття юридичних осіб, їх види. Строки в цивільному праві. Позовна давність. Поняття здійснення права на захист цивільних прав.

- Особисті немайнові права. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи.

- Право інтелектуальної власності в системі цивільного права. Система цивільного законодавства про інтелектуальну власність. Суб'єкти, об'єкти та зміст цивільних правовідносин у сфері інтелектуальної власності. Реалізація суб'єктивних цивільних прав у сфері інтелектуальної власності. Цивільно-правовий захист права інтелектуальної власності. Авторське право в системі цивільного права. Суміжні права в системі цивільного права. Міжнародна цивільно-правова охорона інтелектуальної власності. Проблеми міжнародного співробітництва в цивільно-правовому регулюванні та захисті права інтелектуальної власності.

- Речове право, види речових прав. Право власності. Право приватної власності фізичних та юридичних осіб. Поняття права спільної власності і його види. Захист права власності.

- Зобов'язальне право, поняття та види зобов'язань у цивільному праві. Суб'єкти зобов'язань. Переміна осіб в зобов'язанні. Поняття та значення договору в цивільному праві, види договорів. Укладення, зміна та розірвання договору. Поняття та значення виконання зобов'язань. Забезпечення виконання зобов'язань. Поняття та значення цивільно-правової відповідальності. Підстави припинення зобов'язань, окремі види договорів.

- Житлове законодавство. Загальні питання. Забезпечення громадян житловими приміщеннями. Найом, оренда, обмін житла. Плата за користування житловими приміщеннями. Ринок житла, виселення із житлового приміщення. Готелі, гуртожитки. Право на житло у гуртожитку.

- Недоговірні зобов'язання та їх види. Захист прав споживачів у сфері побутових послуг, роздрібною торгівлі. Зобов'язання, які виникають з публічної обіцянки винагороди. Конкурс. Відшкодування моральної та матеріальної шкоди. Інші види не договірних зобов'язань.

- Спадкове право. Спадкування за законом. Спадкування за заповітом. Здійснення права на спадкування та оформлення спадкових прав.

Сімейне право:

- Поняття, види і зміст сімейних правовідносин. Правове регулювання шлюбу, недійсності та припинення шлюбу. Права і обов'язки подружжя. Шлюбний договір. Визначення походження дитини. Оспорювання батьківства і материнства. Права і обов'язки дітей. Позбавлення батьківських прав і поновлення в батьківських правах. Аліментні обов'язки інших членів сім'ї. Усиновлення (удочеріння). Опіка і піклування. Охорона сім'ї, материнства і дитинства. Реєстрація актів громадянського стану. Зміна імені, по батькові та прізвища. Питання дитячої безпритульності.

- Цивільний процес. Цивільно-процесуальні відносини та їх особливості. Предмет, метод, система цивільного процесуального права. Історія, система і організація нотаріату. Цивільно-процесуальна правоздатність і дієздатність. Процесуальні права і обов'язки. Процесуальна співучасть. Процесуальне правозаступництво. Треті особи, їх види. Прокурор у цивільному процесі. Підстави участі в цивільному процесі органів управління. Представництво і його види. Права і обов'язки громадянських організацій у цивільному процесі.

- Підвідомчість цивільних справ і її види. Поняття підсудності цивільних справ і її види. Поняття позову і види договорів. Зміна позову, визнання позову. Відмова від позову. Судові витрати. Процесуальні строки. Докази і судове доказування. Позовне провадження. Непозовні провадження. Провадження в апеляційній і касаційній інстанціях. Виконавче провадження.

Міжнародно-правовий у сфері приватного права:

- Міжнародне приватне право. Джерела міжнародного приватного права. Методи регулювання цивільно-правових відносин з іноземним елементом. Суб'єкти міжнародного приватного права. Колізійні норми. Питання власності в міжнародному приватному праві. Сімейні відносини в міжнародному приватному праві. Застосування законодавства України про шлюб і сім'ю до іноземних громадян і осіб без громадянства.

- Міжнародне спадкове право.

- Деліктні зобов'язання в міжнародному приватному праві. Міждержавні договори, що регулюють деліктну відповідальність.

- Міжнародні трудові відносини в міжнародному приватному праві.

- Міжнародний цивільний процес.

2.4. Господарське право; господарське процесуальне право

Досліджує господарське право як право, що регулює відносини з організації та здійснення господарської діяльності; господарське процесуальне право як право, що регулює здійснення правосуддя в господарських відносинах; наукознавчі проблеми цих наук.

Господарське право:

- Наука господарського права. Вчення про правову роботу в народному господарстві. Господарське право в системі права. Господарська діяльність в системі функціонування ринкових відносин та діяльність органів публічної влади щодо неї як предмет господарського права. Сутність і зміст господарського права. Принципи і методи регулювання господарської діяльності. Розмежування і взаємодія господарського права з іншими галузями права.

- Джерела господарського права. Поняття й основні види джерел господарського права. Систематизація в господарському праві. Господарське право і господарське законодавство. Система господарського законодавства і реалізація правових норм. Поняття й зміст господарських правовідносин. Види господарських правовідносин.

- Правовий господарський порядок. Організаційно-правові засади формування та функціонування правового господарського порядку. Правові засоби забезпечення свободи підприємницької діяльності. Зміст і напрями правової економічної політики держави. Механізм реалізації правової економічної політики держави. Захист прав і інтересів суб'єктів господарювання. Правові гарантії здійснення господарської діяльності. Способи захисту. Правовий захист споживчого ринку.

- Державне регулювання в умовах змішаної економіки. Тенденція посилення державного регулювання економіки у ХХ столітті. Правове регулювання господарської діяльності в зарубіжних країнах. Зближення національних систем правового регулювання господарської діяльності. Предмет і система господарського права зарубіжних країн. Моделі і методи державного регулювання економіки. Господарсько-правові засоби державного регулювання господарської діяльності, їх види та система. Особливості механізму державного регулювання господарської діяльності у різних секторах і галузях економіки. Загальнодержавне та регіональне програмування економічного і соціального розвитку. Ціноутворення та регулювання цін. Оподаткування в системі засобів регулювання та стимулювання господарської діяльності, Ліцензування господарської діяльності. Технічне регулювання. Господарсько-правове забезпечення відносин публічно-приватного партнерства. Державна регуляторна політика та механізм її реалізації.

- Правові основи обмеження монополізму і захисту економічної конкуренції. Правове забезпечення розвитку змагальності та запобігання монополістичним зловживанням. Контроль за економічною концентрацією. Законодавство про захист від недобросовісної конкуренції. Правові засоби захисту національного товаровиробника в умовах впливу світової економічної конкуренції. Правове регулювання природних монополій. Суб'єкти господарського права. Поняття, ознаки та види суб'єктів господарського права. Створення та припинення суб'єктів господарського права. Права і обов'язки суб'єктів господарського права. Підприємства, Господарські товариства. Виробничі кооперативи. Громадяни як

суб'єкти господарювання. Суб'єкти господарювання з особливим статусом. Банківські установи. Страхові організації. Біржі. Неприбуткові організації. Негосподарські організації, що беруть участь у господарських правовідносинах.

- Поняття і зміст корпоративних правовідносин. Правовий режим корпоративних прав як особливої категорії майна у сфері господарювання. Особливості набуття та реалізації корпоративних прав держави. Правові засоби попередження зловживання корпоративними правами.

- Суб'єкти організаційно-господарських повноважень, їх види. Господарські об'єднання і органи господарського керівництва. Холдингові об'єднання та холдингові компанії. Держава та територіальні господарські системи. Створення та припинення суб'єктів господарювання. Порядок і основні стадії створення суб'єктів господарювання. Державна рестрація суб'єктів господарювання. Припинення суб'єктів господарювання.

- Правовий режим майна суб'єктів господарювання. Джерела формування майна суб'єктів господарювання. Публічна власність. Право господарського відання, право оперативного управління. Склад майна підприємств. Правова регламентація приватизації державного майна. Цінні папери. Групи та види цінних паперів. Особливості здійснення діяльності на ринку цінних паперів. Суб'єкти господарювання, які здійснюють діяльність на ринку цінних паперів. Господарсько-правовий механізм державного регулювання ринку цінних паперів.

- Суб'єкти й об'єкти права державної власності. Правові форми реалізації права державної власності. Правове регулювання відносин комунальної власності. Об'єкти та суб'єкти права комунальної власності. Правові форми використання комунальної власності. Відчуження об'єктів комунальної власності.

- Правове регулювання обліку та звітності в господарській діяльності. Правове регулювання бухгалтерського обліку. Правове регулювання надання фінансової звітності. Правове регулювання аудиторської діяльності.

- Правове регулювання відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом. Поняття неплатоспроможності та банкрутства. Нормативно-правова характеристика банкрутства. Учасники справи про банкрутство. Розгляд справ про банкрутство із господарському суді.

- Господарське зобов'язальне право. Поняття, ознаки, підстави виникнення господарських зобов'язань. Види господарських зобов'язань і їх еволюція. Форми господарських зобов'язань. Господарський договір і його функції. Види господарських договорів. Укладення, зміна та розірвання господарських договорів. Господарські договори за участю держави. Забезпечення виконання господарських зобов'язань. Виконання господарських зобов'язань. Припинення господарських зобов'язань. Правове регулювання агентських відносин. Особливості правового регулювання відносин щодо комерційної концесії (франчайзингової діяльності). Концесійні відносини.

- Правове регулювання відносин на ринку фінансових послуг. Особливості державного регулювання відносин на ринку фінансових послуг. Правові механізми забезпечення захисту прав і законних інтересів споживачів фінансових послуг в Україні та ЄС. Правове регулювання кредитних і розрахункових відносин. Поняття кредиту та кредитного право-відношення. Правове регулювання окремих форм і видів кредиту, інших банківських операцій.

- Правове регулювання забезпечення засобами виробництва, як виду господарської діяльності. Встановлення господарських зв'язків у порядку вільної оптової торгівлі. Закупівля товарів, робіт і послуг за державні кошти. Договори в галузі забезпечення засобами виробництва та реалізації продукції та їх виконання. Особливості забезпечення засобами виробництва та реалізації продукції в аграрному секторі економіки. Особливості забезпечення паливно-енергетичними ресурсами та їх реалізації.

- Правове регулювання будівельної діяльності. Особливості здійснення будівельної діяльності. Правовий статус суб'єктів господарювання, що здійснюють будівельну діяльність. Господарсько-правовий механізм державного регулювання будівельної діяльності. Умови та порядок здійснення будівельної діяльності. Договір підряду на капітальне будівництво.

- Правове регулювання транспортної діяльності. Транспорт і його правове регулювання. Особливості здійснення транспортної діяльності. Господарсько-правові механізми державного регулювання окремих видів транспортної діяльності. Правове регулювання перевезення вантажів. Договір перевезення вантажу. Договір транспортного експедирування.

- Правова структурно-галузева політика держави. Правове регулювання господарської діяльності: у паливно-енергетичному комплексі; у галузях машинобудування; у металургійній галузі; у хімічній галузі; в оборонно-промисловому комплексі; у добувній промисловості; в аграрно-промисловому комплексі; у сфері охорони здоров'я; у фармацевтичній галузі; у сфері рекреації; у галузі зв'язку.

- Правова інвестиційна політика держави. Правове регулювання інвестиційної діяльності. Правове становище суб'єктів інвестування. Договори, що опосередковують інвестування. Державне регулювання інвестування. Особливості правового забезпечення спільного інвестування. Види та форми спільного інвестування. Правовий режим іноземних інвестицій. Особливості правового статусу суб'єктів господарювання з іноземним капіталом. Гарантії захисту прав іноземних інвесторів.

Правова інноваційна політика держави. Господарсько-правове забезпечення наукової та науково-технічної діяльності, інформатики. Правове забезпечення інноваційної діяльності. Суб'єкти інноваційної діяльності. Особливості правового регулювання діяльності у сфері трансферу технологій. Правове регулювання інших видів господарської діяльності, пов'язаних із запровадженням новітніх технологій.

- Правова зовнішньоекономічна політика держави в умовах членства в міжнародних економічних організаціях. Міжнародне економічне право. Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Поняття та види зовнішньоекономічної діяльності. Суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, реалізація права на її здійснення. Господарсько-правовий механізм державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Ліцензування та квотування зовнішньоекономічних операцій. Зовнішньоекономічні договори (контракти). Розрахунки при здійсненні зовнішньоекономічних операцій. Міжнародний комерційний арбітраж.

- Поняття та види спеціального режиму господарювання. Господарська діяльність у Збройних Силах України.

- Господарсько-правова відповідальність. Поняття господарського правопорушення. Поняття, ознаки та функції господарсько-правової відповідальності. Принципи та межі застосування господарсько-правової відповідальності. Форми господарсько-правової відповідальності. Реалізація господарсько-правової відповідальності.

Господарське процесуальне право:

- Господарське процесуальне право. Предмет, метод, система господарського процесуального права. Принципи господарського процесуального права. Джерела господарського процесуального права. Предмет діяльності господарських судів. Господарські процесуальні правовідносини. Підвідомчість і підсудність справ господарським судам. Учасники судового процесу. Процесуальні строки. Докази і доказування в господарському судочинстві. Запобіжні заходи в господарському судочинстві. Поняття та види позовів. Забезпечення позову. Вирішення господарських справ у суді першої інстанції. Рішення господарського суду. Перегляд судових рішень в апеляційному, касаційному порядку та за ново виявленими обставинами. Розгляд справ третейськими судами.

2.5. Трудове право; право соціального забезпечення

Досліджує трудові та пов'язані з ними відносини, а також відносини у сфері соціального забезпечення; норми трудового права та права соціального забезпечення, що їх регулюють; законодавчі та інші нормативно-правові акти про працю та соціальне забезпечення, практику їх застосування; наукознавчі проблеми трудового права та права соціального забезпечення.

Трудове право:

- Предмет науки трудового права та методи дослідження трудових явищ; ефективність науки трудового права; генеза науки трудового права; напрями (школи) в науці трудового права, їх окремі представники; єдність і системність науки трудового права; сучасна трудово-правова доктрина, тенденції розвитку науки трудового права; взаємозв'язок науки трудового права з філософією та іншими науками; зарубіжна наука трудового права.

- Ідеологія та соціальне призначення трудового права; генеза трудового права та правове регулювання відносин у сфері праці, тенденції та прогнозування його подальшого розвитку; вплив конституції, галузей публічного та приватного права, політичних, релігійних і моральних норм на трудове право; права і свободи людини і громадянина на трудове право; права і свободи людини і громадянина на трудове право; трудове право в системі національного права. Соціально-трудова експертиза.

- Предмет, метод, система, функції, принципи та суб'єкти трудового права. Джерела трудового права. Сфера дії трудового права. Трудове право в системі національного права.

- Кодифікація та систематизація трудового законодавства. Локальне та централізоване регулювання трудових відносин.

- Правове забезпечення зайнятості населення та працевлаштування. Гарантії реалізації права на зайнятість.

- Правовідносини у сфері праці та їх суб'єкти, підстави виникнення, зміна та припинення трудових правовідносин. Службово-трудова та політико-трудова правовідносини.

- Правові основи соціального діалогу у сфері праці: поняття, принципи, суб'єкти, система, організаційно-правові форми Правовий статус професійних спілок, їх об'єднань, об'єднань роботодавців. Колективні угоди та колективні договори. Участь працівників в управлінні організацією.

- Трудовий договір: поняття, сторони, зміст, форми, види; співвідношення з цивільно-правовими договорами, пов'язаними з працею. Укладення, зміна та припинення трудового договору.

- Правова охорона і захист персональних даних у трудових відносинах.

- Правове забезпечення професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників.

- Правове регулювання робочого часу і часу відпочинку, їх впровадження. - Правові основи нормування й оплати праці. Гарантії та компенсації для працюючих.

- Дисципліна праці та правові засоби її забезпечення. Відповідальність за порушення законодавства у сфері праці. Дисциплінарна відповідальність працівників. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору, правові засоби її забезпечення.

- Охорона праці. Контроль за додержанням законодавства про працю та правові основи забезпечення працівникам безпечного і комфортного виробничого середовища охорону праці на виробництві.

- Індивідуальні та колективні трудові спори, конфлікти, їх види, порядок вирішення.

- Публічна служба, види та порядок її здійснення, порядок вступу на публічну службу, її проходження та припинення. Механізми реалізації, гарантування, правової охорони права на працю, інших соціально-економічних прав.

- Правове регулювання трудової міграції.

- Європейське трудове право. Міжнародне трудове право. Міжнародно-правове регулювання відносин у сфері праці. Порівняльне трудове право, Зарубіжне трудове право.

Право соціального забезпечення:

- Предмет науки права соціального забезпечення; ефективність науки права соціального забезпечення; генеза науки права соціального забезпечення; напрями (школи) в науці права соціального забезпечення, їх окремі представники; єдність і системність науки права соціального забезпечення; взаємозв'язок науки права соціального забезпечення з іншими науками; зарубіжна наука права соціального забезпечення.

- Соціальне забезпечення та його структура. Організаційно-правові форми і а види соціального забезпечення.

- Конституційні соціальні права, порядок їх здійснення. Конституційні засади права громадян на соціальний захист в Україні. Правовий механізм забезпечення права на соціальний захист в Україні.

- Генеза права соціального забезпечення, тенденції його подальшого розвитку; вплив конституції, галузей публічного та приватного права на право соціального забезпечення. Теоретичні дослідження предмета, методу, системи, функцій, принципів, джерел і суб'єктів права соціального забезпечення. Право соціального забезпечення у системі національного права.

- Страховий (трудовий) стаж.

- Правовідносини у сфері соціального забезпечення, їх суб'єкти, підстави виникнення, зміни та припинення. Державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії у сфері соціального забезпечення.

- Загальнообов'язкове державне соціальне страхування: поняття, види, правове регулювання.

- Пенсійне право. Пенсійне страхування та пенсійне забезпечення в Україні (загальнообов'язкове державне пенсійне страхування; державне пенсійне забезпечення; недержавне пенсійне забезпечення).

- Право соціальних послуг. Право соціальних пільг. Соціальні допомоги. Державна соціальна допомога. Соціальне обслуговування та діяльність соціальних служб.

- Соціальний захист окремих категорій населення України.

- Соціальна робота.

- Пільги. Благодійність в сфері соціального забезпечення.

- Відповідальність в сфері соціального забезпечення.

- Спори у сфері соціального забезпечення. Контроль та нагляд у сфері соціального забезпечення.

- Медична допомога та лікування.

- Міжнародно-правове регулювання відносин у сфері соціального захисту. Порівняльне право соціального забезпечення. Зарубіжне право соціального забезпечення. Європейське соціальне право. Міжнародне соціальне право. Міжнародні європейські соціальні стандарти.

2.6. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право

Досліджує суспільні та правові тенденції, явища та відносини, що виникають у сфері здійснення відповідними суб'єктами прав на землю та інші природні ресурси, раціонального, ефективного використання та охорони земель, інших природних ресурсів у сільськогосподарському виробництві й інших видах діяльності; а також у сферах запобігання негативному впливу людської діяльності на стан клімату; забезпечення права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на участь в аграрному ринку, на розвиток інвестиційних і інноваційних відносин в аграрній сфері, соціальної сфери села, різних форм господарювання у сільському господарстві, на державну підтримку села, а також наукознавчі проблеми наук, що віднесені до цієї спеціальності.

Земельне право:

- Методологічні, доктринальні основи використання землі та реалізації права людини і громадянина на землю.
- Поняття, предмет, принципи, функції, методи, система, структура земельного права України.
- Об'єктивні та суб'єктивні передумови становлення та розвитку земельного права України; земельне право та його взаємодія і співвідношення з іншими галузями національної правової системи України.
- Нормативні та інші джерела земельного права України; норми земельного права України.
- Механізм правового регулювання земельних відносин.
- Права на землю та юридичні обов'язки щодо землі; право власності на землю; право користування землею; зобов'язання в земельному праві; гарантування прав на землю.
- Земельні правовідносини; роль і місце держави та органів місцевого самоврядування в регулюванні земельних відносин.
- Правовий режим земель в Україні; економіко-правовий механізм використання земель.
- Правова охорона земель; юридична відповідальність у земельному праві. Правові проблеми земельного кадастру; правове забезпечення землеустрою.
- Правочини в земельному праві; правове регулювання переходу прав на земельні ділянки; правові питання іпотеки землі.
- Правовий режим, раціональне використання та охорона меліорованих земель; правові аспекти рекультивациі земель; правова охорона ґрунтів; правові проблеми впровадження ґрунтозахисних систем землеробства в умовах приватної власності на землю.
- Земельно-правові питання сільського (зеленого) туризму.
- Земельне право України та інших держав: порівняльно-правовий аналіз.

Аграрне право:

- Методологічні, науково-теоретичні основи використання ґрунту, сільськогосподарських угідь, земель сільськогосподарського призначення для виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства.

- Історія розвитку аграрного права України; об'єктивні та суб'єктивні передумови формування, розвитку та функціонування аграрного права як самостійної галузі національної правової системи України.

- Правові питання аграрної реформи, приватизації, реформування відносин власності на селі.

- Правове забезпечення державної аграрної політики на національному, регіональному та на місцевому рівні; правові проблеми продовольчої безпеки України.

- Предмет, принципи, функції, методи, система, структура аграрного права України.

- Нормативні та інші джерела аграрного права України; норми аграрного права.

- Наукові джерела аграрного права України,

- Проблеми співвідношення та взаємодії аграрного права з цивільним, господарським і іншими суміжними галузями національної правової системи.

- Стан, тенденції та перспективи правового регулювання аграрних відносин в умовах світових інтеграційних економічних процесів, гармонізації й адаптації національного законодавства до вимог СС та СОТ.

- Аграрні правовідносини, їх поняття, особливості, структура.

- Правове становище суб'єктів аграрних правовідносин.

- Організаційно-правові форми ведення товарного сільськогосподарського виробництва, господарської діяльності у сфері виробництва продовольства, лісового та рибного господарства.

- Правове регулювання кооперативних, корпоративних відносин у сільському господарстві; правове регулювання інвестиційних, інноваційних і інших ринкових аграрних відносин.

- Правове забезпечення виробничо-господарської діяльності у сфері сільського господарства, виробництва продовольчої продукції лісового та рибного господарства.

- Правове регулювання ведення особистого селянського господарства.

- Державне та самоврядне регулювання аграрних відносин.

- Правове забезпечення сільського (зеленого) туризму.

- Правове регулювання аграрних відносин у окремих галузях сільського господарства, зокрема в рослинництві, тваринництві, бджільництві; розвиток і підвищення ролі ветеринарної медицини, розвиток насінництва та племінної справи, правова регламентація використання засобів захисту рослин.

- Аграрно-зобов'язальні правовідносини.

- Економіко-правові механізми стимулювання розвитку виробництва, переробки, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції,

виробництва, переробки та реалізації продовольчої продукції лісового та рибного господарства, участі сільськогосподарських товаровиробників в експорті й імпорті сільськогосподарської продукції.

- Юридична відповідальність в аграрному праві.

- Аграрне право України та інших країн: порівняльно-правовий аналіз.

Екологічне право:

- Методологічні, науково-теоретичні основи правового регулювання екологічних суспільних відносин.

- Об'єктивні та суб'єктивні передумови формування, розвитку та функціонування екологічного права.

- Стан, тенденції та перспективи екологічного права в умовах глобалізації світових економічних і суспільних явищ, інтеграції правових систем, адаптації екологічного законодавства до права ЄС.

- Предмет, принципи, функції, методи екологічного права; взаємодія та співвідношення екологічного права з іншими галузями національної правової системи України.

- Нормативні та інші джерела екологічного права; норми екологічного права України.

- Механізм правового регулювання екологічних відносин.

- Екологічні правовідносини: природоресурсні, природоохоронні, з екологічної безпеки.

- Екологічні права й обов'язки громадян, їх здійснення; зобов'язання в екологічному праві.

- Правовий режим природних ресурсів; правова охорона навколишнього природного середовища; правові питання екологічної безпеки.

- Роль і місце держави та органів місцевого самоврядування в регулюванні екологічних правовідносин.

- Економіко-правовий механізм регулювання екологічних суспільних відносин.

- Правовий режим зон надзвичайних екологічних ситуацій.

- Правові питання у сфері запобігання негативному впливу людської діяльності на клімат.

- Юридична відповідальність в екологічному праві.

- Еколого-правові питання сільського (зеленого) туризму.

- Екологічне право України та інших держав: порівняльний аналіз.

Природоресурсне право:

- Методологічні, науково-теоретичні основи використання об'єктів енергетики, землі, вод, лісів, корисних копалин, інших природних ресурсів.

- Об'єктивні та суб'єктивні передумови формування, розвитку та функціонування природоресурсного права як самостійної галузі національної правової системи України і таких підгалузей: енергетичне право, земельно-ресурсне право, лісгосподарське право, водно-ресурсне право, право використання корисних копалин.

- Історія природоресурсного права та інших підгалузей.

- Питання права власності на об'єкти природних ресурсів, їх приватизація.

- Правовий режим об'єктів природоресурсного права, порядок та умови їх використання в різних галузях економіки та у суспільному житті людей.

- Предмет, принципи, функції, методи, система, структура природоресурсного права та його підгалузей.

- Джерела природоресурсного права, норми та інститути природоресурсного права і його підгалузей.

- Правовий механізм реалізації норм природоресурсного права.

2.7. Адміністративне право і процес; фінансове право

Досліджує теоретичні, правові та організаційні засади публічного адміністрування в Україні; суспільні відносини, що виникають у зв'язку із забезпеченням суб'єктами публічної адміністрації прав і свобод та законних інтересів приватних осіб під час надання адміністративних послуг; суспільні відносини, які мають місце у сфері публічного адміністрування об'єктів державної та комунальної власності, внутрішньоорганізаційні діяльності органів публічної влади та у сфері взаємодії органів публічної влади з інституціями громадянського суспільства; особливості публічного адміністрування в окремих сферах суспільних відносин; адміністративний проступок та адміністративну відповідальність; публічно-управлінські відносини, які виникають з приводу реалізації уповноваженими органами публічної влади (їх посадовими особами) встановленого адміністративно-процесуальним законодавством порядку вирішення адміністративних, справ; адміністративно-процесуальні відносини та адміністративно-процесуальну діяльність та їх зміст; адміністративно-процесуальне право та законодавство; законності збирання, дослідження, оцінювання та використання доказів; прийоми, методи та засоби здійснення адміністративного судочинства; суспільні відносини, що складаються у сфері формування, розподілу і використання коштів публічних грошових фондів.

Адміністративне право:

Загальне адміністративне право.

Основоположні категорії адміністративного права: публічне адміністрування як форма реалізації публічної влади; співвідношення «публічного адміністрування», «публічного управління» та «державного управління»: суб'єкти реалізації та форми прояву публічного адміністрування: система, предмет, метод і джерела адміністративного права у їх історичному розвитку; адміністративне право як елемент публічного права та його відмежування від приватного права; сутність і призначення адміністративного права; система адміністративного права; принципи адміністративного права; поняття, ієрархія та види джерел адміністративного права; ефективність науки адміністративного права: генеза науки адміністративного права; напрями (школи) в науці адміністративного права,

їх окремі представники; єдність і системність науки адміністративного права; сучасна доктрина адміністративного права, тенденції (закономірності) розвитку науки адміністративного права; взаємозв'язок науки адміністративного права з іншими науками: зарубіжна наука адміністративного права.

- Суб'єкти адміністративного права: публічна адміністрація у системі суб'єктів адміністративного права та її компетенція; система та види суб'єктів публічного адміністрування; приватні особи як суб'єкти адміністративного права, адміністративна правосуб'єктність приватної особи та суб'єктивне публічне право; розмежування об'єктивного і суб'єктивного права у змісті адміністративно-правового статусу приватної особи.

- Інструменти публічного адміністрування: види інструментів публічного адміністрування та особливості їх вибору, нормативний акт як інструмент публічного адміністрування, адміністративний акт як інструмент публічного адміністрування, адміністративний договір як інструмент публічного адміністрування, план як інструмент публічного адміністрування, фактична дія як інструмент публічного адміністрування; приватноправові інструменти публічного адміністрування, адміністративний розсуд в публічному адмініструванні; використання можливостей електронного урядування в публічному адмініструванні.

- Публічне майно: виникнення, зміна та припинення режиму публічного майна, види публічного майна та його адміністративно-правовий режим, особливості використання публічного майна та розпорядження ним.

- Адміністративні процедури: поняття, ознаки та види адміністративних процедур, їх учасники та принципи здійснення, стадії адміністративної процедури.

- Адміністративні послуги: поняття, ознаки та види адміністративних послуг, їх відмінність від інших видів послуг у публічній сфері; принципи та суб'єкти надання адміністративних послуг; стадії процедури надання адміністративної послуги та вимоги до її якості.

- Захист приватної особи у сфері публічного адміністрування: поза-судовий контроль за діяльністю (рішеннями) публічної адміністрації, mediaція як засіб вирішення адміністративних суперечок, звернення громадян як засіб забезпечення законності діяльності публічної адміністрації, захист приватної особи засобом адміністративного оскарження, відшкодування шкоди, завданої суб'єктами публічної адміністрації приватним особам.

Особливе адміністративне право.

- Адміністративно-деліктне право: поняття, функції, принципи та джерела інституту адміністративної відповідальності, адміністративне правопорушення як підстава адміністративної відповідальності, відмежування адміністративного проступку від кримінального правопорушення, поняття, відмінні ознаки та класифікація заходів адміністративної відповідальності, адміністративні стягнення як заходи адміністративної

відповідальності, кваліфікація адміністративних правопорушень, особливості провадження у справах про адміністративні правопорушення; особливості адміністративної відповідальності юридичних осіб.

- Службове право: предмет і метод, функції та принципи службового права, місце службового права в системі адміністративного права; співвідношення понять «публічна служба» та «державна служба», державно-службові відносини, інститут публічної служби, принципи організації та функціонування публічної служби; правовий статус публічних службовців як представників публічної влади.

- Поліцейське право: предмет і метод, функції та принципи поліцейського права; місце поліцейського права в системі адміністративного права; норми поліцейського права, об'єкти поліцейської охорони, суб'єкти поліцейської діяльності, методи поліцейської діяльності та форми поліцейської діяльності; наступність і перспективи розвитку поліцейського права; поліцейське право зарубіжних країн.

Спеціальне адміністративне право: публічне адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки, публічне адміністрування у сфері оборони, публічне адміністрування у сфері економіки, публічне адміністрування у сфері охорони здоров'я, публічне адміністрування у сфері юстиції, публічне адміністрування фінансового сектору економіки, публічне адміністрування агропромислового комплексу, публічне адміністрування у сфері транспорту та зв'язку, публічне адміністрування в трудовій та соціальній сферах, публічне адміністрування у сфері промисловості, публічне адміністрування у справах сім'ї, молоді та спорту, публічне адміністрування в сфері освіти та науки, публічне адміністрування у сфері культури, публічне адміністрування у сфері внутрішніх справ, публічне адміністрування в сфері закордонних справ.

Адміністративний процес:

- Доктринальні засади адміністративно-процесуального права; поняття і джерела адміністративно-процесуального права; адміністративно-процесуальне право в системі галузей національного права; система адміністративно-процесуального права; завдання адміністративного процесу; зміст адміністративно-процесуальних гарантій; система принципів адміністративного процесу та їх нормативний зміст; предмет і методи адміністративно-процесуального права; норми адміністративно-процесуального права та їх тлумачення; адміністративно-процесуальні відносини та їх види.

- Наука адміністративно-процесуального права, її предмет і методи дослідження; завдання та напрями (школи) в науці адміністративно-процесуального права, їх окремі представники; єдність і системність науки адміністративно-процесуального права; зв'язок науки адміністративно-процесуального права з іншими науками; зарубіжна наука адміністративно-процесуального права; перспективи розвитку адміністративно-процесуальної науки.

- Поняття суб'єктів адміністративного процесу; класифікація суб'єктів адміністративно-процесуального права; особливості адміністративно-процесуального статусу громадян; адміністративно-процесуальний статус окремих суб'єктів адміністративного процесу; учасники адміністративного процесу: їх права та обов'язки; система та юрисдикція адміністративних судів: докази та доказування в адміністративному процесі; види доказів.

- Провадження в адміністративному процесі: види проваджень в адміністративному процесі: поняття та види актів публічного адміністрування; поняття та сутність нормотворчого провадження; контрольно-наглядові провадження та їх зміст; дозвільні провадження; ресстраційні провадження; атестаційні провадження; провадження щодо розгляду звернень громадян; провадження у справах про адміністративні правопорушення.

- Завдання та принципи адміністративного судочинства; адміністративний позов і вимоги до нього; способи судового захисту, загальне та спрощене позовне провадження.

Фінансове право:

- Предмет, метод і система фінансового права; методологія науки фінансового права; публічні фонди в Україні; система фінансового законодавства; фінансово-правові норми та фінансово-правові відносини: суб'єкти фінансового права; фінансова діяльність інститутів публічної влади; правове регулювання фінансового контролю; бюджетне право; правове регулювання доходів публічних фондів; правове регулювання податкової системи; правові засади публічних видатків і бюджетного фінансування; правове регулювання фінансової діяльності публічних фондів; правові засади валютного регулювання та валютного контролю; Запобігання, виявлення: і припинення правопорушень в фінансовій сфері; відповідальність за скоєння правопорушень в фінансовій сфері; відновлення порушених прав і свобод в фінансовій сфері; правові механізми демократичного контролю за додержанням законодавства в фінансовій сфері; фінансове право зарубіжних країн.

2.8. Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право

Досліджує кримінально-правові та кримінально-виконавчі відносини; норми кримінального та кримінально-виконавчого права, що їх регулюють; кримінальний і кримінально-виконавчий закони; злочин, кримінальну відповідальність і покарання; злочинність і віктимізацію, їх детермінанти та заходи запобігання; жертв злочину та особистість злочинця, а також наукознавчі проблеми наук, що віднесені до цієї спеціальності.

Кримінальне право:

- Політика у сфері боротьби зі злочинністю; місце кримінально-правової політики у структурі політики у сфері боротьби зі злочинністю;

предмет науки кримінального права та методи дослідження кримінально-правових явищ; ефективність науки кримінального права; наступність і перспективи розвитку науки кримінального права; напрями (школи) в науці кримінального права, їх окремі представники; єдність і системність науки кримінального права; сучасна кримінально-правова доктрина, тенденції розвитку науки кримінального права; взаємозв'язок цієї науки із філософією та іншими науками; зарубіжна наука кримінального права.

- Вчення про кримінальне право: соціальне призначення кримінального права; генеза кримінального права, тенденції та прогнозування його подальшого розвитку; вплив конституції, галузей публічного та приватного права, політичних, релігійних і моральних норм на кримінальне право; можливості кримінального права у сфері протидії злочинності та його вплив на стан сучасної злочинності; права і свободи людини і громадянина та кримінальне право; кримінальне право та кримінально-правова політика; інструментальне значення кримінального права; кримінальне право в системі національного права; предмет і метод кримінального права як галузі публічного права; система кримінального права; принципи кримінального права; джерела кримінального права; кримінально-правова норма, її поняття види та структура.

- Вчення про кримінальний закон; поняття та призначення кримінального закону, його соціальна та кримінологічна обумовленість; системність і якість кримінального закону, закономірності і тенденції його розвитку й удосконалення; ; кодифікація кримінального законодавства; застосування кримінального закону та його ефективність; межі чинності та дії кримінального закону; термінологія кримінального закону; тлумачення кримінального закону; місце кримінального закон}’ в системі національного законодавства.

- Вчення про злочин: визначення злочину та відмежування його від незлочинної поведінки; межі криміналізації та декриміналізації; підстава кримінальної відповідальності та її диференціація; склад злочину, його окремі елементи й ознаки; проблема потерпілого від злочину; проблема суб'єкта злочину; стадії вчинення злочину; закінчений і незакінчений злочин; співучасть у злочині; множинність злочинів; обставини, що виключають злочинність діяння.

- Вчення про покарання: покарання та його мета; система та види покарань; караність злочинів; інші кримінально-правові наслідки вчинення злочину; еволюція кримінальних покарань; проблеми призначення покарання; ефективність застосування покарання; судимість.

- Вчення про альтернативні засоби реагування на злочин: звільнення від кримінальної відповідальності та від покарання; альтернативні кримінально-правові засоби реагування на злочин; примусові заходи медичного та виховного характеру; особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

- Вчення про кримінальну відповідальність за окремі види та групи злочинів: кримінальне право та "нова злочинність" (організована, транс-

національна, терористична, комп'ютерна; злочинність у сфері господарської діяльності, засобів масової комунікації, докiлля, технологiчної безпеки, незаконного обiгу зброї та наркотичних засобiв, "вiдмивання грошей"; почини проти миру та безпеки людства тощо); новостворенi кримiнально-правовi проблеми на тлi росiйської агресiї; кримiнально-правова характеристика окремих видiв злочинiв; злочини проти основ національної та громадської безпеки; квалiфiкацiя злочинiв; значення судової практики для визначення кримiнальної вiдповiдальностi за окреми види злочинiв.

- Вчення про спiввiдношення кримiнального законодавства України iз зарубiжним кримiнальним законодавством: національне кримiнальне законодавство та сучаснi процеси європеїзацiї та глобалiзацiї; можливостi та умови унiфiкацiї, рецепцiї, адаптацiї та гармонiзацiї кримiнального законодавства України iз кримiнальним законодавством Європейського Союзу та iншим рiгiональним законодавством; iмплементация положень мiжнародних договорiв до національного кримiнального законодавства; компаративiстські дослiдження в науцi кримiнального права.

Кримiнологiя:

- Предмет кримiнологiї; кримiнологiчна (профiлактична) полiтики в системi полiтики у сферi боротьби зi злочиннiстю; iсторiя розвитку кримiнологiї; розвиток кримiнологiчної науки в Україні; сучасна кримiнологiчна наука, проблеми її розвитку; функцiї кримiнологiчної науки: методологiя, методика та технiка кримiнологiчних дослiджень; кримiнологiчна iнформацiя; проблеми комп'ютеризацiї та стандартизацiї кримiнологiчних дослiджень; порiвняльна кримiнологiя; мiжнародне спiвробiтництво у сферi кримiнологiчної науки.

- Злочини як соцiальне явище; злочиннiсть; теоретичнi уявлення про злочиннiсть: iсторичний екскурс, сучасний погляд, порiвняльний огляд зарубiжних теорiй; стан, тенденцiї та закономірностi злочинностi в Україні; рiгiональнi (територiальнi) особливостi злочинностi в Україні; кримiнологiчна характеристика та структуризацiя злочинностi; кримiнологiчний аналіз злочинностi; види кримiнологiчного аналізу: операцiйний та стратегiчний; аналіз та оцiнювання загроз i ризикiв злочинностi; соцiологiя злочинностi; злочиннiсть у рiзних народiв; засади державного та громадського контролю за злочиннiстю.

- Причини та умови злочинностi; сучасна теорiя причин i умов (чинникiв., детермінант) злочинностi; чинники (економiчнi, соцiальнi, моральнi, психологiчнi та iншi) впливу на злочиннiсть; детермінацiя окремих видiв злочинiв; кримiнологiчна ситуацiя; кримiнальна субкультура; причини конкретного злочину, причини правомiрної поведiнки.

- Особистiсть злочинця та злочинна поведiнка; кримiналізацiя особистостi; типологiя особистостi злочинця; механiзм i прогнозування iндивiдуальної злочинної поведiнки; вплив соцiальних та особистих девiацiй (алкоголізм, наркоманiя, аномалiї психiки тощо) на формування особистостi злочинця; соцiальне та біологiчне в особистостi злочинця;

кримінологічна характеристика особистості злочинця загалом і за окремими видами злочинів.

- Кримінологічна віктимологія; її предмет, завдання та функції; жертва злочину в теорії кримінологічної віктимології; детермінація віктимної поведінки; механізм індивідуальної віктимної поведінки; віктимна ситуація; віктимологічна профілактика та поведження з потерпілими.

- Запобігання злочинності та її основні стратегії, кримінологічна політика держави; загальносоціальне та спеціально-кримінологічне запобігання злочинам; кримінологічне планування запобігання злочинності; запобігання організованій, професійній, рецидивній та іншим видам злочинності; нормативно-правове забезпечення запобігання злочинності; міжнародне співробітництво у сфері запобігання окремим видам злочинності.

- Організована, професійна, рецидивна та насильницька злочинність; злочинність неповнолітніх, молоді, жінок, військовослужбовців і інших категорій осіб; політична злочинність; тероризм; корупційна злочинність; злочинність у різних сферах господарства, управління, у сімейно-побутовій сфері; транснаціональна злочинність; торгівля людьми; нелегальна міграція та злочинність; злочинні посягання на авторські права тощо.

Кримінально-виконавче право:

- Наука кримінально-виконавчого права, її предмет і методи дослідження: завдання та напрями (школи) в науці кримінально-виконавчого права, їх окремі представники; єдність і системність науки кримінально-виконавчого права; зв'язок науки кримінально-виконавчого права з іншими науками; зарубіжна наука кримінально-виконавчого права.

- Кримінально виконавча політики в системі політики у сфері боротьби зі злочинністю; кримінально-виконавча політика і кримінально-виконавче право; предмет і метод, функції та принципи кримінально-виконавчого права; наступність і перспективи розвитку кримінально-виконавчого права.

- Кримінально-виконавче законодавство; мета та завдання кримінально-виконавчого законодавства та їх співвідношення з цілями покарання; сучасне кримінально-виконавче законодавство, еволюція його розвитку й удосконалення в умовах європеїзації й імплементації міжнародних договорів до національного законодавства.

- Державна політика у сфері виконання покарань; виконання покарання як стадія кримінальної відповідальності; проблема пробації; міжнародні стандарти поведження із засудженими та їх втілення у практику виконання: покарань; виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі; особливості виконання покарань у вигляді арешту та тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців: права людини і громадянина та практика виконання покарань; правовий статус засуджених.

- Кримінально-виконавча характеристика окремих видів покарань; особливості правового регулювання порядку виконання окремих видів покарань; особливості відбування покарання окремими категоріями засуджених; ефективність виконання покарань; прогресивна система виконання покарання; порядок звільнення від відбування покарання; проблеми соціальної реабілітації осіб, які відбули кримінальне покарання.

- Система установ і органів, що виконують покарання, та їх функції, призначення, завдання, види; сутність, зміст, організація та управління процесом виконання / відбування покарань; особливості діяльності окремих підрозділів державної кримінально-виконавчої служби; соціально-правове призначення, підстави та принципи утримання під вартою підозрюваних і обвинувачених у вчиненні злочину; застосування засобів безпеки; контроль за діяльністю органів і установ, що виконують покарання; участь громадськості в діяльності органів і установ, що виконують покарання. проблема душ пастирської опіки у сфері пенітенціарної діяльності.

- Кримінально-виконавче законодавство зарубіжних країн, європейський пенітенціарний досвід у сфері забезпечення прав засуджених; порівняльні дослідження в галузі кримінально-виконавчого права.

2.9. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Досліджує кримінально-процесуальні відносини та кримінально-процесуальну діяльність і їх зміст; кримінальне процесуальне право та законодавство; закономірності збирання, дослідження, оцінки та використання доказів; методи та засоби розслідування, судового розгляду та запобігання злочинів; використання спеціальних знань у кримінальному провадженні та проведення експертних досліджень.

Кримінальний процес:

- Суспільно-політичне призначення кримінального процесуального права; кримінально-процесуальні функції, їх система та класифікація; моральні основи кримінально-процесуальної діяльності; джерела кримінального процесуального права; кримінальне процесуальне право в системі галузей національного права; завдання кримінального провадження; зміст процесуальних гарантій; засади кримінального провадження та їх нормативний зміст; урахування практики Європейського суду з прав людини при застосуванні процесуального законодавства.

- Поняття кримінального процесуального права та законодавства; предмет і методи кримінального процесуального права; норми кримінального процесуального права та їх тлумачення; межі дії кримінального процесуального закону.

- Предмет і метод науки кримінального процесу; перспективи розвитку кримінально-процесуальної науки; кримінальний процес і правосуддя; співвідношення кримінального процесу з іншими юридичними науками.

- Поняття учасників кримінального провадження та учасників судового провадження; докази та доказування в кримінальному процесі; види доказів та джерел доказів.

- Стадії кримінального процесу, досудове розслідування; слідчі (розшукові) дії; повідомлення про підозру; заходи забезпечення кримінального провадження; запобіжні заходи; зупинення та відновлення досудового розслідування; закінчення досудового розслідування; особливості досудового розслідування кримінальних проступків; підготовче провадження; судовий розгляд; судові рішення в кримінальному процесі; особливі порядки провадження в суді першої інстанції; провадження в суді присяжних.

- Судове провадження з перегляду судових рішень; провадження в апеляційній і касаційній інстанціях; провадження за нововиявленими або виключними обставинами: особливі порядки кримінального провадження: кримінальне провадження на підставі угод; кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення; кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб: кримінальне провадження щодо неповнолітніх; підстави та процесуальний порядок застосування примусових заходів виховного та медичного характеру; кримінальне провадження, яке містить відомості, що становлять держави) темницю; кримінальне провадження на території дипломатичних представництв, консульських установ України, на повітряному, морському чи речовому судні, що перебуває за межами України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні; відновлення втрачених матеріалів; виконання судових рішень.

- Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження; співвідношення національного кримінального процесуального законодавства і а зарубіжного; міжнародна правова допомога при проведенні процесуальних дій; проблеми імплементації міжнародних договорів до національного законодавства; проблеми захисту прав людини в кримінальному провадженні; видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція); кримінальне провадження у порядку перейняття; визнання та виконання вироків судів іноземних держав та передача засуджених осіб.

Криміналістика:

- Предмет, об'єкти та система криміналістики; закономірності, то вивчає наука; принципи та закони розвитку криміналістики, методологія та система методів криміналістики, її природа та місце в системі наукового знання; наукові основи криміналістичної ідентифікації, діагностики та прогнозування; поняття та зміст окремих криміналістичних теорій і вчень; тенденції розвитку криміналістичних знань; використання спеціальних знань; історія криміналістики; використання міжнародного досвіду для вирішення завдань криміналістики.

- Концептуальні засади криміналістичної техніки: правові підстави застосування науково-технічних засобів у боротьбі зі злочинністю; вико-

ристання сучасних інформаційних технологій у правозастосовної діяльності; галузі криміналістичної техніки та їх зміст; науково-технічне забезпечення кримінального провадження; форми, методи та засоби виявлення, фіксації, вилучення, дослідження, оцінки доказової інформації.

- Концептуальні засади криміналістичної тактики; предмет і структура криміналістичної тактики; криміналістичні версії, слідчі ситуації, організація та планування розслідування; використання тактико-криміналістичних засобів: тактичний прийом як елемент криміналістичної тактики; тактичні комбінації (системи прийомів) і тактичні операції; тактичне рішення і тактичний ризик, ситуаційна обумовленість тактичних прийомів; тактика процесуальних дій.

- Концептуальні засади криміналістичної методики; структура, класифікація та види окремих криміналістичних методик: принципи формування видових і міжвидових окремих криміналістичних методик; проблема створення методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень; міжнародне співробітництво під час розслідування кримінальних правопорушень.

Судова експертиза:

- Концептуальні засади судово-експертної діяльності; загальна теорія судової експертизи; судово-експертна діяльність і сучасні можливості судових експертиз; експертне забезпечення правосуддя; нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності; науково-методичне та інформаційне забезпечення судово-експертної діяльності; суб'єкти судово-експертної діяльності; правовий статус судового експерта; розробка нових напрямів судово-експертних досліджень; міжнародне співробітництво у сфері судово-експертної діяльності.

- Види судових експертиз і їх класифікація; залучення експерта та проведення судової експертизи у кримінальному провадженні; завдання судових експертиз під час розслідування і судового розгляду кримінальних правопорушень; висновок експерта та його оцінка.

- Судово-експертні методи, методики і технології; акредитація та реєстрація експертних методик; сертифікація (атестація) судових експертів та стандартизація судово-експертних установ та судових експертиз.

Оперативно-розшукова діяльність:

- Наука оперативно-розшукової діяльності, її предмет і методи дослідження; стан і перспективи розвитку; взаємозв'язок науки оперативно-розшукової діяльності з іншими науками.

- Державна політика в галузі здійснення оперативно-розшукової діяльності; законодавство, що регламентує оперативно-розшукову діяльність; удосконалення чинного оперативно-розшукового законодавства; правова основа здійснення негласної діяльності суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, застосування ними оперативних і оперативно-технічних засобів у протидії зі злочинністю; правові підстави обмеження конституційних прав і основоположних свобод людини і громадянина, недоторканості житла, таємниці листування, телефонних розмов і інших

прав і свобод; правові й інші гарантії захисту прав і свобод особи, щодо якої здійснюється оперативно-розшукова діяльність; взаємозв'язок оперативно-розшукової діяльності з іншими формами державної правоохоронної діяльності.

- Організація і тактика роботи з негласними співробітниками; дотримання конфіденційності при отриманні оперативної інформації, проблеми її реалізації в кримінальному судочинстві; конспірація оперативно-розшукових заходів, легендування оперативних комбінацій із врахуванням оперативної обстановки та ситуації.

- Негласна робота відповідно до завдань, функцій і компетенції оперативних підрозділів, напрямів правоохоронної діяльності; правовий порядок і тактика проникнення негласних працівників у злочинне середовище; застосування інститутів звільнення негласних працівників від відповідальності вчинення певних злочинів, а також виключення їх кримінальної відповідальності згідно з обставинами, що виключають злочинність діяння.

- Правовий порядок провадження оперативних розробок осіб, підозрюваних у підготовці чи вчиненні злочину; пошук і документування діяльності осіб, які вчиняють злочини, розшук осіб, що переховуються з, д органів розслідування, суду або ухиляються від відбуття кримінального покарання, розшук безвісти пропалих громадян; оперативна розробка осіб, відносно яких розслідується кримінальне провадження.

- Реалізація негласно отриманої інформації в кримінальному судочинстві; форми; принципи і підстави взаємодії слідчого, прокуратури і суду з оперативними підрозділами; інформаційне забезпечення оперативних розробок; використання спеціальних автоматизованих банків даних оперативно-розшукового призначення.

- Оперативно-розшукова діяльність підрозділів Національної поліції України та інших правоохоронних органів щодо боротьби з корупцією і організованою злочинністю; тактика запобігання та розкриття бандитизму, терористичних актів, вбивств на замовлення, нелегальної торгівлі зброєю й інших тяжких злочинів; правові й організаційні основи залучення до співробітництва учасників організованих злочинних угруповань; взаємодія оперативних підрозділів Національної поліції України з державними органам, що мають контрольні повноваження.

- Правові підстави, порядок обліку та використання негласної інформації про події, факти й осіб, які беруть участь в організованій злочинній діяльності; проблеми використання спеціальних технічних засобів у боротьбі з організованою злочинністю, кіберзлочинністю та наркозлочинністю.

- Наукове та практичне вирішення завдань взаємодії оперативних підрозділів з Інтерполом; взаємодія з міжнародними правоохоронними органами й організаціями при розшуку викраденого автотранспорту, боротьби з торгівлею людьми, відмиванням «брудних» грошей, фальшуванням іноземної валюти; вдосконалення правових підстав і механізму

виконання оперативно-розшукових завдань на міжнародному рівні діяльності оперативних підрозділів.

Прокурорський нагляд за дотриманням законності заведення, провадження та закриття оперативно-розшукових справ; межі прокурорського нагляду за законністю роботи з негласними співробітниками, тактикою їх зводу в оперативну розробку та виводу з неї; форми участі прокурора при проведенні оперативних закупок, контрольованих поставок, виняткових і тимчасових заходів, що можуть порушувати права та свободи людини, їх конституційні гарантії; режим таємності та конспірації при взаємодії з судом і прокурором.

2.10. Судоустрій; прокуратура та адвокатура

Дослідження наукових основ судового права й теорії судової влади. Розкриття правової природи судової влади, проблем розвитку законодавства щодо завдань і структури судової системи, правового статусу суддів і органів, що складають інфраструктуру судової влади, правового статусу прокуратури та прокурорів, органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, Управління державної охорони, органів охорони державного кордону, податкової міліції (поліції), їх службових осіб, а також адвокатури та інших правозахисних об'єднань.

Судоустрій, прокуратура та адвокатура:

- Проблеми наукових досліджень у сферах організації та функціонування судової влади, адвокатури, прокуратури й інших правоохоронних органів і правозахисних об'єднань.

- Природа, ознаки, функції судової влади в Україні. Місце судів у державному механізмі, їх взаємозв'язок з іншими гілками й органами державної влади. Конституційні засади судоустрою та судочинства.

- Система та структура судів загальної юрисдикції, компетенція судів. Правовий статус місцевих, апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів з і Верховного Суду України. Шляхи вдосконалення судової системи (системи судоустрою) України в межах судово-правової реформи, забезпечення доступності правосуддя. Розвиток спеціалізації судів та суддів.

- Засоби удосконалення статусу суддів, добору кадрів на суддівські посади, зміцнення гарантій незалежності суддів і посилення їх відповідальності за додержання прав учасників судового розгляду й інтересів держави та суспільства. Організація підготовки професійних суддів.

- Правовий статус органів, що складають інфраструктуру судової влади.

- Шляхи удосконалення правового статусу Вищої ради правосуддя, кваліфікаційних комісій суддів, органів суддівського самоврядування, врядування та судового адміністрування й організаційного забезпечення діяльності судів.

- Роль суддівського самоврядування та його органів у регулюванні діяльності судів і захисті професійних прав суддів.

- Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні, правозахисні інституції України та інших держав. Правові основи незалежності адвокатури України. Роль, завдання та проблеми удосконалення правового регулювання організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні. Засади, завдання та організаційні форми адвокатського самоврядування.

- Виключне представництво адвокатами інших осіб у судах, а також захист від кримінального обвинувачення. Винятки щодо виключного представництва у судах. Особливості надання професійної правничої (правової) допомоги адвокатами у різних видах судових процесів та проваджень. Багатоаспектність за змістом, обсягом та формами надання адвокатами професійної правничої (правової) допомоги клієнтам. Адвокатська таємниця та інші гарантії адвокатської діяльності (національний та міжнародні аспекти). Право на ефективну професійну правничу (правову) допомогу в контексті практики європейського суду з прав людини. Правові основи надання адвокатом безоплатної вторинної правової допомоги.

- Місце прокуратури в державному механізмі, проблеми удосконалення її функцій і повноважень.

- Правові проблеми організації й управління в діяльності органів прокуратури, демократизації внутрішньослужбових відносин у прокуратурі.

- Правовий статус прокурорів, Генерального прокурора України та його заступників і проблеми його удосконалення на конституційному та законодавчому рівнях.

- Шляхи удосконалення правових та інших гарантій незалежного виконання прокурорами їхніх обов'язків.

- Роль, завдання та проблеми удосконалення правового регулювання діяльності адвокатури України. Форми організації діяльності адвокатури, адвокатське самоврядування.

- Форми участі адвокатів у наданні правової допомоги населенню. Участь адвокатів у різних видах судового процесу.

- Проблеми правового регулювання та підвищення ефективності правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, податкової міліції, Управління державної охорони, органів охорони державного кордону.

- Правовий статус громадських правозахисників об'єднань, громадських формувань з охорони громадського порядку та державного кордону, приватних детективних і охоронних структур.

- Шляхи підвищення рівня професійної етики суддів, адвокатів і співробітників правоохоронних органів.

- Порівняльний аналіз законодавства про судоустрій, прокуратуру й інші правоохоронні органи та правозахисні інституції України й інших держав,

- Проблеми розвитку цих інститутів у світлі євроінтеграційних прагнень України.

2.11. Міжнародно-правовий

Регулює міжнародні відносини з метою забезпечення миру, прав людини і міжнародного співробітництва, а також рішення і правові засоби їх застосування, прийняті його суб'єктами для реалізації спільних інтересів. Регулює відносини між державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права. Функціонує на універсальному, регіональному і партикулярному рівнях.

- Природа та розвиток міжнародного права. Поняття міжнародного права Аналогія міжнародного права з внутрішньодержавним правом як сутність усіх дискусій про його природу. Соціологічні засади міжнародною права Співвідношення міжнародного права та інших регуляторних систем міжнародних відносин: політики, дипломатії, ідеології, моралі, релігії. Доктрина суверенітету в процесі еволюційного розвитку. Зобов'язавша сила міжнародного права. Концепція міжнародного співтовариства в міжнародному праві та її розвиток. Право і політика в міжнародному співтоваристві. Роль сили. Міжнародна система та міжнародний правопорядок. Еволюція міжнародного права під впливом глобалізації міжнародних відносин!. Система та структура міжнародного права. Сучасні теорії та тлумачення міжнародного права. Міжнародно-правова думка в Україні та її розвиток.

- Історичний розвиток міжнародного права і його науки. Міжнародне право в епоху Стародавнього світу. Міжнародне право часів Середньовіччя. Формування класичного міжнародного права з часів Вестфальського миру. Засновники сучасного міжнародного права. Позитивізм і натуралізм і подальший розвиток міжнародного права з періоду Французької революції до Першої світової війни. Перетворення європейського міжнародного права на загальне міжнародне право. Заснування Ліги Націй. Міжнародне право між двома Світовими війнами. Сучасне міжнародне право і заснування Організації Об'єднаних Націй, Міжнародне право в умовах «Холодної війни». Деколонізація та виникнення нових незалежних держав. Тенденції розвитку міжнародного права після закінчення «Холодної війни». Вхідження України як незалежної правової, соціальної держави у світовий та європейський правовий простори.

- Основні принципи міжнародного права. Характерні риси основних принципів міжнародного права. Суверенна рівність держав. Невтручання у внутрішні справи. Рівноправ'я та самовизначення народів. Незастосування сили або загрози силою. Мирне врегулювання спорів. Територіальна цілісність. Непорушність кордонів. Повага до прав людини і основних свобод. Співробітництво держав. Добросовісне виконання міжнародно-правових зобов'язань Тісний зв'язок між основними принципами та необхідність їх координації.

- Джерела міжнародного права. Міжнародні договори. Міжнародне звичаєве право. Загальні принципи права. Судові рішення. Доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй.

Акти міжнародних організацій. Інші джерела міжнародного права. Норми *jus cogens*. Кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права.

- Суб'єкти міжнародного права. Міжнародна правосуб'єктність в історичному розвитку. Держави як первинні суб'єкти та їх визнання. Причини виникнення нових суб'єктів міжнародного права. Правонаступництво міжнародному праві. Міжнародні організації. Державоподібні утворення. Національні визвольні рухи та право народів на самовизначення. Індивіди. Проблема визнання міжнародної правосуб'єктності транснаціональних корпорацій. Міжнародна правосуб'єктність України та її розвиток.

- Взаємодія міжнародного права з внутрішньодержавним правом. Зв'язок міжнародного права з внутрішньодержавним правом. Міжнародні норми про імплементацію міжнародного права у внутрішньо правових сферах. Техніка імплементації норм міжнародного права та тенденції її розвитку в правових системах держав. Практика України й інших держав. Специфіка застосування загальних норм міжнародного права у внутрішньодержавному праві.

- Територія в міжнародному праві. Концепція території в міжнародному праві. Територіальний суверенітет. Договори про кордони й арбітражні рішення щодо кордонів. Територіальна цілісність, самовизначення та територіальні вимоги. Доктрина *uti possidetis*. Прикордонні річки і міжнародні водотоки. «Загальна спадщина людства». Полярні регіони. Міжнародна оренда та сервітути.

- Населення в міжнародному праві. Питання громадянства в міжнародному праві. Принцип ефективного громадянства. Статус іноземців, осіб без громадянства, осіб з множинним громадянством в міжнародному праві. Правовий статус біженців, вимушених переселенців та переміщених осіб у міжнародному праві. Право притулку.

- Юрисдикція в міжнародному праві. Принцип внутрішньої юрисдикції. Законодавча, виконавча та судова юрисдикція. Цивільна юрисдикція. Кримінальна юрисдикція. Злочини проти міжнародного права (міжнародні злочини). Генцид, злочини проти людяності. Военні злочини і злочин агресії. Злочини міжнародного характеру. Договори, що забезпечують юрисдикцію, Видача злочинців (екстрадиція). Екстериторіальна юрисдикція. Імунітет від юрисдикції. Доктрини абсолютного і функціонального імунітету. Відмова від імунітету.

- Право міжнародної відповідальності. Поняття юридичної відповідальності та концепція міжнародно-правової відповідальності. Етани становлення права міжнародної відповідальності та його кодифікація. Поняття права міжнародної відповідальності. Суб'єкти права міжнародної відповідальності. Міжнародно-правові відносини відповідальності. Відповідальність держав за міжнародно-протиправне діяння та його елементи. кваліфікація діяння як міжнародно-протиправного. Кваліфікація поведінки суб'єкта. Порушення міжнародного зобов'язання. Відповідальність одного суб'єкта у зв'язку з діянням іншого. Обставини, що ви-

ключають міжнародну протиправність. Юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння. Недопустимість посилання на внутрішньодержавне право. Відповідальність держави за дії третіх осіб. Міжнародно-правова відповідальність держави за наслідки дій, не заборонених міжнародним правом. Відшкодування шкоди. Серйозні порушення зобов'язань, що випливають з імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*). Абсолютна (об'єктивна) відповідальність. Відповідальність міжнародних організацій. Відповідальність індивідів за вчинення міжнародних злочинів. Імплементация міжнародної відповідальності. Притягнення до відповідальності. Контрзаходи та санкції.

- Галузі міжнародного права. Право міжнародних договорів. Право зовнішніх зносин (дипломатичне право, консульське право та право спеціальних місій). Право міжнародної безпеки. Право міжнародних організацій або міжнародне інституційне право. Право Європейського Союзу. Міжнародне право прав людини. Міжнародне гуманітарне право. Міжнародне кримінальне право. Міжнародне морське право. Міжнародне повітряне право. Міжнародне космічне право. Міжнародне енергетичне і атомне право. Міжнародне право навколишнього середовища. Міжнародне економічне право. Міжнародне трудове право. Міжнародне право охорони культурних цінностей. Право мирного вирішення міжнародних спорів. Міжнародне процесуальне право. Новітні комплекси міжнародного права в процесі становлення: міжнародне інформаційне право, міжнародне спортивне право, міжнародне медичне право, тощо.

- Міжнародне право у ХХІ столітті. Дослідження теоретичних і практичних проблем, що стосуються створення парадигми нового світового порядку та місця в ньому міжнародного права.

2.12. Інформаційне право; право інтелектуальної власності

Досліджує суспільні відносини та розв'язує правові проблеми у сфері обігу інформаційних ресурсів, розробки і застосування інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки, надання послуг і виконання робіт за напрямками інформаційної діяльності людини, суспільства, держави та міжнародної спільноти; а також досліджують права, що відносяться до інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній та художній сферах, правову охорону у сфері інтелектуальної власності, охорону і захист прав інтелектуальної власності в їх матеріальному та процесуальному змісті, наукознавчі проблеми права інтелектуальної власності.

Інформаційне право:

- Суспільні відносини в інформаційній сфері як об'єкт права; предмет та методи дослідження правових явищ в інформаційній сфері; генеза досліджень, історія, наукові ніколи, тенденції і закономірності становлення правової науки в інформаційній сфері; зв'язок інформаційно-правових досліджень (інформаційного права та правової інформатики)

з філософськими, соціологічними, економічними, технічними та іншими галузями науки.

- Закономірності та правові основи формування і розвитку інформаційного суспільства, національного і глобального інформаційного простору, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, законних інтересів суспільства і держави в інформаційній сфері; інформаційні права і свободи.

- Предмет, методи, система, функції, принципи, джерела, понятійно-категоріальний апарат, об'єкти та суб'єкти інформаційного права; інформаційне право в системі національного права; доктрина інформаційного права; проблеми та пріоритети розвитку інформаційного права.

- Правові основи розробки і реалізації державної інформаційної політики та державної політики з питань інформаційної безпеки; державне регулювання інформаційних відносин та управління в інформаційній сфері; методи, принципи, форми, об'єкт та суб'єкти державного управління в інформаційній сфері.

- Правове забезпечення за функціональними напрямками інформаційної діяльності: адміністративні послуги і доступ до публічної інформації; телекомунікації, зв'язок, інформатизація; засоби масової інформації, глобальні інформаційні системи і мережі, реклама; видавнича, бібліотечна, архівна і музейна справи; державна статистика, документообіг; інформаційної діяльності у сфері освіти і науки, культури і мистецтва та охорони здоров'я, в економічній, фінансовій, банківській та інших сферах.

- Правові засади інформаційної діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, органів охорони правопорядку і правосуддя, військових формувань, підприємств, закладів, установ та організацій різних форм власності, неурядових організацій та інших інститутів громадянського суспільства.

- Інформаційне законодавство, проблеми, пріоритети, напрями і науково-методичне забезпечення розвитку інформаційного законодавства; ефективність правового забезпечення інформаційної сфери.

- Правовий режим інформації, інформаційних ресурсів, продукції і послуг, інформаційних технологій, систем і мереж, інформаційної інфраструктури та регулювання доступу до них; право приватності та власності в інформаційній сфері.

- Основи правової інформатики та соціально-правового моделювання, правової інформатизації, розвитку електронного державного управління, електронного парламенту та електронного урядування; інформаційні системи бази даних і реєстри в галузі держави і права; національна система правової інформації.

- Правове забезпечення розвитку вітчизняної індустрії високотехнологічної інформаційної продукції, розробки і впровадження новітніх інформаційних технологій, програмної та іншої інформаційної продукції і

послуг; формування національних інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури.

- Правові засади розвитку національних засобів масової інформації, захисту прав і свобод професійної діяльності журналістів, запобігання інформаційній експансії та монополізації національного інформаційного простору, утвердження в національному інформаційному просторі духовних культурних і моральних цінностей народу України.

- Правові основи інформаційної безпеки та кібернетичної безпеки, як її складової, організації та діяльності суб'єктів забезпечення інформаційної та кібербезпеки; запобігання, виявлення і припинення загроз інформаційній та кібернетичній безпеці; протидія інформаційній агресії, посяганням на державний суверенітет, конституційний лад і територіальну цілісність України з використанням інформаційної сфери, негативним наслідкам застосування інформаційних технологій та інформаційним впливам па шкоду людині, суспільству і державі.

- Правова охорона і захист персональних даних; охорона державної таємниці та інших відомостей з обмеженим доступом; правова охорона конфіденційної інформації; правові та організаційні засади технічного захисту інформації.

- Правові проблеми використання і розвитку штучного інтелекту, робототехніки, технологій Інтернету речей, криптовалют, блокчейн, розподілених реєстрів, «хмарних» технологій, «великих даних», електронних комунікацій та соціальних мереж; правове регулювання електронної комерції, електронних платіжних систем, використання радіочастотного ресурсу.

- Запобігання, виявлення і припинення правопорушень в інформаційній сфері; юридична відповідальність в інформаційній сфері; відновлення порушених прав і свобод в інформаційній сфері; правові механізми демократичного контролю за додержанням законодавства в інформаційній афері.

- Інформаційне право зарубіжних країн, порівняльне законодавство в інформаційній сфері; проблеми гармонізації та імплементації норм правових актів Європейського Союзу та міжнародного права в інформаційне законодавство України; правові засади міжнародного співробітництва на міжнародній безпеки та правопорядку в інформаційній сфері.

Право інтелектуальної власності:

- Предмет науки права інтелектуальної власності та методи дослідження правових явищ, у сфері інтелектуальної власності; ефективність науки права інтелектуальної власності; генеза науки права інтелектуальної власності; напрями (школи) і теорії в науці права інтелектуальної власності; єдність і системність науки права інтелектуальної власності; сучасна доктрина права інтелектуальної власності, тенденції (закономірності) розвитку науки права інтелектуальної власності; взаємозв'язок науки права інтелектуальної власності історією, економікою, філософією та іншими науками; зарубіжна наука права інтелектуальної власності.

- Генеза, тенденції та прогнозування подальшого розвитку права інтелектуальної власності; взаємозв'язок права інтелектуальної власності з іншими галузями права; вплив політичних, соціальних, етичних, моральних норм на право інтелектуальної власності; права людини на результати інтелектуальної творчої діяльності; гармонізація прав людини і прав інтелектуальної власності; правова культура у сфері інтелектуальної власності; гарантії реалізації прав інтелектуальної власності.

- Предмет, метод, система, функції, принципи права інтелектуальної власності; джерела права інтелектуальної власності; об'єкти права інтелектуальної власності; суб'єкти права інтелектуальної власності; сфера дії права інтелектуальної власності; право інтелектуальної власності в системі національного права.

- Державне регулювання та управління у сфері інтелектуальної власності; методи, принципи та форми державного регулювання та управління інтелектуальною власністю; система суб'єктів державного регулювання та управління у сфері інтелектуальної власності; національна система охорони інтелектуальної власності та її складові.

- Правовідносини у сфері інтелектуальної власності; об'єкти, суб'єкти та захист правовідносин у сфері інтелектуальної власності; виникнення, зміна та припинення правовідносин у сфері інтелектуальної власності; майнові та немайнові права інтелектуальної власності як зміст правовідносин у сфері інтелектуальної власності; обмеження і строки чинності прав інтелектуальної власності; реалізація суб'єктивних прав, обов'язків та інтересів у сфері інтелектуальної власності; особливості правового режиму службових об'єктів; права інтелектуальної власності.

- Авторське право; джерела авторського права; об'єкти та суб'єкти авторського права; зміст правовідносин у сфері авторського права; особисті немайнові і майнові права автора; підстави та умови набуття прав па об'єкти авторської о права і суміжних прав; суміжні права; об'єкти та суб'єкти суміжних прав; зміст правовідносин у сфері суміжних прав; обмеження, строки чинності авторських та суміжних прав; суспільне надбання.

- Право промислової власності; об'єкти та суб'єкти права промислової власності; зміст правовідносин у сфері промислової власності; підстави, умовні та процедура набуття прав на об'єкти промислової власності. Патентне право; суб'єкти та об'єкти патентних прав; умови патентоздатності; види та строки дії патентів; обсяг правової охорони, що надається патентом; процедура патентування; зміст патентних прав; реалізація та захист патентних прав. Право па засоби індивідуалізації; правова охорона комерційних (фірмових) найменувань; право інтелектуальної власності на торговельні марки (знаки для товарів і послуг); правова охорона географічних зазначень.

- Правова охорона нетрадиційних (інших) об'єктів інтелектуальної власності; наукові відкриття як об'єкт права інтелектуальної власності; право інтелектуальної власності на раціоналізаторські пропозиції; право

інтелектуальної власності на компонування (топографії) інтегральних мікросхем: правова охорона комерційної таємниці. Право інтелектуальної власності на селекційні досягнення у рослинництві й тваринництві, об'єкти біотехнологій; підстави, умови та процедури набуття прав інтелектуальної власності на селекційні досягнення у рослинництві й тваринництві, об'єкти біотехнологій, Правова охорона об'єктів інтелектуальної власності в сфері медицини та фармації.

- Проблеми запровадження охорони прав інтелектуальної власності на генетичні ресурси, традиційні знання та фольклор.

- Розпорядження майновими правами інтелектуальної власності; договори у сфері інтелектуальної власності; права інтелектуальної власності у сфері науково-технічної діяльності; правовий режим об'єктів інтелектуальної власності, створених за договорами про науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи.

- Права інтелектуальної власності в інноваційній діяльності; реалізація прав інтелектуальної власності в інноваційному процесі; договори щодо трансферу технологій; правове регулювання ціноутворення на об'єкти інтелектуальної власності. Правові засади комерціалізації результатів інтелектуальної, творчої діяльності. Розпорядження об'єктами інтелектуальної власності, створеними за бюджетні кошти; правове регулювання операцій з нематеріальними активами; правові засади інвентаризації, оподаткування, оцінки об'єктів права інтелектуальної власності.

- Захист прав інтелектуальної власності, його зміст, форми та способи: юрисдикційні та неюрисдикційні форми захисту прав інтелектуальної власності; захист прав інтелектуальної власності в адміністративному та судовому порядку: судочинство у сфері інтелектуальної власності: процесуальні форми захисту прав інтелектуальної власності; судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності; захист прав інтелектуальної власності за умови застосування інтернет-технологій; захист прав інтелектуальної власності на митному кордоні; правові засади забезпечення національної безпеки та оборони щодо створення та використання об'єктів права інтелектуальної власності, розпорядження правами на них; правові засади забезпечення біобезпеки у сфері інтелектуальної власності.

- Порухення прав інтелектуальної власності; відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності; види юридичної відповідальності за порушенні" прав інтелектуальної власності.

- Недобросовісна конкуренція у сфері інтелектуальної власності; неправомірне використання ділової репутації суб'єкта господарювання; створення перешкод суб'єктам господарювання та досягнення неправомірних переваг у конкуренції; захист комерційної таємниці у сфері недобросовісної конкуренції; юридична відповідальність за недобросовісну конкуренцію; правові засади захисту від недобросовісної конкуренції; адміністративний та судовий порядок захисту прав інтелектуальної власності від недобросовісної конкуренції.

- Міжнародне співробітництво у сфері інтелектуальної власності; міжнародна система охорони та захисту прав інтелектуальної власності; право інтелектуальної власності зарубіжних країн; порівняльне право інтелектуальної власності; проблеми гармонізації права інтелектуальної власності у процесі європейської інтеграції; міжнародний захист прав інтелектуальної власності.

2.13. Право національної безпеки; військове право

Досліджують суспільні відносини у сфері національної безпеки і оборони, як однієї з основних функцій держави; правові основи захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності й недоторканості кордонів України, правового забезпечення державної і воєнної безпеки та безпеки державного кордону; проблеми законодавства і права у сфері національної, колективної та міжнародної безпеки; систему і державно-правові механізми забезпечення національної безпеки і оборони України; нормативно-правове регулювання діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони, військових правоохоронних органів та органів військового правосуддя; правові проблеми імплементації стандартів країн-членів Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору у законодавство України.

Право національної безпеки:

- Суспільні відносини у сфері національної безпеки як об'єкт права; предмет та методи дослідження, наукові школи, тенденції і закономірності становлення правової науки у сфері національної безпеки; понятійно-категоріальний апарат, принципи і функції права національної безпеки.

- Правові основи та проблеми становлення і розвитку системи забезпечення національної безпеки, критерії забезпечення національної безпеки, об'єкти національної безпеки та суб'єкти забезпечення національної безпеки.

- Інтереси суспільства, функції держави, права, свободи та обов'язки людини і громадянина у сфері національної безпеки; правові основи захисту прав і безпеки людини і громадянина, співвідношення між правом суспільства на безпеку та правами людини і громадянина.

- Правові засади і проблеми визначення пріоритетів національних інтересів, проблеми і принципи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України.

- Правові основи формування, та реалізації державної політики з питань національної безпеки, становлення і розвитку системи державного управління у сфері національної безпеки, стратегії і тактики забезпечення національної безпеки; роль держави і права у забезпеченні національної безпеки.

- Правове забезпечення національної безпеки у зовнішньополітичній, внутрішньополітичній, соціальній та гуманітарній сферах, економічній, науково-технологічній, екологічній та інших сферах; правові засади

боротьби з тероризмом, протидії корупції та організованій злочинній діяльності, що створюють загрози національній безпеці.

- Теоретико-правові та прикладні проблеми становлення і розвитку державних і недержавних суб'єктів сектору безпеки, їх правовий статус, функції і компетенція, координація діяльності та організація взаємодії.

- Правові засади та проблеми застосування сил і засобів забезпечення національної безпеки; правове регулювання комплексного кадрового, інформаційного та інших видів ресурсного забезпечення діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки.

- Основи нормотворчої діяльності в галузі національної безпеки; предмет, принципи, стадії та механізми законодавчого регулювання у сфері національної безпеки; концептуальний, стратегічний і тактичний рівні нормативно-правового регулювання з питань національної безпеки.

- Правові та історичні аспекти забезпечення національної безпеки на теренах України, досвід правового регулювання у сфері національної безпеки країн-членів Європейського Союзу та інших іноземних держав.

- Правові основи становлення і розвитку систем колективної та міжнародної безпеки; правовий статус міжнародних організацій в галузі безпеки за участі України, регулювання їх завдань, компетенції, форм і методів діяльності; адаптація національного законодавства у сфері національної безпеки до правових стандартів країн-членів Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору.

- Правові основи та проблеми участі громадян, громадських та інших недержавних організацій у забезпеченні національної безпеки; правові засади становлення і розвитку демократичного контролю над сектором безпеки і оборони України.

Військове право:

- Предмет, принципи, функції, система та інститути військового права; методологія дослідження основ воєнної безпеки, державної безпеки та безпеки державного кордону, проблем законодавства і права у сфері оборони.

- Теоретичні та правові основи суспільних відносин у воєнній сфері; суб'єкти військових правовідносин, Збройні Сили та інші військові формування держави, як суб'єкти військового права.

- Захист прав, свобод та безпеки людини і громадянина у воєнній сфері, в ході воєнних конфліктів, проведення антитерористичних, воєнних, спеціальних та миротворчих операцій.

- Правові основи формування і реалізації державної політики у сфері оборони та оборонно-промислового комплексу, забезпечення воєнної безпеки держави, становлення і розвитку системи державного та військового управління у воєнній сфері; правове регулювання мобілізаційної підготовки, мобілізації, територіальної оборони та реалізації режиму воєнного стану.

- Теоретико-правові та прикладні проблеми становлення і розвитку воєнної організації держави, військових та військово-цивільних адмініс-

трацій, систем забезпечення державної безпеки і охорони державного кордону.

- Правові основи захисту державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України; правове забезпечення діяльності суб'єктів воєнної безпеки, державної безпеки, безпеки державного кордону та оборонно-промислового комплексу України.

- Правове забезпечення військової дисципліни та правопорядку; правові засади становлення і розвитку системи військової юстиції, організації та діяльності військових правоохоронних органів, військової прокуратури і військового суду; особливості юридичної відповідальності військовослужбовців.

- Організаційно-правове забезпечення комплексного огляду сектору безпеки і оборони, оборонного огляду та огляду обороно-промислового комплексу, стратегічного планування в галузі безпеки і оборони.

- Військовий обов'язок і військова служба, правові засади проходження військової служби та служби у військовому резерві.

- Правовий статус військовослужбовців, правові гарантії та соціально-правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей, ветеранів військової служби та осіб, звільнених з військової служби.

- Військове законодавство, військові статuti та інші джерела військової о права, систематизація військового законодавства; військове право іноземних держав та міждержавних організацій; адаптація національного військового законодавства до правових стандартів країн-членів Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору.

ЗАТВЕРДЖЕНО
рішенням Загальних зборів
ГО «Національна асоціація
медіаторів України»
від 07 грудня 2017 р., протокол № 1

КОДЕКС ЕТИКИ МЕДІАТОРА

Метою цього Кодексу є встановлення етичних основ та стандартів діяльності медіатора задля забезпечення єдиних вимог до надання медіаторами якісних послуг(допомоги) з медіації в Україні.

Цей Кодекс покликаний слугувати для медіатора етичним орієнтиром в його діяльності, сприяти поінформованості та кращому розумінню процедури медіації її учасниками і підвищенню довіри суспільства до медіації як ефективного способу альтернативного вирішення конфліктів (спорів).

Цей Кодекс було розроблено в рамках діяльності ГО «Національна асоціація медіаторів України» ініціативною групою практикуючих медіаторів з різних регіонів України з урахуванням Європейського кодексу етики медіатора, зарубіжних стандартів і вітчизняної практики діяльності медіаторів.

Виконання та дотримання положень цього Кодексу є обов'язковим для членів Національної асоціації медіаторів України та членів тих організацій та об'єднань медіаторів, що його визнають.

Кожен медіатор може добровільно визнати цей Кодекс, взявши на себе зобов'язання відповідально дотримуватись його положень та інформувати про дотримання цього Кодексу учасників медіації.

Організації та об'єднання медіаторів можуть вільно визнавати цей Кодекс або брати цей Кодекс за основу при розробці власних етичних стандартів із обов'язковим посиланням на першоджерело та за умови забезпечення дотримання його положень.

1. Загальні положення

1.1. У цьому Кодексі терміни вживаються в такому значенні:

Медіація – це процедура врегулювання конфлікту(спору) шляхом переговорів сторін конфлікту (спору) за допомогою одного або кількох посередників – медіаторів. Медіація ґрунтується на принципах добровільної участі; активності сторін медіації; самовизначення медіатора і сторін медіації; толерантності, незалежності та нейтральності медіатора; конфіденційності інформації, отриманої під час медіації, та щодо факту медіації.

Медіатор – це спеціально підготовлений посередник, який допомагає сторонам конфлікту (спору) у його врегулюванні шляхом організації і забезпечення структурованого переговорного процесу та налагодження

комунікації між сторонами. Медіатор не приймає рішень щодо змісту конфлікту(спору).

1.2. За наявності запиту від сторін медіації, що відображається в письмовому договорі про проведення медіації, та за наявності у медіатора необхідної компетентності медіатор може проводити медіацію, надаючи оцінку суті конфлікту (спору) та поради щодо шляху його розв'язання. При цьому медіатор в будь-якому разі не приймає жодних рішень з приводу конфлікту (спору).

1.3. Положення цього Кодексу поширюються на проведення медіації у всіх конфліктах (спорах), зокрема правових, а саме у цивільних, господарських, адміністративних, трудових, сімейних конфліктах(спорах), а також у справах з приводу адміністративних правопорушень та у кримінальних провадженнях у випадках, передбачених законодавством.

1.4. Реалізація положень цього Кодексу у діяльності медіаторів не повинна суперечити законодавству України.

2. Етичні вимоги до медіатора

2.1. Незалежність і нейтральність. Медіатор має бути незалежним від впливу третіх осіб на процедуру і результат медіації. Медіатор має бути нейтральною особою, яка не є зацікавленою у змісті спору. Медіатор допомагає сторонам конфлікту (спору) налагодити комунікацію, проводити переговори, досягти порозуміння. Медіатор надає сторонам медіації консультації виключно щодо порядку проведення медіації та фіксування її результатів.

2.2. Неупередженість. Медіатор має бути неупередженим у ставленні до сторін, фактів, суджень у конфлікті(спорі), усвідомлено залишаючи осторонь власні стереотипи та власний життєвий досвід. Медіатор не має права оцінювати поведінку та погляди сторін медіації за винятком явного порушення ними правових та/або етичних норм або порядку проведення медіації.

2.3. Толерантність. Медіатор має поважати людську гідність учасників медіації та виявляти рівну увагу та доброзичливість до сторін медіації. Не може бути привілеїв чи обмежень у відношенні до учасників медіації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

2.4. Конфіденційність. Медіатор має дотримуватися вимог щодо конфіденційності, визначених цим Кодексом.

2.5. Чесність і щирість намірів. Медіатор має забезпечити належне інформування сторін про процедуру медіації. Медіатор прагне в кожному конфлікті (спорі) допомогти його учасникам порозумітися та мирним ненасильницьким шляхом знайти взаємоприйнятне рішення конфлікту (спору). Медіатор допомагає сторонам виявити та реалістично оцінити власні інтереси та потреби, а також напрацювати варіанти домовленостей та альтернативи сторін, з огляду на те, що примирення між сторонами не є єдиною та виключною метою медіатора.

2.6. Добровільність та самовизначення медіатора. Медіатор з власної волі бере участь у медіації в конкретній справі. Загальні етичні передумови участі медіатора визначено розділом 3 цього Кодексу. Медіатор самостійно визначає сфери своєї спеціалізації в медіації та форму організації своєї медіаторської діяльності відповідно до вимог законодавства. Медіатор може надавати послуги в ко-медіації (за участю кількох медіаторів), якщо це потрібно з огляду на складність, специфіку спору, множинність чи гендерний склад сторін, брак власного досвіду медіатора.

2.7. Навчання та підвищення кваліфікації медіатора. Медіатор має бути компетентним у всіх питаннях стосовно процедури медіації, що передбачає наявність необхідних знань, умінь та навичок, їх безперервне оновлення та розвиток. Медіатор дбає про підтримання та підвищення своєї кваліфікації, зокрема шляхом обміну досвідом з іншими медіаторами, участі у супервізії та інтервізії, самоосвіти тощо.

2.8. Супервізія та інтервізія. Медіатор має прагнути до підтримання своєї професійної майстерності, профілактики професійної деформації та емоційного вигорання, а також мінімізації впливу інших професійних навичок та деформацій, шляхом участі у супервізіях та інтервізіях з іншими медіаторами. Проведення супервізії та інтервізії має відбуватись з дотриманням конфіденційності.

2.9. Етика відносин між медіаторами. Відносини між медіаторами мають будуватись на засадах взаємної поваги, дотримання прав медіаторів, слідування всім основним принципам етики медіатора, передбачених цим Кодексом. Медіатор не повинен допускати по відношенню до іншого медіатора:

1) нетактовних та принизливих висловів, висловлювань, що принижують його честь та гідність, завдають шкоди його діловій репутації;

2) поширення свідомо неправдивих відомостей.

3. Етичні передумови участі медіатора у медіації

3.1. До надання згоди на участь в процедурі медіації медіатор має пересвідчитися у власній компетентності та здатності зберегти неупередженість.

3.2. Медіатор має відмовитись від участі в процедурі медіації у випадку неможливості зберегти неупередженість, а також у разі наявності фінансової або іншої зацікавленості (прямої чи непрямої) медіатора в конкретному результаті медіації.

3.3. За наявності обставин, що можуть вплинути на незалежність, нейтральність або неупередженість медіатора, він має повідомити про них сторонам медіації, і може проводити медіацію лише за наявності письмової згоди усіх сторін медіації та якщо він впевнений у своїй здатності зберегти незалежність, нейтральність та неупередженість.

До таких обставин належать:

особисті або ділові відносини медіатора з однією зі сторін;

співпраця медіатора з однією зі сторін медіації в будь-якій сфері окрім медіації;

конфлікт інтересів.

3.4 Договір про проведення медіації може укладатися в усній чи письмовій формі.

4. Етика поведінки медіатора у медіації

4.1. До початку процедури медіації медіатор зобов'язаний поінформувати сторони конфлікту(спору) про сутність та принципи медіації, роль, права та обов'язки медіатора і сторін у цій процедурі, право сторін звернутися до фахівців за відповідною консультацією. Медіатор має пересвідчитися, що сторони медіації правильно розуміють надану медіатором інформацію, включно з умовами забезпечення конфіденційності, а також усвідомлюють можливість їх відмови від участі в медіації на будь-якій її стадії без пояснення причин. Медіатор не має права розголошувати конфіденційну інформацію щодо медіації та отриману під час медіації, а також не має права використовувати таку інформацію у власних інтересах за винятком випадків, передбачених законодавством та цим Кодексом.

4.2. До початку медіації медіатор має проінформувати сторони медіації про те, що вимога щодо збереження конфіденційності не поширюється на інформацію про діяння, які загрожують життю, здоров'ю учасників медіації або третіх осіб, а також на інші випадки, визначені законом чи договором про проведення медіації.

4.3. Обов'язок нерозголошення конфіденційної інформації щодо медіації та отриманої під час медіації є безстроковим.

4.4. Медіатор забезпечує дотримання принципів самовизначення сторін, добровільної, рівної та активної участі сторін у процедурі медіації та розуміння сторонами умов та наслідків укладення угоди за результатами медіації.

4.5. Медіатор має право відмовитись від проведення медіації на будь-якій її стадії у разі:

прояву агресії з боку учасника медіації по відношенню до медіатора чи іншого учасника медіації у вигляді фізичного чи психологічного насильства, погроз, шантажу тощо;

прояву стороною медіації намірів, відмінних від примирення чи врегулювання конфлікту (спору), іншої недобросовісної поведінки;

явної незаконності дій та домовленостей сторін медіації;

за наявності інших поважних причин.

4.6. Медіатор зобов'язаний відмовитись від проведення медіації на будь-якій її стадії у разі втрати ним нейтральності та неупередженості.

4.7. Медіатор допомагає налагодити комунікацію між сторонами. Медіатор не висловлює оцінок щодо змісту конфлікту (спору) та його учасників і не надає порад щодо його вирішення (за винятком випадку, передбаченого п. 1.2. Кодексу) та не приймає жодних рішень щодо конфлікту (спору).

4.8. Медіатор має утриматись від обговорення зі сторонами медіації дій іншого медіатора, в тому числі у разі проведення медіації кількома медіаторами (ко-медіації).

5. Етичні аспекти винагороди та реклами діяльності медіатора

5.1. Медіатор надає сторонам повну інформацію щодо можливих способів оплати та розміру винагороди. Порядок розрахунків визначається в договорі про проведення медіації.

5.2. Медіатор не має права вимагати додаткову винагороду за результат медіації.

5.3. Медіатор має право рекламувати власну діяльність та просувати свої послуги. Реклама медіатора та медіації має бути достовірною і не повинна включати жодних гарантій щодо ймовірних результатів медіації.

5.4. Для потреб популяризації медіації, рекламних і навчальних цілей медіатор може збирати та поширювати знеособлену інформацію про кількість, тривалість, зміст та результативність проведених ним медіацій, якщо інше не встановлено письмовою угодою учасників медіації.

Загальний кодекс правил для адвокатів країн європейського співтовариства

*(Прийнято делегацією дванадцяти країн-учасниць
на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року)*

У цьому кодексі приймаються такі визначення:

- **Держава реєстрації** – що входить у Співдружність держава, де зареєстровано об'єднання адвокатів, членом якого є адвокат.
- **Держава перебування** – будь-яка інша держава Співдружності, де адвокат займається професійною діяльністю.
- **Компетентний орган** – професійна організація, зареєстрована в одній з країн Співдружності і здійснює контроль за виконанням адвокатами правил професійної етики та в разі необхідності накладає на них дисциплінарні стягнення.

1. Введення

1.1. Місце адвоката в суспільному житті

У будь-якому правовому суспільстві адвокату уготована особлива роль. Його обов'язки не обмежуються сумлінним виконанням свого обов'язку у межах закону. Адвокат має діяти в інтересах права в цілому, точно так само, як і в інтересах тих, чиї права і свободи йому довірено захищати; не лише виступати в суді від імені клієнта, а й надавати йому юридичну допомогу у вигляді порад і консультацій.

У зв'язку з цим на адвоката покладається цілий комплекс зобов'язань, як юридичного, так і морального характеру, які часто вступають у взаємне протиріччя і умовно підрозділяються на наступні категорії:

- зобов'язання перед клієнтом;
- перед судом та іншими органами влади, з якими адвокат контактує, виступаючи як довірена особа клієнта або від його імені;
- перед іншими представниками даної професії в цілому і перед будь-яким з колег зокрема;
- а також перед суспільством, для членів якого існування свободної незалежної професії поряд з дотриманням правових норм є найважливішою гарантією захисту прав людини перед особою державної влади та інших інтересів суспільства.

1.2. Сутність правил професійної етики

1.2.1. Правила професійної етики передбачають добровільне виконання їх тими, на кого поширюється їх дія з метою забезпечення виконання адвокатом своїх обов'язків так, як це прийнято в будь-якому цивілізованому суспільстві. Недотримання адвокатом цих правил карається аж до застосування до нього дисциплінарних санкцій.

1.2.2. Правила, якими керується будь-яке об'єднання адвокатів, походять від існуючих в ньому традицій. Вони також співвідносяться з умовами і характером завдань, що виконуються членами даної організації в межах судових і адміністративних процедур і з державним законодавством.

Вважається неможливим і небажаним як застосування даних правил поза їх загальним контекстом, так і їх застосування щодо будь-якого іншого комплексу правил, свідомо з ними не узгоджується.

Тим не менш, в більшості випадків в основі правил різних об'єднань адвокатів лежать одні й ті ж цінності та загальні для всіх положення.

1.3. Мета прийняття даного кодексу

1.3.1. Подальший розвиток інтеграції в рамках Європейського Співтовариства і розширення міжнародної діяльності адвокатів в країнах спільноти спричинили за собою необхідність розробки загальних правил, застосовних до діяльності адвокатів, як судових захисників, так і консультантів з юридичних питань, які займаються міжнародною практикою в країнах Співтовариства. Однією з цілей прийняття даного кодексу є також намагання полегшити утруднення, що виникають в результаті застосування т.зв. «Подвійний деонтології», як підкреслено у ст. 4 Директиви Європейського Співтовариства № 77/249 від 22.03.1977 р.

1.3.2. Організація, що виступає від імені юристів країн Європейського Співтовариства, пропонує, щоб положення, викладені в цьому кодексі:

- були визнані чинними на основі консенсусу усіх об'єднань адвокатів країн Європейського Співтовариства;
- були, як можна швидше, прийняті як підлягають виконанню відповідно до процедур, що регулюють міжнародну діяльність адвокатів, існуючими як у межах будь-якої держави окремо, так і усього Співтовариства в цілому;
- приймалися до уваги в процесі перегляду національних деонтологічних правил і правил професійної практики з метою їх подальшого приведення до взаємній відповідності.

Справжнім висловлюється побажання, щоб тлумачення і застосування національних деонтологічних правил і правил професійної практики в міру можливості здійснювалося в майбутньому у відповідності до положень даного кодексу. Після прийняття положень цього кодексу як вступили в силу правил будь-який адвокат в процесі професійної діяльності зобов'язаний керуватися правилами об'єднання адвокатів, членом якого він є, по мірі їх відповідності положенням даного кодексу.

1.4. Застосування кодексу *Ration personae*

Нижченаведені правила підлягають виконанню адвокатами країн Європейського Співтовариства відповідно до Директиви № 77/249 від 22.03.1977 р.

1.5. Застосування кодексу *Ration materiae*

Безвідносно до приведення деонтологічних правил і правил професійної практики в подальше взаємне відповідність нижченаведені правила повинні застосовуватися у сфері міжнародної діяльності адвоката, що здійснюється ним в рамках Європейського Співтовариства. Поняття «міжнародна діяльність» включає в себе:

- a) усі професійні контакти адвокатів країн Співтовариства за винятком контактів, здійснюваних адвокатами однієї країни;
- b) професійна діяльність адвоката однієї з країн Співдружності, здійснювана ним в іншій країні Співдружності незалежно від його фізичного перебування в цій країні.

1.6. Визначення

У цьому кодексі приймаються такі визначення:

- **Держава реєстрації** – що входить у Співдружність держава, де зареєстровано об'єднання адвокатів, членом якого є адвокат.
- **Держава перебування** – будь-яка інша держава Співдружності, де адвокат займається професійною діяльністю.
- **Компетентний орган** – професійна організація, зареєстрована в одній з країн Співдружності і здійснює контроль за виконанням адвокатами правил професійної етики та в разі необхідності накладає на них дисциплінарні стягнення.

II. Загальні положення

2.1. Незалежність

2.1.1. Завдання, що виконуються адвокатом у процесі професійної діяльності, вимагають його абсолютної незалежності і відсутності будь-якого впливу на нього, пов'язаного, в першу чергу, з його особистою зацікавленістю або з тиском ззовні. Незалежне становище адвоката сприяє зміцненню в суспільстві довіри до процедур правосуддя і неупередженості суддів. Таким чином, адвокату варто уникати будь-якого ущемлення власної незалежності і не поступатися принципами професійного обов'язку заради інтересів клієнта, суду або інших осіб.

2.1.2. Адвокату слід зберігати незалежність, як при розгляді майнових спорів, так і непов'язаних з матеріальною зацікавленістю справ. Рада, отриманий клієнтом від адвоката, втрачає сенс, якщо останній дав її, керуючись міркуваннями власної вигоди, з будь-яких інших корисливих інтересів або під впливом тиску ззовні.

2.2. Довіра і особиста порядність

Довірчі відносини між адвокатом і клієнтом можуть виникнути лише у разі відсутності в останнього сумнівів щодо порядності, чесності та добросовісності адвоката.

2.3. Конфіденційність

2.3.1. Особливість професії адвоката полягає в тому, що він отримує від клієнта відомості, які той не стане повідомляти будь-якій іншій особі, а також іншу інформацію, яку йому слід зберігати в таємниці. Довіра до адвоката може виникати лише за умови обов'язкового дотримання ним принципу конфіденційності. Таким чином, конфіденційність є першорядним і фундаментальним правом та обов'язком адвоката.

2.3.2. Адвокат зобов'язаний однаковою мірою зберігати в таємниці як відомості, отримані ним від клієнта, так і інформацію про клієнта, надану йому в процесі надання послуг клієнту.

2.3.3. На обов'язок дотримання конфіденційності не поширюється дія строку давності.

2.3.4. Адвокат зобов'язаний вимагати дотримання конфіденційності від помічників і від будь-яких інших осіб, які беруть участь у наданні послуг клієнту.

2.4. Дотримання правил інших об'єднань адвокатів

Відповідно до законодавчих актів Співтовариства (зокрема з Директивою № 77/249 від 22.03.1977 р.) адвокат з іншої країни Співтовариства повинен керуватися правилами об'єднання адвокатів тієї країни Співтовариства, де він займається професійною діяльністю. Адвокати зобов'язані надавати інформацію про будь-які правила, які можуть перешкодити здійсненню ними професійної діяльності.

2.5. Неприпустимі види діяльності

2.5.1. З метою забезпечення незалежності адвоката при виконанні ним професійних обов'язків і у зв'язку з тим, що він є одним з учасників здійснення правосуддя, деякі види діяльності визнаються несумісними з його статусом.

2.5.2. Адвокат, який виступає в Державі перебування в ролі захисника або бере участь від імені клієнта в судовому розгляді, зобов'язаний діяти відповідно до положення про неприпустимих видах діяльності, що існує в Державі перебування.

2.5.3. Адвокат, який займається професійною діяльністю в Державі перебування і бажає взяти безпосередню участь в яких-небудь комерційних операціях або зайнятися на території Держави знаходження яких-небудь Іншим видом діяльності, не пов'язаної з юриспруденцією, зобов'язаний керуватися існуючим в цій державі положенням, що передбачає недопустимі для адвокатів види діяльності або заняття, несумісні з їх професійним статусом.

2.6. Особиста реклама

2.6.1. Адвокат не повинен займатися саморекламою або прагнути до широкої популярності, якщо це визнається неприпустимим. В інших випад-

ках адвокат може займатися саморекламою або прагнути до широкої популярності лише у межах того, наскільки це визнано допустимим у правилах, якими він керується.

2.6.2. Заняття саморекламою вважається допустимим, у разі якщо адвокат, який допустив подібні дії з метою залучення потенційних клієнтів, здатний довести, що вищевказані дії були допущені ним у місцях, де вони визнані допустимими.

2.7. Інтереси клієнта

Керуючись нормами законодавства і правилами професійної етики, адвокат завжди зобов'язаний діяти в інтересах клієнта, які для нього завжди превалюють перед його власними та інтересами колег юристів.

III. Відносини з клієнтами

3.1. Отримання вказівок і термін їх дії

3.1.1. При здійсненні професійної діяльності адвокат зобов'язаний керуватися вказівками клієнта. Однак він також може керуватися вказівками іншого адвоката, який діє в інтересах того самого клієнта або бере участь у розгляді тієї ж справи за розпорядженням будь-якого компетентного органу.

3.1.2. Адвокат зобов'язаний надавати консультації клієнту або виступати від його імені своєчасно, сумлінно і старанно. Він несе особисту відповідальність за відмову слідувати вказівкам клієнта. Адвокат зобов'язаний інформувати клієнта про процес розгляду дорученої йому справи.

3.1.3. Адвокат не повинен здійснювати ведення справи, свідомо не відповідає рівню його професійної компетенції, без участі в ньому іншого адвоката, що володіє необхідною компетенцією.

3.1.4. Адвокат не повинен користуватися правом відмови від подальшої участі в розгляді справи, якщо обставини не дозволяють клієнту знайти іншого юриста без шкоди для клієнта.

3.2. Протиріччя інтересів

3.2.1. Адвокат може відмовитися від надання консультацій двом або кільком клієнтам, які беруть участь у розгляді однієї й тієї ж справи, або не виступати від їх імені за наявності суперечності інтересів клієнтів або обґрунтованої загрози виникнення такої суперечності.

3.2.2. Адвокат зобов'язаний припинити обслуговування обох клієнтів, у випадку вступу їх інтересів у взаємну суперечність, а також при виникненні загрози порушення конфіденційності або загрози незалежності самого адвоката.

3.2.3. Адвокат також зобов'язаний утриматися від обслуговування нового клієнта, якщо це загрожує виникненням загрози порушення конфіденційності відомостей, довірених йому колишнім клієнтом, або яка перебу-

ває у розпорядженні адвоката інформація про стан справ колишнього клієнта здатна стати джерелом переваг для нового клієнта.

3.2.4. У випадку колективного здійснення адвокатами професійної діяльності, дія параграфів 3.2.1. та 3.2.3. цієї статті поширюється як на групу адвокатів у цілому, так і на кожного з адвокатів окремо.

3.3. Pactum de quota litis

3.3.1. Адвокат не повинен укладати pactum de quota litis.

3.3.2. Під поняттям «pactum de quota litis» мається на увазі угода, що укладається між адвокатом і клієнтом до винесення заключного рішення щодо знаходиться у розгляді справи, в якій клієнт є однією із зацікавлених сторін. Відповідно до угоди клієнт зобов'язується у випадку винесення рішення на його користь виплатити адвокату винагороду у вигляді грошової суми або який-небудь іншої форми.

3.3.3. Угода про виплату адвокату гонорару згідно з вартістю оспорюваного майна не є pactum de quota litis, якщо розмір винагороди визначено згідно з офіційною шкалою гонорарів або за наявності контролю з боку компетентного органу, юрисдикція якого поширюється на адвоката.

3.4. Регулювання розміру гонорарів

3.4.1. Розмір гонорару адвоката, що визначається у розумних межах і співвідносний з характером послуг адвоката, повинен бути заздалегідь відомий клієнту в повному обсязі.

3.4.2. Незалежно від існування будь-якої угоди між клієнтом і адвокатом, розмір гонорару останнього регулюється відповідно до статуту об'єднання адвокатів, членом якого адвокат є. У разі одночасного членства адвоката в кількох об'єднаннях, застосовується той статут, зміст якого найбільше відповідає змісту договору.

3.5. Попередня виплата гонорару

Якщо адвокат вимагає попередньої виплати гонорару і (або) компенсації можливих витрат, пов'язаних з виконанням замовлення клієнта, суми, що підлягають виплаті як гонорар і компенсації можливих витрат, не повинні перевищувати розумних розмірів.

У разі нездійснення клієнтом попередньої виплати, адвокат має право відмовитися від подальшої участі в розгляді справи або від надання послуг клієнту за винятком випадків, передбачених у пункті 3.1.4 цього Кодексу.

3.6. Розділ гонорарів з особами, які не є адвокатами

3.6.1. Викладене у наступному пункті не зобов'язує адвоката передавати частину гонорару особам, які не є адвокатами.

3.6.2. Відповідно до пункту 3.6.1 цього Кодексу адвокат може виплатити гонорар, комісійні або будь-які інші види компенсації спадкоємцям по-

мерлого адвоката або адвокату, раніше брав участь у розгляді справи, у розгляді якої тепер бере участь цей адвокат.

3.7. Юридична допомога

Адвокат зобов'язаний інформувати клієнта про можливість надання йому юридичної допомоги у разі потреби.

3.8. Кошти клієнта

3.8.1. У разі якщо в будь-який час у процесі розгляду справи адвокати розпоряджаються належними клієнту грошовими сумами (надалі звані «кошти клієнта»), для адвокатів є обов'язковим:

3.8.2. Кошти клієнта завжди повинні знаходитися на рахунку в банку або в будь-якій іншій організації, що дозволяє здійснення контролю з боку органів влади за переказом адвокатом на рахунок коштів, наданих клієнтом у його розпорядження, за винятком випадків наявності прямого чи опосередкованого розпорядження клієнта щодо використання коштів якимсь-небудь іншим чином.

3.8.3. У документах по рахунку, відкритому адвокатом для зберігання коштів клієнта, має міститися вказівка на те, що дана операція здійснена адвокатом від імені і за дорученням клієнта або клієнтів.

3.8.4. На відкритому адвокатом рахунку або рахунках для зберігання коштів клієнта постійно повинна перебувати сума, рівна або перевершує загальну суму коштів клієнта, що знаходяться у розпорядженні адвоката.

3.8.5. Всі кошти клієнта повинні виплачуватися йому або за його вимогою, або за визначених ним умовах.

3.8.6. Виплати будь-якій особі з коштів клієнта, які здійснюються від його імені, включаючи:

- а) виплати клієнту або в його інтересах, з коштів іншого клієнта,
- б) виплату гонорару адвокату, повинні бути заборонені за винятком передбачених законодавством випадків або наявності безпосереднього або опосередкованого дозволу клієнта на їх здійснення.

3.8.7. Адвокат зобов'язаний вести фінансові документи щодо розпорядження ним коштами кожного клієнта окремо, яка повинна надаватися клієнту на його вимогу.

3.8.8. Компетентні органи усіх країн Співтовариства повинні володіти правом контролю і конфіденційного вивчення фінансових документів адвоката за наданими в його розпорядження коштами клієнта на предмет виявлення випадків порушення адвокатом підлягають виконанню правил і застосування до нього санкцій у разі виявлення вищевказаних порушень.

3.8.9. Стосовно до викладеного в наступному пункті і безвідносно до правил, що містяться в пункті 3.8.1, адвокат, який розпоряджається коштами клієнта, в процесі виконання ним професійних обов'язків на тери-

торії однієї з держав Співтовариства повинен дотримуватися правил розпорядження коштами клієнта і ведення фінансової документації, встановлені компетентними органами Держави реєстрації.

3.8.10. Адвокат, який бере участь у розгляді справи або надає послуги клієнту на території Держави знаходження, може за наявності згоди між відповідними компетентними органами Держав реєстрації та Держави перебування керуватися у здійсненні професійної діяльності правилами, що діють на території Держави знаходження, виключаючи аналогічні правила, що діють на території Держави реєстрації. У цьому випадку адвокат зобов'язаний за можливості інформувати клієнтів про те, що він керується правилами держави перебування.

3.9. Професійне страхування

3.9.1. Адвокати завжди повинні бути застраховані від пред'явлення позовів, пов'язаних з недостатньою професійною компетентністю. Розмір страховки визначається в розумних межах співвідносно з ризиком можливих помилок, допущених адвокатами у ході здійснення професійної діяльності.

3.9.2. Стосовно до викладеного в наступному пункті, адвокат, який надає послуги клієнту або займається будь-якою іншою професійною діяльністю на території однієї з країн Співтовариства, має виконувати вимоги правил обов'язкової страховки від ризику професійної відповідальності, що діють на території Держави реєстрації.

3.9.3. Адвокат, який зобов'язаний укласти договір страхування на території Держави реєстрації відповідно до викладеного в попередньому пункті і який займається професійною діяльністю на території входить до Співтовариства Держави знаходження, повинен докласти всіх необхідних зусиль з метою укладення договору страхування у відповідності з правилами держави реєстрації щодо послуг клієнтам або інших видів професійної діяльності, які здійснюються ним на території входить до Співтовариства Держави знаходження.

3.9.4. Адвокат, не уклав договір про страхування відповідно до положень пункту 3.9.2. або не зобов'язаний укласти вищевказаний договір на території Держави реєстрації, у разі виконання ним професійних обов'язків на території входить до Співтовариства Держави знаходження повинен вжити необхідних зусиль з метою укладення договору про страхування від професійної відповідальності, якщо надані їм послуги клієнтам або інші види професійної діяльності здійснюються на основі вимог, еквівалентній вимогам, що пред'являються до адвокатів на території входить до Співтовариства Держави знаходження.

3.9.5. У разі неможливості укладання адвокатом договору про страхування відповідно до вищезгаданими правилами йому слід довести цей факт до відома клієнтів, які можуть пред'явити до нього вищезгаданий позов.

3.9.6. Адвокат, який займається професійною діяльністю на території входить до Співтовариства Держави знаходження, може за наявності угоди між компетентними органами, що входять до Співтовариства Держави реєстрації та Держави перебування, керуватися в якості заміни правил страхування, прийнятих у Державі реєстрації, правилами страхування, що діють на території Держави знаходження. У цьому випадку адвокату варто здійснити необхідні дії з метою сповіщення клієнта про те, що він застрахований згідно з правилами держави перебування.

IV. Взаємовідносини з судом

4.1. Застосовувані правила поведінки в суді

Адвокат, що знаходиться в залі суду або бере безпосередню участь у судових слуханнях у процесі розгляду справи, зобов'язаний підкорятися правилам поведінки, прийнятим для даного суду.

4.2. Чесне ведення розгляду

Адвокат завжди зобов'язаний належним чином дотримуватися принципу чесного ведення судового розгляду. Наприклад, адвокат не повинен вступати в контакт з суддею без попереднього повідомлення адвоката протилежної сторони або пред'являти судді будь-які предмети або документи, не попередивши заздалегідь адвоката іншої сторони, за винятком випадків, коли подібні дії передбачені правилами проведення судового розгляду.

4.3. Дії у суді

При дотриманні належної поваги до суду, адвокат зобов'язаний захищати інтереси клієнта сумлінно і з максимальною для нього вигодою, проте, не виходячи за передбачені законодавством межі.

4.4. Недостовірні або неправдиві відомості

Адвокат ні в якому разі не повинен повідомляти суду завідомо недостовірні або неправдиві відомості.

4.5. Взаємовідносини з арбітрами та іншими працівниками судових органів

Правила, що визначають поведінку адвоката в суді, поширюються також на його відносини з арбітрами і будь-якими іншими особами, які виконують обов'язки, прямо або побічно пов'язані із судочинством, у тому числі і на непрофесійній основі.

V. Взаємовідносини адвокатів

5.1. Дух корпоративної єдності

5.1.1. Дух корпоративної єдності представників даної професії передбачає відносини довіри і співробітництва, підтримувані адвокатами між собою і заради інтересів клієнтів і заради уникнення непотрібних спорів. Протиставлення професійних інтересів інтересам правосуддя та інтересам домагаються його осіб в будь-якому випадку визнається невинуватим.

5.1.2. Адвокат зобов'язаний визнавати усіх інших адвокатів із вхідних у Спільнота держав як колег за професією і поступати по відношенню до них відповідно до норм порядності і поваги.

5.2. Співробітництво адвокатів різних держав Співтовариства

5.2.1. Будь-який адвокат, рівень компетенції якого не досить високий для участі в розгляді будь-які справи, не повинен приймати вказівки від колеги з вхідного до Співтовариства держави. Він зобов'язаний допомогти колезі одержати необхідні відомості, що дозволяють йому належним чином проінструкувати адвоката, чий професійний рівень дозволяє надати дану послугу.

5.2.2. У процесі співробітництва адвоката з одного вхідного до Співтовариства держави з адвокатом з іншої держави Співтовариства обидва вони зобов'язані брати до уваги можливі відмінності між законодавчими системами, а також організаціями адвокатів, їх компетенцією і обов'язками у відповідних державах Співтовариства.

5.3. Взаємна листування адвокатів

5.3.1. У разі якщо адвокат, який надіслав будь-яке повідомлення адвокату, який перебуває в іншій державі Співтовариства, бажає дотримання конфіденційності або має намір уникнути нанесення шкоди, йому слід відкрито заявити про свої наміри при відправленні документа.

5.3.2. Якщо одержувач повідомлення не здатний забезпечити збереження конфіденційності або не нанесення шкоди, йому слід повернути документ відправнику, не розкриваючи його зміст іншим особам.

5.4. Гонорари за рекомендацію

5.4.1. Адвокат на власний розсуд має право вимагати і приймати від іншого адвоката або іншої особи гонорар, комісійні або будь-яке інше винагороду за дачу рекомендації або допомогу в пошуку клієнта.

5.4.2. Адвокат на власний розсуд має право виплачувати гонорар, комісійні або будь-яке інше винагороду за отримання ним рекомендації або допомогу в пошуку клієнта.

5.5. Відносини з протилежними сторонами

Адвокат не повинен повідомляти будь-які відомості особі за наявності у нього інформації, що воно або отримує консультації від іншого адвоката, або цей адвокат виступає від її імені; за винятком випадків наявності домовленості з адвокатом протилежної сторони (в останньому випадку адвокат зобов'язаний інформувати адвоката протилежної сторони про повідомлення ним вищевказаних відомостей).

5.6. Заміна адвоката

5.6.1. Адвокат, який одержав вказівку представляти інтереси клієнта замість іншого адвоката, зобов'язаний сповістити про це останнього і, відповідно до пункту 5.6.2, не приступить до виконання професійних обов'язків, не переконавшись в існуванні необхідних домовленостей щодо

гонорару і компенсацій, виплачуваних іншого адвоката. При цьому новий адвокат не несе відповідальності у зв'язку з виплатою гонорару і компенсації іншого адвоката.

5.6.2. У разі необхідності вжиття термінових заходів в інтересах клієнта, до того як можуть бути виконані умови, передбачені в пункті 5.6.1, адвокат може приступити до виконання професійних обов'язків за умови негайного повідомлення іншого адвоката.

5.7. Фінансові зобов'язання

У випадку, якщо в процесі підтримки професійних відносин між членами об'єднань адвокатів держав Співтовариства адвокат не обмежується дачею рекомендацій іншому адвокату або представленням його клієнту, а сам доручає кореспонденту брати участь у розгляді кожної справи або звертається до нього за консультацією, адвокат несе особисту відповідальність, навіть у разі неплатоспроможності клієнта, за виплату гонорарів і компенсацію витрат і витрат, яка належить його закордонному кореспонденту. Проте вищезгадані адвокати при встановленні професійних відносин мають право укласти спеціальну угоду з даного питання. Надалі адвокат-поручитель має право обмежити відповідальність за фінансовими зобов'язаннями певними сумами гонорару і компенсації витрат і витрат за умови попереднього повідомлення кореспондента про відмову від відповідальності.

5.8. Навчання молодих адвокатів

З метою подальшого підвищення взаємної довіри і співробітництва адвокатів держав Співтовариства, що здійснюється в інтересах клієнтів, уявляється необхідним більш розширене поширення інформації про законодавство і юридичні процедури, що існують у різних державах Співтовариства. Зважаючи на вищесказане і з урахуванням необхідності адекватної професійної підготовки молодих адвокатів, адвокатам слід приділяти належну увагу навчанню молодих колег з інших держав Співтовариства.

5.9. Вирішення спорів між адвокатами різних держав Співтовариства

5.9.1. Якщо, на думку адвоката, його колега з іншої держави Співтовариства допустив будь-яке порушення правил професійної етики, йому слід звернути на цей випадок увагу інших колег.

5.9.2. У випадку виникнення спору між адвокатами з різних держав Співтовариства, пов'язаного з будь-яким питанням їх професійної діяльності, слід по мірі можливості спробувати вирішити його шляхом взаємної згоди.

5.9.3. У разі виникнення ситуацій, передбачених у пунктах 5.9.1 і 5.9.2, адвокат не повинен робити будь-яких юридичних дій, спрямованих проти його колеги з іншої держави Співтовариства без попереднього повідомлення об'єднань адвокатів, членами яких вони обидва є, з метою надання об'єднанням адвокатів можливості щодо врегулювання вищевказаного спору.

СТАНДАРТИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ПРОФЕСІЇ МІЖНАРОДНОЇ АСОЦІАЦІЇ ЮРИСТІВ

Прийнято на конференції МАЮ
у вересні 1990 р. в місті Нью-Йорку
оскільки:

- * незалежність юридичної професії представляється суттєвою гарантією для здійснення захисту прав людини і є необхідною для отримання якісної правової допомоги;
- * справедлива система організації юстиції, яка гарантує незалежність юристів при виконанні і професійного обов'язку без будь-яких необґрунтованих обмежень, прямого або непрямого тиску чи втручання, є абсолютно необхідною для побудови і функціонування правової держави;
- * важливо створити умови, при яких всі люди мали б можливість отримання правової допомоги з боку обраного ними незалежного адвоката для захисту (здійснення їх юридичних, економічних, соціальних, культурних, громадянських і політичних прав);
- * професійні асоціації юристів відіграють життєво важливу роль у підтримці професійних стандартів та етичних норм, у захисті своїх членів від необґрунтованих обмежень і порушень, у забезпеченні юридичною допомогою всіх, хто її потребує, а також у взаємодії з урядовими та іншими інститутами для досягнення цілей правосуддя.

Тому справжні стандарти встановлюються Міжнародною асоціацією юристів для вирішення завдання підвищення ролі і значення юристів, які повинні враховуватися і поважатися урядом у процесі розробки загальнонаціонального законодавства та практики його застосування, а також прийматися до уваги усіма юристами, суддями, представниками виконавчої та законодавчої влади, суспільством в цілому.

Допуск до юридичної професії та юридичній освіті

1. Кожна людина, що має необхідну юридичну кваліфікацію, повинен мати право стати юристом і здійснювати юридичну практику без обмежень і дискримінації.
2. Юридична освіта має бути доступним ким людям, що мають необхідну підготовку. Нікому не може бути в цьому відмовлено з причини кольору шкіри, раси, статі, релігійних, політичних або інших поглядів, національної чи соціальної приналежності, наявності власності, походження, суспільного становища, фізичних вад.

3. Юридична освіта має забезпечити знання і розуміння мови і майстерності, необхідних для практикуючого юриста, включаючи розуміння правових та етичних зобов'язань, а також прав людини і основ свобод, визнаних законодавством країни і міжнародним правом.

4. Навчальні курси в рамках юридичної освіти повинні розглядати соціальну відповідальність юриста, включаючи співробітництво у забезпеченні умов для правової допомоги, яка необхідна для захисту законних прав будь-якого роду, в тому числі економічних, соціальних, культурних і політичних прав, і особливо для захисту таких прав у процесі їх встановлення і розвитку.

Правове навчання суспільства

5. На представників юридичної професії та державні органи покладається обов'язок навчати і просвіщати суспільство щодо принципів правової держави, значення незалежної судової системи і всієї юридичної професії, інформувати їх про права та обов'язки, а також про можливі і належних способах їх здійснення.

Права та обов'язки юристів

6. Керуючись встановленими правилами, стандартами та етичними нормами, адвокати при виконанні своїх обов'язків завжди повинні діяти вільно, чесно і безстрашно, відповідно до законних інтересами клієнта і без будь-якого втручання або тиску з боку влади або громадськості.

7. Адвокат не повинен ототожнюватися чи ідентифікуватися владою та громадськістю з його клієнтом або зі справою його клієнта, незалежно від того, наскільки популярним або, навпаки, непопулярним може бути це справа.

8. Жоден адвокат не повинен піддаватися кримінальним, цивільним, адміністративним або іншим санкціям або погрозам їх застосування внаслідок того, що він давав поради або представляв інтереси клієнта відповідно до закону.

9. Ні суд, ні адміністративний орган не повинен відмовляти у визнанні права юриста, який має необхідний допуск до практики в даному регіоні, представляти в цьому суді або органі інтереси свого клієнта.

10. Юрист повинен мати право на обґрунтовані заперечення проти участі або продовження участі судді у конкретній справі, або проти ведення судового процесу або будь-якого розгляду.

11. Для належного забезпечення цих принципів юрист повинен володіти цивільних і кримінальних імунітетом від переслідувань за відповідні заяви, зроблені ним у письмовій або усній формі при сумлінному виконан-

ні свого обов'язку і здійсненні ним професійних обов'язків у суді, трибуналі або іншому юридичному або адміністративному органі.

12. Незалежність адвокатів при веденні справ осіб, позбавлених волі, має гарантуватися з тим, щоб забезпечити надання їм вільної, справедливої та конфіденційної юридичної допомоги, в тому числі забезпечити право на відвідування цих осіб. Гарантія та запобіжні заходи повинні забезпечуватися так, щоб не допускати будь-яких можливих пропозицій про таємну змову з владою, установці, отриманої від влади, або залежності від них юриста, діє в інтересах осіб, позбавлених волі.

13. Юристам повинні бути надані таке обладнання і можливості, які необхідні для ефективного виконання ними професійних обов'язків, у тому числі:

а) забезпечення конфіденційності відносин між адвокатом і клієнтом, включаючи захист звичайної та електронної системи всього адвокатського діловодства і документів адвоката від вилучення та перевірок, а також забезпечення захисту від втручання у використовувані електронні засоби зв'язку та інформаційні системи;

б) право на поїздки (відряження) для консультування клієнтів як всередині країни, так і за кордоном;

в) право свободи шукати, витребувати, отримувати і, згідно професійним нормам, поширювати інформацію та ідеї, що відносяться до їх професійної діяльності.

14. Юристи не повинні, у зв'язку із здійсненням ними своєї професійної діяльності, позбавлятимуться свободи віросповідання, висловлювання своїх думок, права збиратися або об'єднуватися у спілки, і, зокрема, їм має бути надано право:

а) брати участь в обговоренні громадськістю проблем, пов'язаних з правом і організацією системи юстиції;

б) вступати чи вільно створювати місцеві, національні та міжнародні організації;

в) пропонувати і рекомендувати розроблені правові реформи в інтересах суспільства та інформувати громадськість про дані питаннях.

Юридичне обслуговування бідних

15. З концепцією незалежної організації юристів нерозривно пов'язане правило, згідно з яким її члени повинні надавати свої послуги всім соціальним групам з тим, щоб нікому не було відмовлено в юридичній допомозі.

16. Юристам, які беруть участь в організаціях та програмах з надання юридичної допомоги, що фінансуються повністю або частково з громадських фондів, повинні надаватися повні гарантії їх професійної незалежності і, зокрема:

а) керівництво такими організаціями або програмами повинно бути довірено незалежному правлінню, причому здійснювана останнім політика, його бюджет і склад повинні контролюватися;

б) необхідно визнати, що найпершим обов'язком адвоката в його служінні справі правосуддя є його обов'язок перед клієнтом - консультувати і представляти останнього в відповідно до професійної совістю і переконаннями.

Асоціації правників

17. У кожному регіоні повинна бути утворена одна або більше незалежна самоврядна асоціація юристів, визнана чинним законодавством, чий виконавчий орган повинен бути вільно обраний усіма співчленами без будь-якого втручання інших органів чи осіб. Це положення повинно здійснюватися незалежно від права створювати або вступати, крім того, в інші професійні асоціації адвокатів та юристів.

Завдання асоціації

18. Завдання Асоціації юристів і адвокатів з забезпечення незалежності юридичної професії повинні складатися крім іншого, в наступному:

а) розвивати і підтримувати правосуддя, в якому не буде місця для страху або покровительства;

б) забезпечувати честь, гідність, компетентність, професійні стандарти та етичні норми в поведінці і дисципліні; а також захищати інтелектуальну та економічну незалежність адвоката від його клієнта.

в) захищати роль і значення юристів у суспільстві, а також їх професійну незалежність;

г) захищати гідність і незалежність суду;

д) сприяти вільному і рівному доступу населення до системи юстиції, включаючи надання юридичної допомоги;

е) сприяти забезпеченню права кожного громадянина на швидке, справедливе і гласне слухання у компетентному, незалежному та неупередженому судовому органі відповідно до належної і справедливої процедури у будь-яких справах;

ж) сприяти здійсненню правових реформ, сприяти проведенню дискусій у суспільстві, пропонуючи свої коментарі з проблем розуміння сутності, тлумачення і застосування чинного і пропонованого законодавства;

з) сприяти тому, щоб рівень юридичної освіти є необхідною умовою для заняття юридичною професією, продовженню підвищення юристами своєї кваліфікації, а також просвіті населення та формуванню громадської думки щодо ролі Асоціації;

і) забезпечувати вільний доступ до заняття юридичною професією для всіх осіб, які мають необхідну професійну підготовку, без будь-якої дискримінації і надавати допомогу тим, хто тільки починає свою професійну діяльність;

к) сприяти забезпеченню добробуту представників професії та надання, в необхідних випадках, допомоги членам їх сімей;

л) приєднуватися до міжнародних організацій юристів та брати участь у їх роботі.

19. У разі, якщо особа, яка бере участь в судовому процесі, бажає запросити юриста з іншої країни, щоб він діяв разом з місцевим юристом, відповідна Асоціація повинна співпрацювати і допомагати іноземному юристу в отриманні необхідного права на участь у судовому процесі, за умови, що він має кваліфікацію і виконує умови, необхідні для отримання такого права.

20. З метою забезпечення можливостей Асоціації юристів і адвокатів щодо захисту їх професійної незалежності вони повинні бути негайно проінформовані про причину і юридичній підставі арешту або затримання будь-якого юриста і місце, де він утримується. Асоціація повинна мати доступ до заарештованому чи затриманому юристу.

Дисциплінарне виробництво

21. Асоціації повинні затверджувати і проводити в життя свій професійний кодекс.

22. У цьому кодексі повинні міститися правила збудження і проведення дисциплінарної справи, які відповідають загальноприйнятим правилам.

23. Відповідна асоціація юристів несе відповідальність за проведення дисциплінарного розгляду.

24. Первісне дисциплінарне розгляд має проводитися в дисциплінарному комітеті відповідної Асоціації. Юрист повинен мати право на оскарження рішення дисциплінарного комітету в належний і незалежний орган, уповноважений вирішувати такі питання.

Переклад Петра Баренбойма та Михайла Розенберга

(Опубліковано в першому випуску інформаційного бюлетеня "Міжнародний адвокат").

**Рекомендація N (94) 12 "Незалежність,
дієвість та роль суддів"
(ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи
на 518 засіданні заступників міністрів 13.10.94 р.)**

{На заміну додатково див. Рекомендацію (994_a38) від 17.11.2010}

Комітет міністрів, згідно статті 15 b Статуту Ради Європи (994_001)

Враховуючи статтю 6 Конвенції про захист прав та основних свобод людини (995_004) (далі – Конвенція), у якій визначено, що "кожна людина має право на справедливий і відкритий розгляд впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеному відповідно до закону";

Враховуючи Основні принципи Організації Об'єднаних Націй щодо незалежності правосуддя (995_114), які були ухвалені Загальною Асамблеєю ООН у листопаді 1985 року;

Відзначаючи важливість ролі суддів та інших осіб, що здійснюють судочинство, у забезпеченні захисту прав та основних свобод людини;

Бажаючи забезпечити незалежність суддів з тим, щоб посилити верховенство права в демократичних державах;

Усвідомлюючи необхідність зміцнити положення та владу суддів з тим, щоб було встановлено дієву та справедливу правову систему;

Розуміючи, що бажано було б забезпечити виконання суддівських обов'язків, які спрямовані на захист інтересів кожної особи,

Рекомендує урядам держав-членів ужити всіх необхідних заходів або зробити їх більш ефективними з тим, щоб піднести роль як кожного окремого судді, так і всього суддівського корпусу в цілому, та зміцнити їхню незалежність і дієвість, зокрема, через застосування таких принципів:

Сфера застосування рекомендації

1. Ця рекомендація застосовується по відношенню до кожної особи, яка здійснює судочинство; до кола цих осіб належать ті, на кого покладено вирішення питань конституційного, кримінального, цивільного, комерційного та адміністративного права.

2. Викладені у цій рекомендації принципи застосовуються також по відношенню до громадських суддів (непрофесіоналів) та до інших осіб, що здійснюють судочинство, якщо тільки з контексту не стає очевидним, що ці принципи застосовуються виключно до суддів-професіоналів, як це виявляється у випадках, коли йдеться про оплату та професійну суддівську кар'єру.

Принцип I - Загальні принципи, що мають відношення до незалежності суддів

1. Необхідно вжити всіх належних заходів для забезпечення, захисту та посилення незалежності суддів.

2. Необхідно, зокрема, вжити таких заходів:

a. Незалежність суддів має бути гарантована відповідно до положень Конвенції та конституційних принципів, наприклад, через запровадження відповідних положень до конституцій чи інших законодавчих актів, або через включення положень цієї рекомендації до системи внутрішнього права. Відповідно до правових традицій кожної із держав, ці положення можуть передбачати, наприклад, таке:

i. рішення суддів не повинні переглядатись інакше, ніж через визначену законом процедуру апеляцій;

ii. строк перебування суддів на посаді та оплата їхньої праці повинні забезпечуватись законом;

iii. ніякий інший орган, окрім самих суддів, не може приймати рішення щодо компетенції суду, яка визначається законом;

iv. за винятком рішень про амністію, помилування чи інших подібних рішень, уряд чи адміністрація не повинні мати права приймати рішення, які скасовують попередні рішення суду.

b. Виконавча та законодавча влади повинні забезпечити, щоб судді були незалежними і щоб не вживались заходи, які можуть поставити під загрозу незалежність суддів.

c. Всі рішення стосовно професійної кар'єри суддів повинні мати в основі об'єктивні критерії; як обрання, так і кар'єра суддів повинні базуватись на заслугах, з урахуванням їхньої кваліфікації, чеснот, здібностей та результатів їхньої праці. Орган, який є уповноваженим приймати рішення щодо обрання та кар'єри суддів, повинен бути незалежним від уряду та адміністративних органів. Для гарантії незалежності цього органу мають бути запроваджені такі положення, як, наприклад, нагляд за тим, щоб його члени призначались судовою владою, і щоб орган самостійно приймав рішення про власні правила процедури.

Однак, якщо конституція, законодавство чи традиції дозволяють урядові брати участь у призначенні суддів, то необхідні гарантії того, щоб на такі процедури призначення не впливали інші мотиви, аніж ті, що пов'язані з викладеними вище об'єктивними критеріями. Гарантами цього можуть бути, наприклад:

i. спеціальний незалежний та компетентний орган, від якого уряд отримує поради і втілює їх на практиці; або

ii. право особи подавати до незалежного органу апеляцію з метою оскаржити рішення; або

iii. орган влади, який приймає рішення про заходи запобігання будь-якому неправомочному та незаконному впливу.

d. Судді повинні приймати свої рішення цілком незалежно і мати змогу діяти без обмежень, без неправомочного впливу, підбурення, тиску, погроз, неправомочного прямого чи непрямого втручання, незалежно з чийого боку та з яких мотивів воно б не здійснювалось. У законі мають бути передбачені санкції проти осіб, які намагаються у такий спосіб впливати на суддів. Судді мають бути цілком вільними у винесенні неупередженого рішення у справі, яку вони розглядають, покладатись на своє внутрішнє переконання, власне тлумачення фактів та чинне законодавство. Судді не зобов'язані давати звіт щодо справ, які знаходяться в їх провадженні, ніякій особі, яка не належить до системи судової влади.

e. На розподіл судових справ між суддями не повинно впливати бажання однієї із сторін у справі або будь-якої особи, яка є зацікавленою в результатах цієї справи. Такий розподіл може здійснюватись, наприклад, шляхом жеребкування, через систему автоматичного розподілу за алфавітним порядком або через іншу подібну систему.

f. Суддя не може бути увільнений від провадження у справі без поважних на те причин, якими є важке захворювання або особиста заінтересованість цього судді у справі. Кожна із причин, так само як і порядок увільнення, повинні бути визначені законом, і на них ніяк не можуть впливати інтереси уряду чи адміністративних органів. Рішення щодо увільнення когось із суддів від провадження у справі повинно прийматись уповноваженим органом, який наділений такою ж незалежністю в плані судочинства, як і самі судді.

3. Судді – незалежно від того, чи було їх призначено, чи обрано – беззмінно перебувають на посаді до часу досягнення ними віку обов'язкового виходу на пенсію або до закінчення строку їхніх повноважень.

Принцип II - Повноваження суддів

1. Юрисдикція судді повинна поширюватись на будь-яку особу, що пов'язана зі справою, включаючи також державні органи або їхніх представників.

2. Для виконання суддівських функцій, обстоювання авторитету суддів та поваги до суду судді повинні бути наділені достатніми повноваженнями та бути в змозі їх здійснювати.

Принцип III - Відповідні умови праці

Для створення відповідних умов праці, які дозволять суддям ефективно працювати, необхідно, зокрема:

a. укомплектувати штати достатньою кількістю суддів та забезпечити їм перед їхнім призначенням та протягом їхньої кар'єри необхідну професійну підготовку, прикладом якої може бути стажування у судах та, за

можливості, в інших органах та інстанціях влади. Судді не повинні оплачувати таку професійну підготовку; ця підготовка має бути спрямована на вивчення нового законодавства та судової практики. У разі необхідності така підготовка повинна включати навчальні візити до органів влади та судів в європейських та інших зарубіжних країнах;

b. забезпечити те, щоб статус і винагорода суддів відповідали гідності їхньої професії та відповідальності, яку вони беруть на себе;

c. запровадити чітко означену структуру з тим, щоб комплектувати штати кваліфікованими суддями та закріплювати їх;

d. надати в розпорядження суддів допоміжний персонал та відповідне обладнання, зокрема, засоби для діловодства та зв'язку, з тим, щоб вони могли діяти ефективно та без невинуватених затримок;

e. ужити відповідних заходів з тим, щоб доручити виконувати несудові завдання іншим особам, відповідно до Рекомендації N R (86) 12 щодо заходів, які спрямовані зменшити перевантаження у роботі судів.

2. Для гарантії безпеки суддів мають бути вжиті всі належні заходи, зокрема, в приміщенні суду має бути присутня охорона, або правоохоронні органи мають охороняти суддів, яким можуть серйозно погрожувати або вже погрожують.

Принцип IV - Об'єднання

Судді повинні бути вільними у створенні об'єднань, які самостійно або спільно з іншим органом оберігають незалежність суддів та захищають їхні інтереси.

Принцип V - Зобов'язання суддів

1. У процесі судочинства судді мають право захищати права та свободи будь-якої особи.

2. Судді мають право і повинні мати повноваження виконувати свої судівські обов'язки для забезпечення належного застосування закону та для справедливого, ефективного і швидкого розгляду судових справ.

3. Судді, зокрема, зобов'язані:

a. діяти у кожній справі цілком незалежно та бути захищеним від будь-якого стороннього впливу;

b. проводити справу неупереджено, спираючись на власну оцінку фактів та власне витлумачення закону; забезпечити, щоб кожна сторона мала однакові можливості бути заслуханою, і щоб процедурні права кожної із сторін дотримувались відповідно до положень Конвенції;

c. утримуватись від винесення вироку у справі чи відмовитись від розгляду справи, коли на те існують достатні причини, і лише в цьому випадку. Такі причини повинні бути визначені законом і можуть стосуватись, наприклад, серйозних захворювань, суперечності інтересу або інтересів правосуддя;

d. роз'яснити, у разі необхідності, неупереджено кожній із сторін окремі процедурні питання;

e. заохочувати сторони, якщо це необхідно, до дружнього врегулювання;

f. за винятком випадків, коли закон або практика, що має місце, передбачають інше, чітко та повністю вмотивувувати своє рішення, користуючись легкозрозумілою термінологією;

g. проходити будь-яку необхідну перепідготовку з тим, щоб виконувати суддівські функції ефективно та неупереджено.

Принцип VI - Невиконання обов'язків і дисциплінарні порушення

1. Коли судді не виконують своїх обов'язків ефективно та неупереджено або коли мають місце дисциплінарні порушення, мають бути вжиті всі необхідні заходи, за умови, що вони не впливають на незалежність правосуддя. Відповідно до конституційних принципів та правової традиції кожної із держав, можуть бути вжиті, наприклад, такі заходи:

a. усунення судді від провадження у справі;

b. доручення судді виконання інших завдань в межах суду;

c. штрафні санкції, як, наприклад, зменшення розміру винагороди протягом якогось періоду часу;

d. тимчасове призупинення суддівських функцій.

2. Судді, яких було призначено безстроково, не можуть бути відкликані без достатніх на те причин до досягнення ними пенсійного віку. Такі причини повинні бути закріплені в чітко визначених законом положеннях і можуть мати застосування у країні, в якій суддя обирається на визначений строк; вони можуть стосуватись випадків, коли суддя не в змозі відправляти судочинство, або ж він здійснив кримінальний злочин чи серйозно порушив дисциплінарні правила.

3. Коли необхідно застосовувати положення, які передбачені в пунктах 1 та 2 цієї статті, держава має розглянути можливість створення - відповідно до закону - спеціального повноважного органу, який повинен накладати санкції та вживати дисциплінарні заходи, якщо такі заходи не вживає суд. Рішення такого органу повинні контролюватись судовим органом найвищої інстанції, або ж він сам може бути таким органом найвищої інстанції. У законі повинна бути передбачена відповідна процедура для того, щоб суддя, якого це стосується, міг скористатись, по меншій мірі, гарантованою судовою процедурою, яка передбачена у Конвенції. Йдеться, зокрема, про розгляд справи упродовж розумного строку та право відповіді на будь-яке висунуте обвинувачення.

Європейська Хартія про статус суддів

Учасники багатосторонньої наради з приводу законів про статус суддів в Європі, що була організована Радою Європи 8-10 липня 1998 року, **беручи до уваги** статтю 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, якою передбачено, що " кожен має право на справедливий і відкритий судовий розгляд в межах розумного часу незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону";

беручи до уваги Основні принципи щодо незалежності правосуддя, що були прийняті Генеральною Асамблеєю ООН у листопаді 1985 року;

посилаючись на Рекомендацію № R (94) 12 Комітету Міністрів державам-членам щодо незалежності, ефективності та ролі суддів, а також розробивши свої власні рекомендації, цілі яких збігаються;

підключуючись про те, щоб сприяння незалежності суддів, яка є необхідною для зміцнення верховенства права та для захисту особистих свобод у демократичних державах, було більш ефективним;

успідоплюючи необхідність того, щоб положення, спрямовані на забезпечення найкращих гарантій компетентності, незалежності та неупередженості суддів, були точно визначені в офіційному документі, призначеному для всіх європейських держав;

прагнучи досягти того, щоб закони про статус суддів різних європейських держав взяли до уваги ці положення з метою конкретного забезпечення найкращого рівня гарантій, прийняли цю Європейську Хартію про статус суддів.

1. Загальні засади

1.1. Закон про статус суддів має на меті забезпечення компетентності, незалежності та неупередженості, яких кожна особа цілком законно очікує від судів та від кожного судді, якому довірено захист її прав. Він не повинен містити жодного положення та жодної процедури, що може похитнути довіру до такої компетентності, такої незалежності і такої неупередженості. Ця Хартія містить такі положення, які можуть якнайкращим чином гарантувати

реалізацію цих цілей, її положення мають на меті підвищити рівень таких гарантій у різних європейських державах.

Вони не можуть виправдати запровадження змін до національних нормативних актів, що мають тенденцію до зниження рівня гарантування, якого вже досягнуто країнами.

1.2. У кожній європейській державі основні засади поведінки суддів викладено у внутрішніх нормах на найвищому рівні, а основні положення принаймні на законодавчому рівні.

1.3. Щодо кожного рішення стосовно відбору та призначення судді на посаду, підвищення по службі або припинення його повноважень законом має бути передбачено втручання органу, незалежного від виконавчої та законодавчої влади, у складі якого щонайменше половина членів — судді, обрані їх колегами, і в якому було б гарантовано якнайширше представництво суддівського корпусу.

1.4. Закон надає кожному судді, який вважає, що його/її права, передбачені законом, або його власна незалежність чи незалежність судового процесу знаходиться під загрозою або ігнорується будь-яким чином, можливість звернутися з цього приводу до незалежного органу з пропозицією вжити дієвих заходів для виправлення ситуації або запропонувати, яким чином її можливо виправити.

1.5. Під час виконання своїх обов'язків суддя повинен виявляти повагу до особи та пильно стежити за підтриманням високого рівня компетентності, якого вимагає винесення рішень у справах, рішень, від яких залежить гарантія захисту прав людини, та за дотриманням таємниці інформації, яку їм довірено в ході судового розгляду.

1.6. На державу покладається обов'язок забезпечувати всіма засобами, необхідними для належного виконання їхніх завдань, і зокрема для розгляду справ в межах розумного періоду часу.

1.7. Професійні організації, створені суддями, до яких усі судді можуть вільно входити, роблять значний внесок у захист прав, який покладено на суддів законом, зокрема у стосунках з тими владними структурами та органами, які залучаються до винесення рішень стосовно них.

1.8. Через своїх представників та свої професійні організації судді залучаються до винесення рішень стосовно управління су-

дами, визначення судового бюджету та його розподілу на місцевому і національному рівнях. З ними також консультуватимуться таким же чином з приводу планів стосовно будь-яких змін до закону, а також з приводу визначення винагороди за працю та їх соціальне забезпечення.

2. Відбір, призначення на посаду та початкова підготовка

2.1. Правила відбору та призначення на посаду суддів незалежним органом або комісією вимагають здійснення відбору на основі здатності кандидатів вільно і неупереджено оцінювати справи, що передаються на їхній розгляд, та застосовувати закон із повагою до гідності людини. Кандидату не може бути відмовлено у посаді виключно на підставі статі, етнічного чи соціального походження, чи то на підставі його філософських або політичних поглядів чи релігійних переконань.

2.2. Законом має бути передбачено забезпечення умов, які гарантуватимуть шляхом дотримання вимог щодо освітньої кваліфікації та наявності попереднього досвіду призначення на посаду саме тих осіб, які здатні здійснювати судові обов'язки.

2.3. Законом має передбачатися забезпечення належної підготовки за державний кошт кандидатів, відібраних для ефективного виконання обов'язків судді. Орган, на який посилається пункт 1.3, забезпечує відповідність навчальних програм зазначеним вимогам та дотримання цих вимог організацією, на яку покладається відповідальність за виконання, з тим, щоб задовольнити вимоги щодо відкритості, широти світогляду, компетентності та неупередженості, які пов'язані з виконанням судових обов'язків.

3. Призначення на посаду та неможливість переведення

3.1. Рішення про призначення обраного кандидата на посаду судді та призначення його/її до конкретного суду приймається незалежним органом, про який ідеться у пункті 1.3, або на підставі його пропозиції, рекомендації або погодження з ним чи висловлення його окремої думки.

3.2. Законом має бути встановлено конкретно зазначені обставини, за яких попередня діяльність кандидата або діяльність, якою займаються його чи її близькі родичі, можуть викликати законні та об'єктивні сумніви щодо незалежності та неупереджено-

сті кандидата, що може бути перешкодою для його призначення до певного суду.

3.3. Там, де процедурою призначення на посаду передбачається проходження випробувального терміну перед тим, як приймається рішення про призначення на посаду на постійній основі, або там, де суддя призначається на посаду на обмежений визначений строк, що може поновлюватися, рішення про непризначення на посаду на постійній основі або про непоновлення призначення може бути винесено лише незалежним органом, про який ідеться у пункті 1.3, або на підставі його пропозиції, рекомендації або погодження з ним чи висловленої ним думки. До особи, яка підлягає проходженню випробувального терміну, можуть також застосовуватися положення пункту 1.4.

3.4. Суддя, що обіймає посаду в суді, не може бути призначеним на іншу судову посаду або бути переведеним на будь-яку іншу роботу, навіть якщо це відбувається з підвищенням по службі, без його згоди. Винятки з цього принципу дозволяються лише у випадку, коли переведення передбачено у відповідності з дисциплінарною санкцією, у випадках змін у судовій системі на підставі закону або у випадках тимчасового переведення для зміцнення сусіднього суду. Максимальна тривалість такого переведення суворо обмежується законом, без упередженості до застосування положень пункту 1.4.

4. Підвищення по службі

4.1. Коли система підвищення суддів по службі ґрунтується не на виступі років, вона має ґрунтуватися виключно на якостях та достоїнствах, що були помічені під час виконання суддею його обов'язків, шляхом об'єктивної оцінки його діяльності одним або кількома суддями та бесіди з суддею, що оцінюється. Рішення щодо підвищення по службі виноситься органом, про який ідеться у пункті 1.3, або за його пропозицією чи згодою. Суддям, яким не запропоновано підвищення по службі, має бути надане право подати свою скаргу до зазначеного органу.

4.2. Судді вільно здійснюють іншу діяльність поза межами їхніх суддівських обов'язків, у тому числі діяльність, яка є втіленням їхніх прав як громадян. Ця свобода не може обмежуватися за винятком тих випадків, коли така діяльність поза суддівськими обов'язками не є сумісною з довірою до їх неупередженості та незалежності або з належним рівнем відданості, необхідної для роз-

гляду справ, поданих на їх розгляд, з належною ретельністю та в межах розумного періоду часу. Здійснення інших видів діяльності, крім літературної чи мистецької, якщо за них передбачена виплата винагороди, має бути попередньо санкціоновано з урахуванням умов, визначених законом.

4.3. Судді повинні утримуватися від будь-якої поведінки, дії або висловлювань, які можуть серйозно вплинути на віру громадськості у їхню неупередженість та незалежність.

4.4. Закон гарантує суддям можливість підтримувати та удосконалювати свої знання – технічні, соціальні та культурні, необхідні для виконання їхніх обов'язків, шляхом отримання доступу до програм підготовки за державний кошт, організація яких має бути забезпечена з урахуванням умов, викладених у пункті 2.3.

5. Відповідальність

5.1. У випадку невиконання суддею одного із своїх обов'язків, чітко визначених законом, він може підлягати санкції лише на підставі рішення за пропозицією, рекомендацією або згодою комітету або органу, принаймні половина складу якого – обрані судді. Справа такого судді повинна бути повністю розглянута цим органом, заслухано сторони, а суддя, справа якого розглядається, повинен мати право на представництво. Шкала застосовуваних санкцій має бути визначена суддівським законом, а застосування цих санкцій має підпорядковуватись принципу пропорційності.

Рішення виконавчого органу, комітету або органу, що визначає санкцію, як це передбачається законом, може підлягати оскарженню у вищій судовій інстанції.

5.2. Державою гарантується відшкодування збитків за шкоду, заподіяну в результаті протиправної поведінки або незаконних дій судді під час виконання ним обов'язків судді. Законом може передбачатися можливість, аби держава могла порушити справу з метою примусити суддю компенсувати суму, виплачену державою за шкоду, заподіяну ним, у випадку грубого і невинуватого порушення правил, що регулюють виконання обов'язків суддями. Подання позову до суду, що має відповідну юрисдикцію, повинно бути попередньо погодженим з органом, про який ідеться в пункті 1.3.

5.3. Кожна особа повинна мати можливість оскаржити неправильно винесене рішення у конкретній справі до незалежного органу без необхідності дотримання окремих формальностей. Там, де в результаті повного та ретельного розгляду цей орган виявить безперечне порушення з боку судді, як це зазначається у пункті 5.1, цей орган має повноваження передати справу на розгляд дисциплінарної інстанції або принаймні рекомендувати здійснити таку передачу органу, що має відповідну компетенцію згідно із судовим законом.

6. Винагорода за працю та соціальний захист

6.1. Рівень винагороди, що виплачується суддям за виконання їх професійних обов'язків, повинен бути таким, щоб захистити їх від тиску, що може спричинити вплив на їх рішення або взагалі поведінку суддів і таким чином вплинути на їхню незалежність та неупередженість.

6.2. Винагорода може бути різною: залежно від стажу роботи, характеру обов'язків, виконання яких покладено на суддів у їх професійній якості, та від важливості обов'язків, що покладаються на них, оцінюватися ці фактори повинні відверто і відкрито.

6.3 Законом передбачено гарантії суддям, що виконують свої професійні обов'язки, захисту від соціальних ризиків, пов'язаних з хворобою, материнством, інвалідністю, похилим віком та смертю.

6.4. Зокрема, законом передбачено, що судді, які досягли пенсійного віку і які працювали на посаді судді зазначений період, отримують пенсію по старості, рівень якої має бути якомога ближчим до рівня їхньої останньої заробітної плати на посаді судді.

7. Припинення перебування на посаді

7.1. Перебування судді на посаді повністю припиняється у випадку, коли він/вона подає у відставку; коли медично засвідчується, що суддя фізично неспроможний виконувати подальшу суддівську діяльність; якщо він досягає граничного віку служби або настає кінець фіксованого терміну його перебування на посаді, або якщо його звільнено з посади згідно із процедурою, передбаченою у пункті 5.1.

7.2. Настання випадків, передбачених у пункті 7.1 (крім випадків досягнення граничного віку або спливу фіксованого терміну перебування на посаді), має перевірятися органом, про який ідеться у пункті 1.3.

Внесок авторів

Л. В. Радовецька кандидат юридичних наук	ідея, вступ, розділи III, VII, VIII, IX
С. П. Ляковська доктор історичних наук, доцент	розділ I
О. О. Тихомиров кандидат юридичних наук, доцент	співавтор ідеї, розділи II, V, X
А. В. Ватраль кандидат юридичних наук	розділ IV
К. О. Буряковська кандидат юридичних наук	розділ VI
О. К. Тугарова кандидат юридичних наук, доцент	розділ XI

Навчальне видання

Радовецька Людмила Василівна
Лясковська Світлана Петрівна
Тихомиров Олександр Олександрович та ін.

ЮРИДИЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ. ВІД НАВЧАННЯ ДО ПРАКТИКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Керівник видавничих проєктів: *А. О. Ястребов*
Коректор *Г. О. Кикоть*
Комп'ютерне макетування *Г. Т. Хамдамова*
Технічне редагування *О. О. Тихомиров*

Підписано до друку 19.07.2019 р.
Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 17,20. Обл.-вид. арк. 15,54.
Тираж 500 прим. Наряд №

Реєстр. № 29/1/3-8746/в.і. від 23 липня 2019 р.

ТОВ «Видавничий дім «КОНДОР»
Свідоцтво серія ДК № 5352 від 23.05.2017 р.
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25
www.condor-books.com.ua